

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

На правах рукопису

КЕДУН Іван Станіславович

УДК 94 (477.51) «9/12»

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ ТА ЙОГО ОКРУГА В Х-
ХІІІ СТ.

Спеціальність – 07.00.04 – археологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
член-кореспондент НАН України,
завідувач відділом давньоруської і
середньовічної археології
ІА НАН України, доктор історичних
наук, професор,
Моця Олександр Петрович

Київ-2011

ЗМІСТ

ВСТУП	2
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА	8
1.1. Історіографія та історія дослідження	8
1.2. Джерела	41
1.2.1 Писемні джерела	41
1.2.3. Археологічні джерела	51
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ТОПОГРАФІЧНА СТРУКТУРА НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО В X – ПЕР.ПОЛ. XIII СТ	65
2.1. Дитинець	65
2.2. Посади	81
2.3. Поселення на території Спасо-Преображенського монастиря (заміська князівська резиденція)	106
РОЗДІЛ 3. ОКРУГА НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО В IX – XIII СТ.	130
3.1. Історико-географічна характеристика	130
3.2. Городища	138
3.3. Селища	160
3.4. Могильники	163
ВИСНОВКИ	170
ДОДАТОК А. Ілюстрації	175
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ	214

ВСТУП

Дослідники Київської Русі приділяють велику увагу розробці питань виникнення та розвитку давньоруських міст. Значний внесок в дослідження проблеми внесли Б.Д. Греков, М.М. Тихомиров, Б.О. Рибаків, М.П. Кучера, П.П. Толочко, А.В. Куза та ін. Розширення джерельної бази за рахунок активного залучення археологічних матеріалів дозволило визначити нові завдання у вивченні середньовічного міста та здійснити його на якісно новому рівні. В той же час, проблеми взаємозв'язку міст та їх найближчого оточення – сільськогосподарської округи в давньоруський період – в історіографії є недостатньо розробленими. Актуальність досліджень в цій галузі визначається тим, що міста, які слугували економічними, політичними та культурними центрами округи були безпосередньо пов'язані з її виникненням та розвитком. Отже, вони не можуть бути повною мірою зрозумілими без знання її структури, економічного і демографічного потенціалу. Археологічний аспект цієї проблеми в останні десятиліття привертає увагу багатьох фахівців (П.П. Толочка, О.П. Моці, В.В. Седова, В.П. Даркевича, Н.А. Макарова та інших). На сьогодні важливим завданням є максимально повна фіксація пам'яток X – XIII ст. у межах окремих мікрорегіонів та реконструкція місцевих систем розселення. Одним з таких мікрорегіонів є Новгород-Сіверщина.

У літописних статтях домонгольського часу містяться численні згадки про даний мікрорегіон, що відігравав значну роль у політичному житті Південної Русі. Багато в чому це обумовлено його стратегічним розташуванням: він мав виходи через систему річкових та суходільних шляхів у Північно-Східну Русь, Волзьку Булгарію та степ.

Формування Новгород-Сіверської протоагломерації відбувається ще до включення її в адміністративну систему давньоруської держави. Встановлено, що Новгород-Сіверський виникає в X ст. в оточенні низки роменських поселень. Поступово, внаслідок розвитку урбанізаційних процесів та зміни його

статусу після перетворення в XI ст. на центр удільного князівства, формується повний комплекс міських ознак. Становлення міста супроводжувалось кардинальними змінами в його топографії, формуванням властивої Південній Русі структури дитинець + посад, зростанням території. Водночас змінюється і характер органічно пов'язаної з містом округи. Зазначені процеси були взаємообумовлені та потребують комплексного аналізу.

Актуальність теми дослідження визначається потребою в систематизації та інтерпретації матеріалів до вивчення Новгород-Сіверського та його округи в давньоруський період. Приблизно однаковий рівень археологічного дослідження всіх структурних компонентів Новгород-Сіверського та навколишніх поселень, досить добра проілюстрованість в писемних джерелах дозволяють простежити загальний процес історичних змін в мікрорегіоні, а також визначити їх специфіку. Ці матеріали складають надійну фактологічну основу для розгляду та розробки важливих теоретичних проблем в дослідженні генезису міст Давньої Русі.

Археологічні дослідження Новгород-Сіверського та його округи тривають понад 100 років (Д.Я. Самоквасов, С.А. Гатцук, М.В. Воеводський, І.І. Єдомаха, А.В. Куза, О.П. Моця, В.П. Коваленко та інші). Втім, довгий час вони проводились у незначному обсязі. З огляду на це, стан розробки багатьох питань історичного розвитку регіону в X – XIII ст. залишався незадовільним. Результати робіт лише частково запроваджувались в науковий обіг; фахові публікації найчастіше мали оглядовий чи фрагментарний характер. Більшість пам'яток були відомі тільки за матеріалами старих розвідок, їх хронологія та топографія лишались не встановленими. Такий стан вивчення, на жаль, відрізняв округу Новгород-Сіверського від сусідніх територій Чернігівського і Брянського Полісся та Посулля, у вивченні та археологічному осмисленні яких досягнуті значні результати (роботи О.В. Шекуна, О.М. Веремійчик, Є.О. Шинакова, Ю.Ю. Моргунова та інших). В той же час, в ході археологічних робіт останніх десятиліть відбулося накопичення значної джерельної бази та створились необхідні передумови для розробки даної проблеми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний напрямок дослідження пов'язаний з виконанням наукової теми Відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України «Пам'ятки середньовічної України: історико- археологічні дослідження» (№ державної реєстрації 0106U012548 (2007 – 2011 рр.).

Предметом наукової роботи є пам'ятки X – XIII ст. на території Новгород-Сіверського та його округи, а **об'єктом** – сукупність писемних, картографічних та археологічних джерел, що характеризують даний мікрорегіон як цілісну систему.

Мета дисертаційної роботи – реконструкція історії становлення і розвитку Новгород-Сіверського та його округи в давньоруський період на підставі комплексного аналізу різних груп джерел.

Реалізація мети досягається шляхом вирішення таких **завдань**:

- аналіз наукової розробки теми та джерельної бази дослідження;
- характеристика основних археологічних пам'яток та комплексів;
- визначення головних етапів становлення і розвитку Новгород-Сіверського в X – XIII ст.;
- реконструкція історичної топографії Новгород-Сіверського на різних етапах розвитку міста;
- встановлення закономірності розташування різних типів пам'яток на території округи;
- висвітлення динаміки змін у системі заселення округи в X – XIII ст.

Територіальні межі роботи охоплюють давньоруське місто Новгород-Сіверський та приміські поселення, що знаходились у безпосередній близькості до нього (в межах одного дня пішого шляху – 25 км) та входили в його соціально-економічну систему як сільськогосподарська округа. На думку П.П. Толочка, саме такий розмір міської округи дозволяє нормально функціонувати господарському комплексу.

Хронологічні рамки дослідження обумовлені окремим завершеним періодом в розвитку Новгород-Сіверщини, який відповідає давньоруській добі. Нижня хронологічна межа визначається часом формування місцевої протопротоагломерації, що відбувається в X ст. Верхня, перша половина XIII ст., відповідає часу монгольської навали, яка обірвала розвиток мікрорегіону та стала причиною його довгого занепаду.

Методологічна основа дисертаційної роботи визначалась предметом дослідження, його метою та завданнями. Дисертант виходить з необхідності комплексного підходу до визначення методів дослідження історії Новгород-Сіверського в X – XIII ст.

Базовими під час написання роботи стали загальнонаукові принципи пізнання історичної дійсності: принцип історизму, який вимагає висвітлення минулих подій в їх історичному контексті; принцип всебічності, спрямований на аналіз об'єкта дослідження в контексті його внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків; принцип багатофакторності, який передбачає дослідження всіх фактів, що впливали на процес. Використання системного підходу дає можливість відтворити цілісне уявлення про Новгород-Сіверський в сукупності його історико-топографічних структурних компонентів.

Методика дослідження побудована на основі комплексного аналізу всіх видів джерел. У роботі використано загальнонаукові (систематизація, класифікація, аналіз, синтез, узагальнення), історичні (хронологічний, порівняльний, статистичний) та археологічні (типологічний, морфологічний, картографічний) методи.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що на основі комплексного аналізу різноманітних джерел у роботі здійснена спроба визначити та проаналізувати основні етапи та характерні риси розвитку Новгород-Сіверського та його найближчого оточення в X – XIII ст. У науковий обіг запроваджується систематизована інформація щодо пам'яток регіону, серед іншого – нові матеріали, здобуті за участі автора в ході археологічних досліджень, а також неопубліковані матеріали з фондів музейних та архівних

установ. Особлива увага приділена класифікації, топографії та хронології пам'яток.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання одержаних результатів для підготовки узагальнюючих праць з історії давньоруського міста в цілому та Середнього Подесення зокрема. Вони також можуть бути використані при розробці та викладанні навчальних курсів у вищих навчальних закладах, в краєзнавчих дослідженнях та музейній роботі тощо. Окрім цього, локалізація меж давньоруського міста та навколишніх поселень допоможе скорегувати карту охоронних археологічних зон в регіоні, що є необхідною умовою для успішної роботи в галузі охорони історико-культурної спадщини України.

Особистий внесок здобувача полягає в розширенні джерельної бази за рахунок власних розшуків на території міста та його округи. Збирання, систематизація та узагальнення відомостей за темою проводяться впродовж багатьох років. Протягом цього періоду вдалось здійснити картографування, уточнити локалізацію, топографію та хронологію багатьох пам'яток. Було встановлено зону поширення та стратифікацію культурного шару на території Новгород-Сіверського в цілому та в окремих районах міста. У співавторстві з А.Л. Казаковим та О.Є. Черненко здійснювались дослідження поселень на місці сучасного Спасо-Преображенського монастиря та у с. Путивськ, матеріали яких використано в роботі.

Апробація результатів дослідження проводилась на міжнародних наукових конференціях: «Знаки питання в історії України: українська історія у східноєвропейському контексті» (Ніжин, 2004, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011), «Ніжинська вища школа: історія та сучасність» (Ніжин, 2005), «Слов'янство і національно-культурні процеси ХХІ століття» (Київ, 2006), «Слово о полку Ігоревім» та його епоха» (Путивль, 2007), «Славянский мир» (Трубчевськ, 2009, 2010), «Слово о полку Ігоревім та його доба» (Чернігів – Новгород-Сіверський, 2011), «Проблемы аграрной истории и археологии восточной европы» (Кокино,

2011) та на засіданнях відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України.

Публікації. Основні положення дисертації викладено в 6 наукових публікаціях:

1. Історична топографія Новгород-Сіверського // Сіверянський літопис. – №1. – 2001. – С. 21–28.
2. До питання про укріплення малих міст Чернігово-Сіверщини в X – XIII ст. // Література та культура Полісся. – Вип. 17. – Ніжин, 2002. – С. 50–53.
3. Історична топоніміка Н-Сіверського: домінування старого чи модерну? // Література та культура Полісся. – Вип. 21. – Ніжин, 2002. – С. 266–269.
4. Топографічні домени давньоруського Новгород-Сіверського // Література та культура Полісся. – Вип. 28. – Ніжин, 2005. – С. 21–25.
5. Особливості топографії Спасо-Преображенського монастиря в Новгород-Сіверському // Сумська старовина. – № 4.– 2006. – С. 36–39.
6. Округа Новгорода – Сіверського у X – XIII ст. // Література та культура Полісся. – Вип. 39. – Ніжин, 2007. – С. 41–45.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку літератури (272 позиції), додатків (60 рис.). Об'єм: основний текст – 174 сторінки; список використаної літератури та архівних матеріалів – 272 позиції (30 сторінок); ілюстративних 56 рисунків із анотаціями. Загальний обсяг 246 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

1.1. Історіографія та історія дослідження

Питання виникнення міст на території Східної Європи, процесу їх формування та розвитку здавна привертала увагу дослідників різних напрямків. Так, історія міста розглядалася в контексті загальної історії Київської Русі, у зв'язку з подіями визвольної війни під проводом Б. Хмельницького та у світлі подій більш пізніх періодів історії України.

Накопичення та систематизація археологічних матеріалів створили можливість на новому рівні розглянути такі аспекти історії давньоруських міст, як шляхи їх походження (Тихомиров 1956; Толочко 1989); хронологічні та регіональні особливості (Куза 1980; Кучера 1999); типологія (Рапопорт 1967; Кучера 1999; Толочко 1989; Довженок 1975, с. 3-14; Куза 1983, с. 8-9); характер міського господарства (Рибаков 1948; Колчин 1953; Толочко 1989); топографія та укріплення (Кучера 1999, Раппопорт 1967); демографія (Толочко 1989); характер міської влади та системи управління (Толочко 1989). Проте, незважаючи на значні напрацювання на сьогодні в цій галузі залишається чимало невирішених питань.

Загальним недоліком більшості досліджень з історії давньоруських міст, створених в період до другої половини ХХ ст., було надмірне захоплення писемними джерелами, яке логічно пояснюється відсутністю широкої бази археологічних даних. Ще з 30-х років ХХ ст. у радянській історіографії затвердилось визначення давньоруського міста, запропоноване Б.Д. Грековим та розвинуте М.М. Тихомировим – «місто центр ремесла та торгівлі, що протипоставляється селу» (Греков 1949, с. 94). На думку цих вчених, найважливішою ознакою міста була наявність посадів, спеціалізованих районів, осередків ремісничої та торгівельної діяльності населення. У праці «Древнерусские города» М.М. Тихомиров відніс час формування міських

посадів до періоду не раніше X ст. (Тихомиров 1946, с. 79). Зауважимо, що серед інших міст дослідник в загальних рисах, розглянув також історію Новгород-Сіверського, віднісши його розквіт до XII ст., при цьому автор зауважив, що на цей момент місто складалось з двох частин – дитинця і острога (Тихомиров 1956, с. 348).

Вирішальне значення в процесі подальшого дослідження історії давньоруського міста відіграло активне накопичення археологічних джерел, що розпочалося у другій половині XX ст. Це дозволило значно розширити та певною мірою переглянути наукові уявлення в цій галузі.

Історії військово-оборонного будівництва Південної Русі були присвячені роботи П.О. Раппопорта (Раппопорт 1956). Вперше на широкому історичному тлі дослідник розглянув особливості укріплень десятків міст, значну частину яких обстежив особисто. Саме П.О. Раппопорт звернув увагу на те, що наявність складної системи укріплень є однією з міських ознак. Він запропонував класифікацію укріплених поселень, в тому числі і давньоруських міст, обґрунтував хронологічну періодизацію змін у їх плануванні. Відзначимо, що висновки П.О. Раппопорта не втрачають своєї актуальності і до сьогодні.

У 60-х років XX ст. Б.О. Рибаківим була запропонована теза про багатофункціональність давньоруських міст. Він творчо розвинув теорію В.Т. Пашуто та О.М. Рапова, використавши для цього археологічні матеріали. Згідно з висновками Б.О. Рибаків, давньоруське місто було «как бы коллективным замком крупнейших земельных магнатов округи во главе с самим князем» (Рыбаков, 1964, с. 155). Таким чином, вчений наголошував на напіваграрному характері міста, всупереч Б.Д. Грекову та М.М. Тихомірову. Згідно його висновкам, вирішальною ознакою міста була власне не наявність посадів, а «сочетание следующих элементов: крепости, дворов феодалов, ремесленного посада, торговли, административного управления, церквей» (История СССР 1967, с. 536).

Висновки Б.О. Рибаків щодо багатофункціональності давньоруських міст розвинув В.В. Карлов. Він визначив ті ознаки міських поселень, які вважав

невід'ємними, індикативними: розвиток ремесла та торгівлі, наявність системи оборони, організації політичної влади та адміністративного управління сільською округою, сакрального центру (Карлов 1980, с. 72).

Вагомий внесок у вивчення давньоруських міст вніс А.В. Куза. Вчений узагальнив та систематизував археологічний матеріал з 1 500 досліджених городищ. На цій підставі він уточнив розроблені ще Б.О. Рибаківим археологічні ознаки давньоруського міста. Зібрані відомості А.В. Куза звів у кореляційні таблиці, які дозволили прийти до висновків, що міське поселення обов'язково повинно мати площу не менш ніж 2 – 2,5 га, розвинуте ремесло і систему управління, соціально диференційоване населення, складну систему забудови і укріплень тощо. З огляду на це, вчений запропонував археологічні індикатори, які дозволяють виділити міста серед інших синхронних поселень (Куза 1983, с. 24).

На думку А.В. Кузи, ремісничі поселення, що в чистому вигляді не знайдені, торгові ряди, не відомі в писемних джерелах раніше XV ст., так само як і рядові сільські поселення не могли слугувати основою для формування міста в X – XI ст. (Куза 1985, с. 55). Майбутнім міським ядром завжди ставало укріплене поселення. З огляду на це, дослідник виділяв кілька основних варіантів утворення давньоруських міст: 1) із центрів племені чи племен у процесі консолідації кількох поселень навколо укріпленого ядра; 2) із укріпленого стану, погосту чи центру волості; 3) із порубіжної фортеці; 4) одночасне будівництво міста.

Значний внесок в розробку проблеми історії давньоруських міст здійснив у своїх працях П.П. Толочко. В найбільш вагомій з них, у контексті дисертаційного дослідження, «Древнерусский феодальный город», надрукованій в Києві у 1989 році, автор узагальнив наявний на той час матеріал, поєднавши в комплексі дані писемних та археологічних джерел. На цій підставі він визначив три головні шляхи виникнення давньоруських міст в IX – XIII ст., а саме – торгівельно-ремісничий, общинно-феодальний та феодальний чи державний. При цьому, на його думку, перший з даних напрямків виявився

фактично тупиковим, оскільки зумовлювався не стільки внутрішніми, скільки зовнішніми причинами: в кінці X – на початку XI ст. торговельно-ремісничі центри припинили своє існування у зв'язку з припиненням функціонування транс'європейської торгово-економічної спільності (Толочко 1989, с. 50, 76).

Таким чином, розширення джерельної бази за рахунок активного залучення археологічних матеріалів дозволило розробити на якісно новому рівні цілий ряд теоретичних питань вивчення давньоруського міста. В той же час, проблеми взаємозв'язку міст та їх найближчого оточення – сільськогосподарської округи – в історіографії є недостатньо розробленими. Актуальність досліджень в цій галузі визначається тим, що міста, які слугували економічними, політичними та культурними центрами округи були безпосередньо пов'язані з її виникненням та розвитком. Отже, як наголошує О.П. Моця, вони не можуть бути повною мірою зрозумілими без знання її структури, економічного і демографічного потенціалу (Моця 2007, с. 195). Археологічний аспект цієї проблеми в останні десятиліття привертає увагу багатьох фахівців (П.П. Толочка, О.П. Моці, В.В. Седова, В.П. Даркевича, Н.А. Макарова та інших).

В контексті історико-археологічного напрямку в останній чверті XX ст. почали здійснюватись мікрорегіональні розшуки, присвячені комплексному дослідженню округи окремих давньоруських міст. Яскравим прикладом таких розшуків є дослідження В.В. Седова, де розглянуть сільські поселення Смоленської землі. Особливістю запровадженого автором методу було картографування пам'яток, головна частина котрих була відома тільки за матеріалами розвідок. Особлива увага при цьому приділялась топографії, плануванню та хронології пам'яток в межах окремого мікрорегіону (Седов 1960).

В наш час новий етап розвитку мікрорегіональних досліджень був визначений запровадженням міждисциплінарних методів. Прикладом такого дослідження, побудованого на запровадженні міждисциплінарних методів є

колективна монографія М.О. Макарова, Д. Захарова, А.П. Бужилової (Макаров 2001).

Втім, і сьогодні у вивченні окремих мікрорегіонів головною проблемою є недостатній рівень інформації щодо організації системи розселення. Для більшості місцевостей лишається нез'ясованою топографія, планування та хронологія пам'яток. Як і раніше, більшість з них відомі лише за матеріалами старих розвідок, що часто не зовсім відповідають реальному стану речей. Це ускладнює реконструкцію системи розселення як у її статичі, так і в динаміці.

На сьогодні важливим є завдання максимально повної фіксації пам'яток X – XIII ст. у межах окремих мікрорегіонів та реконструкція місцевих систем розселення. Одним з таких мікрорегіонів є Новгород-Сіверщина.

Серед інших міст України Новгород-Сіверський – найстаріший урбанізаційний центр Середнього Подесення – здавна знаходився в центрі уваги науковців. Найчастіше привертала увагу фахівців-істориків та краєзнавців окремі історичні події, пов'язані з його середньовічною історією, перш за все – похід Новгород-Сіверського князя Ігоря проти половців, відображений у відомій пам'ятці давньоруської літератури. Однак, вперше зацікавленість давньою історією міста була викликана розвитком церковної історії. Ще у другій половині XVII ст. чернігівський архієпископ Лазар Баранович звернувся до минувшини Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря, обґрунтовуючи існування цієї православної обителі з княжих часів (Гумилевский 1873, с. 33).

На думку О.М. Полякова, одними з перших історичних творів, де згадується Новгород-Сіверський, є праця «Ядро Российской истории» О.І. Манкієва (Хилкова), видана в 1770 році, відома значно раніше та поширена в рукописному варіанті (Поляков 2001, с. 7). Новгород-Сіверський згадується в цьому творі лише один раз: автор повідомляє, що князь Володимир після хрещення Русі поставив в Новгород-Сіверському єпископа Леонтія. Як вважає О.М. Поляков, саме це повідомлення було сприйняте М.Є. Марковим та іншими краєзнавцями Чернігівщини як свідчення провідного значення міста в

давньоруській державі вже в початковий період його історії. Втім, як засвідчують дослідження О.Б. Коваленка та О.В. Гринь, в основу праць місцевих краєзнавців ХІХ ст. покладено твір новгород-сіверського священника А. Пригари, про який мова піде далі. Побіжна згадка в праці О.І. Манкієва не привернула уваги інших авторів: згадки про новгород-сіверського єпископа Леонтія більше ніде не зустрічаються.

Значно більше згадок стосовно історії давньоруського Новгород-Сіверського зустрічається в праці В.М. Татищева. Зауважимо, що в основному дані В.М. Татищева співпадають з даними відомих нам літописних зводів, хоча деякі наведені дослідником відомості там не зустрічаються. Прийнято вважати, що автор користувався писемними джерелами, що не збереглися. На думку О.М. Полякова, такі обставини примушують звертатися до даних «Истории Российской» з особливою увагою та використовувати її як самостійне джерело (Поляков, 2001, с. 8). Проте, як відомо, наведені В.М. Татищевим дані в наш час часто не витримують критичної перевірки і є напівлегендарними.

З-поміж іншого В.М. Татищев зазначає, що після уособиці Чернігівського князя Всеволода Ольговича та київського Мстислава, яку автор датує 1127 роком, братам Володимиру та Ізяславу Давидавичам було дано «княжество Северское». Також автор точно зазначає дату смерті князя Ігоря Святославовича: 22 грудня 1202 року. Зауважимо, що саме в цій праці Татищева вперше зустрічаємо тезу про заснування міста князем Ярославом Мудрим у 1044 році (Татищев 1963, с. 241). Надалі таке твердження переважало в історіографії протягом усього ХІХ ст.

Значний внесок у дослідження давньоруського Новгород-Сіверського вніс М.М. Карамзін. Йому належить версія про заснування міста у 988 році в результаті містобудівної діяльності князя Володимира (Карамзин 1997, с. 237, 540, 620). Зауважимо, що думку про заснування міста в 988 році Володимиром Великим в наш час підтримує більшість дослідників.

Ідея безперервності існування руської «старовини», України-Русі, перш за все церковної, активно запроваджувалась діячами київського церковного кола,

соротниками Петра Могили (Яковенко 2002, с. 304 – 308). У Новгород-Сіверському дана ідея пізніше набула розвитку в праці священника місцевої Покровської церкви Андрія Пригари, члена патріотичного гуртка, що відстоював ідеї національної автономії (Горенко 2007, с.198). В укладеному А. Пригарою «Особом или топографическом описании города губернского Новгород-Северского», створеному в 1786 – 1787 роках (Коваленко 1999, с. 161 – 162), він доводив, що більшість церков як самого міста, так і його околиць засновані ще в давньоруський час. На користь цього твердження автор посилався на закладні дошки, що нібито збереглись у храмах Новгород-Сіверщини (Спасо-Преображенський собор та Миколаївська церква в місті, Успенський собор). Втім, сьогодні ці відомості не викликають довіри та не витримують критики (Черненко, 2009). Скоріш за все, джерелом для твору А. Пригари послуговували місцеві перекази та легенди, а також тенденційно трактовані власні спостереження. Натомість, можна відзначити локалізацію А. Пригарою давньої міської земляної фортеці (дитинця), котра на той час перетворилась на пустку: «по разорениях... оная крепость умалена и вал поосыпался уже» (Ясновська 2002, с. 155).

Дещо пізніше, на початку ХІХ ст., місцеві легенди та відомості, наведені в праці А. Пригари, узагальнив і проаналізував новгород-сіверський вчитель математики П.І. Сбітнев. Свої висновки він опублікував на сторінках журналу «Отечественные записки» в 1828 році. П.І. Сбітнев пов'язував виникнення Новгород-Сіверського з діяльністю князя Володимира, проте заснування міської фортеці відносив до часів Ярослава Володимировича (Сбитнев 1828, с. 106 – 107). Ймовірно, до такої думки дослідник прийшов в результаті спроби поєднання версій М.М. Карамзіна та В.М. Татищева.

В останній чверті ХVІІІ ст., у зв'язку з остаточною інкорпорацією Гетьманщини до складу Російської імперії, значно активізувалась робота з вивчення природно-кліматичних умов, історії та етнографії Лівобережної України в цілому та Подесення зокрема. Саме в цей період було укладено низку описів Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв (Шафонський 1951).

Їх появу, з-поміж іншого, обумовив інтерес місцевої еліти до всебічного вивчення вітчизняної старовини. До упорядкування описів Новгород-Сіверщини долучились такі особи, як малоросійський губернатор А.С. Милорадович, а також відомий в Російській імперії краєзнавець О.Ф. Шафонський і згаданий вище священник А. Пригара (Гринь 2007, с. 575 –581). Укладання описів було приурочене до відкриття Новгород-Сіверського намісництва, що відбулося 27 січня 1782 року. Дещо пізніше, у 1787 році, було укладене «Краткое топографическое описание Новгород-Северского наместничества» впорядковане, як доводить О.Б. Коваленко, особисто О.Ф. Шафонським (Коваленко 1995, с. 151).

У тексті описів поруч з інформацією про сучасний стан регіону наводились місцеві легенди та деякі відомості щодо стародавніх пам'яток – городищ, курганів тощо. В них згадувалась Новгород-Сіверська стара фортеця (дитинець), характеризуються оборонні споруди міста, архітектурні пам'ятки. Найчастіше автори пов'язували їх виникнення з «княжими часами». Досить часто це було просто повторення неопублікованого тексту А. Пригари, який, як зазначалось, приймав участь в укладанні описів. Загальним недоліком наведених відомостей є недостатня обізнаність з історичними подіями давньоруської доби (матеріали давньоруських літописів на той час ще були мало відомі) та беззаперечне прийняття на віру місцевих переказів. Це призвело до ряду хибних висновків, що надалі відіграло негативну роль – дослідники більш пізнього часу сприймали інформацію описів як надійне історичне джерело. Висловлювалось припущення, що О.Ф. Шафонський в своїй роботі над тестом користувався давніми рукописами, які зберігались в бібліотеці Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря, тому його розповідь про давньоруський період в історії міста є достовірною (Поляков 2000, с. 5). Однак, як відомо, монастирський архів був втрачений ще 1630 року, коли посланці Смоленського унійного архієпископа Л. Кревзи вигнали звідти православних ченців (Кулаковський 2006, с. 72). Тільки деякі з давніх документів збереглись у копіях севського походження – їх виникнення пов'язане з переходом Новгородських

монахів у Севськ того ж 1630 року. Це жалувані грамоти середини XVI ст., які є першим свідченням про існування обителі (Русіна 1993, с. 138 – 152). Якщо в монастирському архіві і були більш давні документи, то на час роботи над укладанням описів Новгород-Сіверського намісництва вони були втрачені. Таким чином, джерела інформації укладачів були досить обмеженими та не завжди достовірними.

З XIX ст. Новгород-Сіверський активно згадується в працях, присвячених літописним містам чернігівської губернії. Серед них найцікавішою є робота М.Є. Маркова “О городах и селениях в черниговской губернии, упоменаемых в Несторовой летописи, как они следуют в ней по порядку городов”, присвяченій локалізації літописних центрів та характеристиці їх історії (Марков 1815). Серед іншого, предметом розгляду став і Новгород-Сіверський, який автор вважав стольним градом династії Ольговичів (Марков 1814, с. 40). Він намагався реконструювати політичну історію та топографію міста давньоруського періоду, локалізувати згадані в писемних джерелах храми.

М.Є. Марков наводив детальний опис залишків земляних валів, дитинця та споруд Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. Виникнення останнього він, як і його попередники, відносив до давньоруської доби. При цьому саме тут він локалізував Михайлівську церкву, згадану в літописі під 1184 роком: «представился Олег Святославич месяца генваря в 16 день и положиша у святого Михаила» (ПСРЛ 1845, с. 122). Відзначимо, що такий висновок не був підтриманий іншими дослідниками. Зокрема, Філарет Гумілівський доводив, що святому Михайлу присвячувався один з притворів Спасо-Преображенського собору, оскільки літописець не вживав слова “церква”, а неоднозначно вказував: “у святого Михайла” (Гумилевський 1873, с. 36). Натомість, більшість науковців сьогодні схильна локалізувати літописний храм на території дитинця (Куза, Коваленко, Моця 1988, с. 61).

На підставі аналізу літописних джерел, М.Є. Марков дійшов висновку, що Новгород-Сіверський було засновано в 1044 році. Втім, цей висновок був наслідком невірної трактовки тексту. Треба відзначити, що в минулому історики

та краєзнавці досить часто плутали Новгород-Сіверський з іншими згаданими в літописі містами, які мали схожу назву. У випадку з М.Є. Марковим, як зазначав у приватному листуванні А.В. Куза, були невірно інтерпритовані «данные ранних летописей о возведении детинца Ярославом и его сыном Владимиром в это же время в Новгороде Великом» (Кедун 2008, с. 84). В цілому, через подібність назв обох міст, така помилка була характерною для провінційної історіографії ХІХ ст. Як відзначав ще Філарет Гумілевський, в краєзнавчих та історичних творах Чернігівщини часто зустрічалось твердження, що Ярослав Володимирович «в 1036 году, когда он был изгнан из Киева Мстиславом, поселился в Новгород-Северске и жил здесь до возвращения своего в Киев» (Філарет 1873, с. 42). Безумовно, такі твердження також були наслідком помилкової трактовки літописного повідомлення про перебування Ярослава Володимировича в Новгороді Великому. Однак, зауважимо, що гіпотеза М.Є Маркова щодо заснування Новгород-Сіверського в 1044 році до сьогодні має своїх прихильників. У наш час її підтримує О.М. Поляков (Поляков 2000, с. 5).

Аналізуючи роботу М.Є. Маркова, відомий історик професор М.Н. Бережков вважав, що багато в чому вона наслідує рукописи О.Ф. Шафонського (Бережков 1914, с. 271 – 272). В цілому з цим висновком можна погодитись, так само, як з оцінкою О.К. Зайцева, який характеризував працю М.Є. Маркова наступним чином: «...хотя и написана на дилетантском уровне, содержит некоторые интересные наблюдения и сведения» (Зайцев 2009, с. 21).

До праць середини ХІХ ст. належать матеріали, опубліковані І. Самчевським в «Черниговских епархиальных ведомостях» у 1853 році (Самчевский 1853). Аналізуючи дану працю, О.М. Поляков відзначає, що авторству І. Самчевського належить лише вступна стаття, а основний текст – М.Є. Маркову (Поляков 2001, с. 10). З цим висновком можна погодитись, оскільки текст публікації аналогічен тексту розділу, присвяченому Новгород-Сіверському в згаданій вже праці М.Є. Маркова.

На основі використання описів О.Ф. Шафонського була створена також робота О.О. Русова «Описание Черниговской Губернии», видана 1898 року (Русов 1898, с. 4). Серед інших місцевостей губернії автор згадував і Новгород-Сіверщину. Заслуговує на увагу його думка, що давньоруські міста Лівобережжя та їх округа створювали єдину адміністративно-господарську систему, підпорядковану цілям оборони: “Господарські та князівські землі були у Мгліне, Стародубі, Гомелі... Чернігові, Острі, Новгороді і Путивлі, тобто лежали за 100 миль один від одного, решта поселень досить часто розселені були лише в Подесенні” (Русов 1898, с. 4).

Із досліджень XIX ст. потрібно відзначити також працю М.П. Погодіна «Разыскания о городах и пределах древних русских княжеств с 1054 по 1240 г.» (Погодин 1848). Як і в роботі М.Є. Маркова, значну увагу в ній було приділено проблемі локалізації літописних міст та адміністративно-територіальних утворень. Однак, автор підійшов до вирішення цієї проблеми більш ґрунтовно, розглянув не тільки писемні згадки про літописні події, пов’язані з історією міст Чернігово-Сіверщини, але й залучив наявні на той час відомості щодо археологічних знахідок (інформація про місця, де знаходять давні речі). Треба відзначити також, що М.П. Погодін першим висунув тезу про виникнення Новгород-Сіверського як центру сіверянської общини, що узгоджувалось з його загальною концепцією розвитку давньоруських міст. Зауважимо, що така точка зору актуальна і сьогодні.

Вагомий внесок в дослідження історії Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря вніс настоятель монастиря Венедикт (Курковский) (Карманов 1994, с. 50). Ним у 1861 році було видано «Описание Новгород-Северского Спасо-Преображенского монастыря». Під час написання праці священник користувався матеріалами М.Є. Маркова, О.Ф. Шафонського, М.М. Карамзіна, а також документами пізнього походження (XVIII – XIX ст.), що зберігались в монастирському архіві. Історії міста автор торкається епізодично, приділяючи основну увагу монастирю. Від детально аналізував відомі йому джерела та праці попередників і приходив до висновку, що

монастир був заснований «...в то время когда Новгород-Северский сделался славою городов входивших в состав древнего княжения Северского» (Венедикт 1861, с. 33). У решті своїх висновків автор повторював відомості, наведені М.Є. Марковим. Пізніше праця Венедикта, як вважає О.М. Поляков, була використана Я.С. Абрамовим для підготовки статті про місто для «Живописной России» (Живописная Россия. Малороссия 1897, с. 324; Поляков 2001, с. 16).

Досить обширна стаття про Новгород-Сіверський вийшла у багатотомнику, присвяченому містам Російської імперії у 1865 році. В ній було узагальнено найбільш вагому інформацію, оприлюднену на той час істориками та краєзнавцями (Городские поселения в Российской империи 1865, с. 308 – 316).

Дость багато уваги політичній історії Новгород-Сіверщини приділено в праці С.М. Соловйова «История России с древнейших времён». Проте, незважаючи на велику кількість згадок про місто, всі вони подаються в загальноросійському контексті та не дають уявлення про окремі етапи його розвитку (Соловьёв 1988). Натомість учень С.М. Соловйова, К.Н. Бестужев-Рюмін, першим висловив припущення, котре в наш час підтримує більшість вчених, про заснування Новгород-Сіверського князівства після Любецького з'їзду (Бестужев-Рюмин 1872, с. 176).

Серед досліджень ХІХ ст. особливої уваги заслуговує відомий статистичний опис Чернігівської єпархії Філарета Гумілевського. В п'ятій книзі даної роботи («Мужские монастыри») вміщено розділ, присвячений історії Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. Під час створення цього розділу автор не тільки спирався на роботи попередників, зокрема О.Ф. Шафонського, але й намагався дати їм критичну оцінку, доповнити власними висновками. Філарет використовував широке коло джерел: літописні дані, актові матеріали, місцеві легенди тощо. Зокрема, він першим оцінив важливість для дослідження генеалогії чернігівських князів синодиків Сіверщини – «Любецького синодику» та інших, що були йому досяжні.

Відзначимо, що «Любецький синодик» пізніше більш ґрунтовно досліджувався Р.В. Зотовим (Зотов 1892).

Філарет детально розглянув всі версії щодо часу заснування Спасо-Преображенського монастиря, які існували на той час: «О времени основания сего монастыря существуют разные сведения: одни, как Шафонский, первоначальное построение его приписывают Мстиславу Владимировичу, князю тмутараканскому в 1033 году....другие...относят основание его к самому Ярославу в 1036 году» (Филарет 1873, с. 42). Ці погляди він визнав такими, що не мають історичного підґрунття. Сам Гумілевський датував заснування обітелі 1127 – 1136 роками. На його думку, це відбулося за правління в Новгород-Сіверському онуків Святослава Ярославича (Филарет 1873, с. 42). Загалом, праця «Описание Черниговской Еперхии» отримала належне визнання в історіографії та слугує джерелом інформації для багатьох сучасних фахівців.

Можна засвідчити, що разом з працею О.Ф. Шафонського робота Філарета Гумілевського стала підґрунтям, на яке надалі спирались у своїх розшуках історики, які звертались до вивчення Новгород-Сіверщини – П.В. Голубовський, Д.І. Багалій та інші.

Новим етапом у вивченні минулого Новгород-Сіверщини стали роботи Д.Я. Самоквасова. З його іменем пов'язаний початок систематичного археологічного дослідження даної території, що фактично співпав з періодом становлення археологічної науки в Російській імперії.

Цікавість дослідника до давньої історії регіону пояснюється його походженням. Він народився за 20 км від Новгород-Сіверського на території сучасного села Стахорщина, провів там дитячі роки, навчався в Новгород-Сіверській гімназії. Напевно, саме це і обумовило у майбутньому його інтерес до місцевих археологічних пам'яток.

Д.Я. Самоквасов вважав, що «... бытовые изделия извлечённые из могил и жилищ известных мест, времён и народов, могут и должны служить фактической основой исторического знания, перед которою должны смолкнуть

свидетельства летописных памятников, несогласные с фактическим вещественным материалом (Самоквасов 1908, с. 42 – 43). Таким чином, як можна побачити з цитати, у вивченні минулого вчений надавав переваги саме археологічним джерелам. Одне зі своїх головних завдань він бачив у перетворенні археологічних матеріалів в історичні джерела та запровадження їх в науковий обіг. Як наслідок, у його роботах часто переважали не історичні висновки, а джерелознавчий аналіз отриманих матеріалів (Голотвин 2009, с. 20).

Дослідження курганних старожитностей сіверян Д.Я. Самоквасов розпочав з 1872 року за дорученням Імператорського Московського Археологічного Товариства. Здійснений їм цього ж року за допомогою губернських статистичних комітетів облік пам'яток на території Середнього Подесення дозволив запровадити в науковий обіг значну кількість нової інформації (Ясновська 2009, с. 26). Саме Д.Я. Самоквасову вдалось виявити більшість з відомих на сьогодні археологічних пам'яток Новгород-Сіверщини, перш за все – городищ та курганів. В наступні роки він також здійснив розкопки кількох могильників на території округи (Ларинівка, Ушівка, Форостовичі). Виникнення цих могильників вчений відніс до сіверянської доби. Матеріали розкопок, на його думку, мали велике значення для розуміння слов'янської епохи. В той же час, дослідник розумів обмежений характер отриманої інформації, пов'язаний із відсутністю матеріалів з розкопок поселень (Самоквасов 1908, с. 9-14).

Інтерпретація пам'яток Новгород-Сіверщини Д.Я. Самквасовим базувалась на розробленій ним схемі слов'янського етногенезу та становлення давньоруської державності. Він вважав, що після завоювання хазарами слов'янське населення розпалося на дванадцять племен, серед яких були і сіверяни. Ховаючись від завойовників на невеликих несудохідних річках, таких як Клевна та Малотіча (Малотічка), схованих за лісами та болтами, сіверяни заснували тут ряд городищ (Самоквасов 1908 б, с. 49 – 56). Застосувавши до археологічних пам'яток регіону картографічний метод, вчений визначив район їх концентрації та дійшов висновку, що навколо Новгород-Сіверського

поступово сформувалась одна з «волостей», що входила до складу сіверянського племінного княжіння. На його думку, це адміністративно-територіальне формування збереглося і надалі, коли сіверяни перейшли під владу київських князів (Самоквасов 1908, б, с. 28 – 37).

Значним внеском у вивчення історії Новгород-Сіверщини можна вважати також праці П.В. Голубовського «История Северской земли до половины XIV столетия» (Голубовский, 1881), «Историческая карта Черниговской губернии до 1300 г.» (Голубовский 1908, с. 1-47) та Д.І. Багалея «История Северской земли до половины XIV столетия» (Багалея, 1882). Варто зауважити, що роботи цих авторів базувались на комплексному аналізі літописних та наявних на той час археологічних джерел.

Аналізуючи роботи Д.І. Багалія та П.В. Голубовського, О.К. Зайцев відзначав, що перший з авторів більш детально проаналізував наявний фактологічний матеріал, залучив значно ширше коло історичних досліджень. Втім, в роботах П.В. Голубовського міститься більше цікавих спостережень та самостійних висновків. Саме тому вона не втрачає актуальності і в наш час (Зайцев 2009, с. 24).

Розглядаючи літописні згадки про округу Новгород-Сіверського, П.В. Голубовський запропонував власні варіанти локалізації «Ігорева сільця» та «Мелтекова села», інших згаданих у тексті пунктів (Порохонській ліс, Воронізькі ліси тощо), обґрунтовуючи їх посиланням на відомі йому археологічні пам'ятки. Треба відзначити, що робота П.В. Голубовського започаткувала тривалу наукову дискусію щодо визначення місцезнаходження літописних поселень навколо Новгород-Сіверського, яка триває і сьогодні. Найбільш детально в наш час ці питання були розроблені В.П. Коваленком. Спираючись на археологічні матеріали, автор запропонував власну схему локалізації багатьох згаданих в літописі центрів (Коваленко 1988, с. 17).

Своєрідний підсумок вивчення Чернігово-Сіверщини дореволюційної наукою підвів М.С. Грушевський. У своїй основній праці «История Украины-Руси» дослідник приділив значну увагу історії Чернігівського князівства та

Сіверщини. На його думку, рішення Любецького з'їзду призвели до поділу даної території на два головні князівства – Чернігівську та Новгородську волості, а Новгород-Сіверський набув статусу удільного міста (Грушевський 1928, с. 38). Такої точки зору вчений дотримувався і надалі. В статті «Чернігів и Сіверщина в українській історії», надрукованій 1928 році, він обґрунтував провідне значення Сіверщини в українській історії та відзначив Новгород-Сіверський як один з найголовніших центрів даної території, другий за значенням після Чернігова (Грушевський 1928).

Подальше вивчення Сіверщини в цілому та Новгород-Сіверського зокрема здійснене в дослідженнях В.В. Мавродіна. Саме йому належить висновок, зроблений на підставі аналізу «Сказання о Борисе и Глебе», про те, що Борис 1015 року «усмирив» міста в сіверській землі (Мавродин 1971, с. 150). В.В. Мавродін також розглянув повідомлення Іпатіївського літопису про Новгород-Сіверський. Він вважав, що першим князем Новгород-Сіверським був Олег Святославич з 1097 року. На його думку, сини Олега, Всеволод, Святослав, Ігор та Гліб продовжували княжити в місті до 1123 року, тобто, до смерті брата Олега, чернігівського князя Давіда Святославича. При цьому, посилаючись на статтю Іпатіївського літопису під 1146 роком, дослідник вказував на значні багатства Новгород-Сіверських князів та стійкість міщан під час оборони стольного міста (Мавродин 1971, с. 150). Такі висновки автора пізніше підтримали І.Я. Фроянов та А.Ю. Дворніченко (Фроянов, Дворніченко 1988).

Серед праць радянського періоду варто відмітити також працю А.М. Насонова «Русская земля и образование территории Древнерусского государства» (Насонов, 1951). Розглядаючи проблему формування території Давньоруської держави, А.М. Насонов підсумував існуючі на той час результати історико-географічного вивчення Сіверщини, проаналізував та уточнив ряд літописних топонімів. Результати його роботи були відображені на створеній ним історичній мапі Чернігівського князівства до середини XII ст. Втім, згідно з висновками А.М. Насонова, Новгород-Сіверський входив до

складу Сновської тисячі (Насонов 1951, с. 67). Таке припущення було надалі спростоване А.К. Зайцевим та не підтримується сучасними фахівцями (Зайцев 2009, с. 88–89).

Значне коло питань щодо літописного висвітлення історії Новгород-Сіверщини розглянув Б.О. Рыбаков. Зокрема, він першим чітко виділив та окреслив у складі літописних зведень фрагменти літописання Новгород-Сіверського князя Святослава Ольговича. На думку дослідника, автором цього літописання був один з місцевих священників (Рыбаков 1963, с. 310). Втім, історія регіону цікавила вченого майже виключно у зв'язку з подіями, покладеними в основу «Слова о полку Ігоревім».

Вагомим внеском у вивчення Новгород-Сіверщини стала робота О.К. Зайцева “Черниговское княжество”, створена на основі дисертаційного дослідження вченого (Зайцев 1976). В ній автор підвів підсумки історичних досліджень давньоруської Чернігово-Сіверщини, проаналізувавши значну кількість джерел та більшість відомих на той час робіт. Він кілька разів звертався і до історії Новгород-Сіверського, чітко визначаючи міський характер поселення вже з XI ст.; наголошував на його вагомій політичній ролі в Подесенні та в Давньоруській державі в цілому.

Археологічні дослідження Новгород-Сіверщини тривають вже більше 100 років, при цьому на власне міській території – понад 50 років. Систематизація відомостей щодо розвитку археологічного вивчення Новгород-Сіверщини вперше була здійснена Л.В. Ясновською (Ясновська 2005, с. 9 – 26). Дослідниця виділяє п'ять основних етапів у цьому процесі. Такий розподіл здається занадто детальним. Історію археологічного вивчення регіону можна поділити на три відмінні за внутрішнім змістом етапи, що узгоджується із загальною переодізацією розвитку вітчизняної археологічної науки: кінець XIX – початок XX ст.; 20-ті – 50 роки XX ст. та 60-ті роки XX – початок XXI ст. (Лебедев 1992). Є підстави виділити як окремий етап також період з 90-х років XX ст. до сьогодення – дослідження, що здійснювались в незалежній Україні. Проте, напевно, аналіз здобутків цього часу є справою майбутнього.

На першому етапі досліджень було започатковане накопичення інформації щодо археологічних пам'яток регіону, здійснено перші розкопки курганних некрополів. До цього ж часу належать перші документально зафіксовані знахідки скарбів. На другому етапі починають здійснюватись фахові розвідки, створюється археологічна карта околиць Новгород-Сіверського.

Змістом третього етапу є систематичне археологічне вивчення міста та навколишніх поселень, накопичення та систематизація бази археологічних джерел. Одним з його аспектів являється збільшення обсягів науково-рятівних та пам'яткоохоронних заходів, пов'язаних з розвитком пам'яткоохоронного законодавства в Україні. Розробляються схеми охоронних зон, що пов'язане з картографуванням та визначенням точних меж території поширення культурного шару пам'яток.

Як вже відзначалось, археологічне дослідження регіону та накопичення археологічних джерел було започатковано наприкінці XIX – на початку XX ст. Цей період пов'язаний з діяльністю Д.Я. Самоквасова, С.А. Гатцука, І.С. Абрамова. Аналізуючи їх діяльність, варто зазначити, що їм вдалося вперше зібрати, систематизувати та опублікувати досить значні за обсягом дані (Самоквасов 1873; 1908). Ці публікації тривалий час були єдиним джерелом інформації для фахівців щодо старожитностей Новгород-Сіверщини.

Особисто Д.Я. Самоквасов оглянув 12 городищ на території Новгород-Сіверського Подесення (Самоквасов 1908, с. 207). З-поміж іншого, він склав опис Новгород-Сіверського городища: «замок в черте города..., за соборною церквою, на високом березу р. Десны», де збереглися залишки стародавніх валів (Ясновська 2005, с. 9). У 1874 році в урочищі Курганя поблизу с. Форостовичі Д.Я. Самоквасов розкопав 4 насипи з тілопокладеннями. Отримані матеріали, разом з матеріалами розкопок курганів Чернігова та Гущина, були використані ним для визначення характерних рис поховального обряду сіверян. Свої висновки дослідник оприлюднив на III Всеросійському археологічному з'їзді в Києві (1874 рік) (Самоквасов 1878, с. 185 – 224).

У 1878 році вчений знову звернувся до курганних старожитностей Новгород-Сіверського Подесення. Біля с. Ларинівка у могильнику з 32 насипів ним було розкопано 15 курганів (Самоквасов 1908, с. 207) (рис.А.1).

Паралельно з розкопками в зазначений період почалась офіційна фіксація та дослідження знайдених на Новгород-Сіверщині скарбів. Історію цих знахідок, на підставі ретельного вивчення архівних матеріалів відтворила Л.В. Ясновська. У квітні 1878 року у с. Горбове Новгород-Сіверського повіту під час оранки селяни знайшли горщик зі скарбом, що складався «из 22 больших серебряных слитков одинаковой формы и веса и 4 серебряных кусочков малых». Гривні були розподілені між кількома музеями та науковими товариствами, що порушило цілісність скарбу і можливість його вивчення. До сьогодні збереглися лише 5 гривень, які потрапили до Державного історичного музею у Москві з особистої колекції Д.Я. Самоквасова) (Ясновська 2005, с. 13).

Дещо пізніше на землях поблизу с. Мамекине Новгород-Сіверського повіту було знайдено ще 8 срібних чернігівських гривень. У березні 1885 року діти селян Варвари та Михайла Демченків – Варвара і Тетяна – знайшли «два куска серебра, имеющие вид старых гривен», а в жовтні відставний солдат Карп Мамай відшукав ще «шесть таких же кусков серебра», про що в квітні 1886 року чернігівський губернатор сповістив Імператорську археологічну комісію (далі – ІАК). У грудні 1887 року ці зливки були передані до Російського історичного музею у Москві (Ясновська 2005, с. 13).

На початку ХХ ст. інформація щодо Новгород-Сіверського періодично з'являється на сторінках збірок Археологічних з'їздів. Прикладом таких публікацій можуть слугувати статті Міллера “Из истории Новгород-Северского” (Миллер 1911), П.А. Лошкарьова “Церкви Чернигова и Новгород-Северского” (Лошкарьов 1902). Проте, треба відзначити, що основна увага в них була приділена пам'яткам XVII – XVIII ст., насамперед спорудам Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря.

У зв'язку з підготовкою до XIV Всеросійського Археологічного з'їзду в Чернігові у 1906 році Д.Я. Самоквасов розробив спеціальну програму, яка

включала і проведення археологічних розкопок в Чернігівській губернії з метою збирання експонатів для традиційної виставки місцевих старожитностей (Самоквасов 1906, с. 4 – 21). Дослідження здійснювались у 1907 році на кошти Д.Я. Самоквасова та були доручені члену Чернігівської губернської архівної комісії, вчителю С.А. Гатцуку. Реалізуючи план робіт, він оглянув Домотканівське, Ленківське, Горкінське городища тощо, зафіксувавши залишки валів та зібравши колекцію кераміки IX – XIII ст. Окрім цього, С.А. Гатцук продовжив розпочате Д.Я. Самоквасовим дослідження курганної групи біля с. Ларинівка (на той час із 17 недосліджених насипів залишилось лише 6), розкопавши 4 кургани (Ясновська, 2009, с. 27).

1909 року співробітник Санкт-Петербурзького археологічного інституту І.С. Абрамов провів розкопки кількох курганів поблизу с. Ушівка, що на лівому березі р. Лоска. В курганах були виявлені поховання за обрядом трупоспалення та тілопокладення. Згідно з повідомленням автора робіт, до складу поховального інвентарю входили: сердолікові та скляні з позолотою намистини, металеві сережки, каблучка, прикрашена «интересным орнаментом», кілька скроневих кілець (Ясновська 2009, с. 27).

У працях Московського підготовчого комітету до XIV Всеросійського археологічного з'їзду Д.Я. Самоквасов разом із П.С. Уваровою в розділі «Материалы по археологии Черниговской губ.» опублікували зведену інформацію про всі проведені розкопки та випадкові знахідки старожитностей на території Чернігівської та Полтавської губерній з 1860 по 1905 рік. У цьому зведенні знайшлося місце й давньоруським старожитностям Новгород-Сіверського Подесення (Уварова 1906, с. 88).

Дещо пізніше відбувається перша спроба організувати в місті археологічні розкопки. Їх планував провести член Київського відділення Імператорського Російського Воєнно-історичного товариства Б.С. Стеллецький. Відомо, що в 1911 році ІАК видала йому відкритий лист на проведення розкопок. Проте дослідження так і не відбулись (Ясновська 2005, с. 13).

З 20-х років ХХ ст. розпочався другий етап археологічного вивчення міста та його околиць. Цей час співпадає з початком планомірних археологічних досліджень в Україні за участі представників Всеукраїнського археологічного комітету, Інституту археології АН УРСР (далі ІА АН УРСР), Інституту історії матеріальної культури (далі ІІ МК) АН СРСР та місцевих археологів-аматорів.

У радянські часи археологічні пам'ятки давнього міста та його округи неодноразово оглядалися вченими. Ці розвідки, перш за все, були пов'язані з роботами комплексної Деснянської експедиції ІІ МК СРСР та ІА АН УРСР під керівництвом М.В. Воєводського. Експедиція працювала на території Новгород-Сіверського Подесення в 1936 – 1940 та 1945 – 1946 роках. У ході її робіт загони експедиції під керівництвом Ф.В. Лучицького та Г.В. Подгаєцького провели обстеження правого берега Десни від с. Пушкарі до с. Дегтярівка. Результатом їх робіт стало укладання першої археологічної карти регіону. Відбуваються також перші дослідження поселень міської округи. Саме Деснянська експедиція розпочала археологічні розкопки городища Горбове (Горкинське-ІІ), з яким М.В. Воєводський, так само як і П.С. Уварова, пов'язував літописне Ігореєве сільце (Ясновська 2005, с. 14).

Систематичні археологічні дослідження на Новгород-Сіверщині були започатковані в 50-х роках ХХ ст. Саме з цього моменту можна виділити третій етап археологічного вивчення регіону, суть якого полягає в проведенні планомірних розкопок на вже відомих пам'ятках. Цей період характеризується подальшим розгортанням діяльності академічних експедицій та найбільшою результативністю досліджень. Він має також певну специфіку, пов'язану з розвитком вітчизняного законодавства в галузі охорони пам'яток археології: З кінця ХХ ст. в місті та на території його округи почали проводитись масштабні науково-рятивні археологічні дослідження.

Треба відзначити, що друга половина ХХ ст. характеризується загальним розвитком радянської археології, що пов'язане з цілим рядом чинників (Лебедев 1992). Одним з результатів цього процесу став початок масштабного дослідження великих давньоруських міст, таких як Київ (М.К. Каргер), Чернігів

(Б.О. Рибаків, В.А. Богусевич) та інших. Завдяки цим дослідженням утворилася значна база археологічних джерел, що дозволило по-новому оцінити різні аспекти історії Давньої Русі.

У 1954 – 1956 роках під час проведення реставраційних робіт у Спасо-Преображенському монастирі архітектор М.В. Холостенко провів розкопки і виявив фундаменти храму. Досліднику вдалось відкрити майже всю західну його стіну. Будівництво храму М.В. Холостенко віднос до XII ст. (Холостенко 1956).

Через кілька років перші розкопки на території міста здійснив І.І. Єдомаха, завідувач відділу феодалізму Чернігівського історичного музею. Роботи проводились в рамках комплексного вивчення міст Київської Русі, розпочатого в колишньому СРСР у повоєнні роки. Метою досліджень було «проведение рекогносцировочных археологических раскопок с целью выявления территории древнего города и его главных составных частей...» (Єдомаха 1960, с. 1).

Експедицією під керівництвом І.І. Єдомахи протягом трьох польових сезонів (1959, 1960 та 1962 роки) було досліджено площу близько 508 м² у різних районах Новгород-Сіверського (дитинець, окольний град, поділ, Спасо-Преображенський монастир) (рис.А.2). У ході робіт вдалось отримати матеріали, що дозволили визначити загальну картину історичної топографії стародавнього міста та стали базою для майбутніх археологічних розшуків.

Наукові звіти І.І. Єдомахи зберігаються в науковому архіві Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАНУ). На жаль, результати цих досліджень лишились неопублікованими. Лише нещодавно декілька коротких нарисів про роботи Новгород-Сіверської експедиції було опубліковано в біографічних статтях, присвячених ювілею І.І. Єдомахи (Ясновская 2004, с. 100 – 103) та колекції знахідок з розкопок, котра зберігається в Чернігівському обласному історичному музеї ім. В.В. Тарновського (Мудрицька, Черненко 2005, с. 145).

У 1959 році І.І. Єдомаха оглянув дитинець та склав його візуальний опис та схему. З метою уточнення характеру культурного шару на території дитинця було закладено шурф розміром 2x1 м. У результаті з'ясувалось, що пам'ятка є багатошаровою та містить нашарування часів юхнівської культури, Київської Русі та пізньосередньовічного часу.

Одночасно з роботами на дитинці І.І. Єдомаха вперше здійснив спробу локалізувати посад міста XII – XIII ст. на підставі збору підйомного археологічного матеріалу, візуального обстеження місцевості та вивчення сучасної топографії. Згідно з його висновками, територія посаду знаходилась між дитинцем, Миколаївською церквою, тогочасною в'язницею, сучасним міським базаром, Успенським собором та берегом р. Десна. За спостереженням І.І. Єдомахи, рештки валу, що захищав посад, були помітні між Миколаївською церквою, в'язницею та міським колгоспним ринком (сучасна вул. Коротченко), а зі східної сторони – в районі Успенського собору (сучасна вул. Соборна). Місцезнаходження залишків давніх валів він позначив на схемі доданій до звіту. На думку дослідника, найбільш заселеною була територія між дитинцем, Миколаївською церквою, тюрмою та міським базаром, що в загальних рисах підтвердилось в процесі подальших досліджень

Автором розвідки була досліджена і територія сучасного Спасо-Преображенського монастиря (за І.І. Єдомахою – Новгород-Сіверське городище). В ході цих робіт вдалось отримати матеріали, що дозволили засвідчити наявність культурного шару роменського часу, XI – початку XIII ст. та доби пізнього середньовіччя (Єдомаха 1959; 1960).

Паралельно з дослідженнями в місті, у 1959 році була здійснена розвідка на території навколишніх городищ, зокрема, закладено шурфи на городищах у с. Комань та у с. Горки, де виявлено матеріали XII – початку XIII ст. (Єдомаха 1959).

Продовженням першої розвідки стали роботи 1960 року. Під час розкопок цього року було досліджено 252 м² культурного шару: закладено 2 розкопи загальною площею 120 м² на посаді (рис.А.2) та 60 м² на дитинці (рис А.3),

окрім того, розвідувальна траншея довжиною 32 м на посаді та 6 шурфів у різних частинах міста (Едомаха 1960, с. 1). Серед знахідок цього року на особливу увагу заслуговує печатка, виявлена, згідно з записом І.І. Єдомахи, мешканцем Новгород-Сіверського В.І. Короткевичем у садибі по вул. Гагарина, 2 (територія давнього посаду) під час копання погребя на глибині 1,5 м. За визначенням П.Г. Гайдукова, це печатка новгородського посадника Дмитра Завидича XII ст. (Янин, Гайдуков 1998, с. 3).

Найбільш значні за обсягом роботи експедиція І.І. Єдомахи здійснила в 1962 році. Розкопки проводились на посаді (два розкопи загальною площею 156 м²) та на Заруччі (розвідувальні шурфи, траншея та розкоп загальною площею 94 м²) (рис. А.2). У ході робіт на Заруччі були розкриті рештки житлової споруди XII в. та зібрана колекція різноманітних речових знахідок. На думку автора робіт, у цьому місці знаходилась заміська садиба заможного городянина, знищена в ході міжусобних конфліктів (Едомаха 1962). Відзначимо, що згідно з матеріалами досліджень автора останніх років, ця територія входила до складу міського посаду.

Спираючись на отримані під час археологічних досліджень матеріали, І.І. Єдомаха висунув ряд припущень щодо історичної топографії давньоруського Новгород-Сіверського, які виклав у наукових звітах. Так, він прийшов до висновку, що територія дитинця в урочищі Замок була заселена з IX ст. Автор також звернув увагу на порівняно малу насиченість шару знахідками XII ст. З огляду на це, він зробив висновок про можливий перенос дитинця на сусідній, розташований зі сходу пагорб, де зараз знаходиться Успенський собор. На його думку, у XII – на початку XIII ст. старий дитинець був покинутий та використовувався тільки як додаткове укріплення. При цьому дослідник відзначив наявність помітних слідів оборонних споруд біля Успенського собору. На підставі аналізу матеріалів розкопок на посаді І.І. Єдомаха вважав, що цей міський район також сформувався на місці роменського поселення (Едомаха 1960, с. 29).

Таким чином, роботи І.І. Єдомахи дозволили зробити перші узагальнюючі висновки щодо динаміки зростання території та формування окремих міських районів Новгород-Сіверського впродовж X – XIII ст. У той же час, через недостатній обсяг робіт та брак конкретної інформації висновки дослідника мали гіпотетичний характер та не завжди відповідали дійсному стану речей.

У звітах про археологічні розкопки І.І. Єдомаха висловив кілька цікавих гіпотез щодо історичного розвитку Новгород-Сіверського X – XIII ст. Хоча результати досліджень лишилися неопублікованими, до цих звітів неодноразово звертались наступні дослідники (А.В. Куза, О.П. Моця, В.П. Коваленко, О.Є. Черненко та інші). Саме в польових звітах І.І. Єдомахи вперше була сформульована концепція розвитку давньоруського міста, що ґрунтувалась на археологічних матеріалах. І.І. Єдомаха в цілому погоджувався з думкою про появу міста на місці більш раннього сіверянського поселення, але, як вже відзначалося, вважав можливим перенесення дитинця в XI ст. з сусіднього пагорба.

В останній чверті XX ст. були розпочаті систематичні планомірні дослідження Новгород-Сіверського та його округи. Вони здійснювались експедицією під керівництвом А.В. Кузи (Куза 1979). В розкопках експедиції брали участь Р.С. Орлов, О.П. Моця, В.П. Коваленко, Є.О. Шинаков, О.В. Григор'єв та інші дослідники.

Вже у 1979 році роботи охопили всі частини давнього міста: територію дитинця (А.В. Куза), Окольного граду (ур. Кляштор; Р.С. Орлов), посаду (р-н Миколаївської церкви; О.В. Григор'єв; двір ветеринарного училища; Є.О. Шинаков) (рис.А.2). Метою робіт було уточнення даних розкопок І.І. Єдомахи: встановлення характеру та цілісності культурного шару і визначення дати заснування міста (Орлов, Куза, Шинаков 1979).

На Новгород-Сіверському дитинці було досліджено площу 144 м² (Орлов, Куза, Шинаков 1979, с. 3 – 22). Було встановлено, що найдавніший вал на Замковій горі насипаний в останній чверті X ст.; городище має потужні (до 4-5 м) культурні нашарування давньоруського часу та XVII – XVIII ст. На

окремих ділянках також було виявлено археологічні комплекси юхнівської та роменської культур. Однією з найбільш цікавих знахідок стало відкриття погребу-медуші площею 54 м², що датується кінцем XI серединою XII століття (Коваленко, Моця 1989, с. 17).

Роботи на посаді охопили площу 64 м². Хронологія відкритих комплексів свідчила про активне заселення та господарське використання території посаду з X по XIII ст. При цьому автори робіт дійшли до висновку, що територія посаду простягалась в усі сторони навколо дитинця.

Дослідження території ур. Городок (р-н. сучасної вул. Карла Лібкнехта) проводилось на площі 24 м². На жаль, через щільну забудову та велику кількість перекопів провести у цьому місці більш значні розкопки не вдалось. Проте, отримані матеріали дозволяють засвідчити існування на досліджуваній ділянці поселення давньоруського часу. Швидше за все, воно входило до складу Окольного граду Новгород-Сіверського.

У 1979 році А.В. Кузою було також започатковане комплексне дослідження міської округи. Співробітники експедиції провели широкомасштабну розвідку регіону. Основною її метою було з'ясування загальної картини заселення Середнього Подесення в давньоруський час. З огляду на це, роботи охопили територію Чернігівської та Брянської області. В результаті вдалося уточнити локалізацію багатьох вже відомих на той час поселень та відкрити ряд нових (Орлов, Куза, Шинаков 1979, с. 1). Зібрана інформація згодом була використана для паспортизації археологічних пам'яток а також для укладання «Зводу пам'яток історії та культури» Чернігівської області, на жаль, досі не виданого.

У 1980 році роботи експедиції були продовжені. В цьому сезоні дослідники звернули свою увагу на більш детальне вивчення ур. Городок (Є.О. Шинаков), Заруччя та Подолу (О.П. Моця) (Коваленко, Куза, Моця 1980) (рис.А.2). У 1982–1983 роках дослідження в Новгород-Сіверському охопили також район базарної площі та територію Спасо-Преображенського монастиря. Загальна площа розкопів та шурфів склала 281 м². Особливо відзначити можна

розкопки на території монастиря, де було майже повністю розкрито фундаменти відкритого М.В. Холостенком давньоруського собору.

Дослідженням міської округи в ці роки займався загін під керівництвом О.В. Григор'єва, який провів роботи на території поселень поблизу сіл Горбове та Путивськ (Григор'єв, Коваленко, Моця 1984, с. 229; Григор'єв 2006, с. 92 – 104) (рис.А.1).

Найбільш цікаві матеріали вдалось отримати в ході розкопок городища у с. Горбове. Досліджена тут площа склала близько 700 м², вдалось дослідити рештки численних житлових та господарських комплексів X – XII ст. (Григор'єв 1985, с. 269; 1988, с. 24).

Спираючись на результати робіт експедиції, А.В. Куза розробив концепцію виникнення та розвитку давньоруського Новгород-Сіверського. Він дійшов висновку, що місто було засноване на зламі X – XI ст., досягло свого розквіту в XII ст., після перетворення на центр удільного князівства, та прийшло в занепад після монгольської навали (Куза 1989, с. 77 – 79). Окрім цього, результати робіт були ним використані під час розробки окремих аспектів теорії давньоруського міста (визначення регіональної специфіки, класифікація і функціональне навантаження, соціально-топографічна структура міських поселень) (Куза 1980).

Ряд публікацій давньоруському Новгород-Сіверському присвятили також інші учасники розкопок. Зокрема, в працях О.П. Моці детально розглянуто могильники регіону X – XI ст. (Моця 1990). Матеріали роменського періоду проаналізовано О.В. Григор'євим (Григор'єв 2000).

О.В. Григор'єв створив власну модель хронології пам'яток та системи заселення регіону в сіверянський час. Згідно його висновкам, роменський період існування Новгород-Сіверського відповідає X – першій половині XI ст. Він вважає також, що вже в цей час поселення набуває характеру ранньоміського центру. Свідченням останнього є, на його думку, значна площа городища, наявність залишків виробництва та кам'яного будівництва (Григор'єв 2000, с. 199 – 201). Відзначимо, що останні два твердження є недостатньо

обґрунтованими. Перш за все, єдиний відомий донедавна виробничий роменський комплекс Новгород-Сіверського, як вказує сам О.В. Григор'єв – ями (за О.В. Григорєвим – печі) для виробництва дьогтю (Григор'єв 2000, с. 200). Як відомо, такі споруди, пов'язані з лісохімічним промислом, розташовувались найчастіше серед лісу на спеціально підготовлених майданчиках або на околиці селищ, та лише як виняток – серед житлової та господарської забудови (Петраускас 2006, с. 141 – 142). Навряд чи їх наявність можна вважати ознакою протоміського центру. По-друге, посилення на знахідки архітектурних матеріалів в роменських житлових спорудах (плінфа, наближена за пропорціями до плінфи Десятинної церкви (Григор'єв 2000, с. 200)), не узгоджуються з матеріалами звітів.

За спостереженнями О.В. Григор'єва, роменський шар на міській території відділений від більш пізніх напластувань потужним горілим прошарком, що він вважає свідченням знищення раннього Новгород-Сіверського в ході приєднання сіверянської території до Давньоруської держави. На його думку, даний процес припадає на середину XI ст. та викликав скорочення населення в регіоні за рахунок переселення в більш північні райони. Дослідник констатує, що в другій половині XI ст. місто та його округа приходять в занепад (Григор'єв 2000, 216 – 222).

О.В. Григор'єв також запровадив до наукового обігу матеріали розкопок ряду поселень на території округи. При цьому головну увагу приділив городищу у с. Горбове, який вважає еталонним для даної території (Григор'єв 1983; 1989; 2000). Результати робіт було також використано під час створення дисертаційних досліджень Є.О. Шинакова «Население Десны и Ворсклы в конце X – первой половине XIII в.» (1981 рік), В.П. Коваленка «Происхождение летописных городов Чернигово-Северской земли в XI – XIII вв.» (1983 рік), А.Л. Казакова «Розвиток посадів літописних міст Чернігово-Сіверщини в X – XIII ст. Згадані автори і надалі звертались до проблем, пов'язаних з вивченням регіону (Коваленко, 1997; 1990; Шинаков 2008; 2009; Казаков 2010). Відзначимо, що цілий ряд статей було присвячено питанням локалізації

літописних пунктів на території Новгород-Сіверщини (Ігореве сільце, село Мельтекове, Воронізьські ліси) та їх характеристики (Григор'єв 1983; Коваленко 1988; Шинаков 1981).

Однак, не зважаючи на вагомую кількість публікацій, треба відзначити, що матеріали робіт експедиції під керівництвом А.В. Кузи на Новгород-Сіверщині не знайшли належного відображення в науковій літературі. Зазвичай автори обмежувались узагальнюючими характеристиками отриманих даних та оприлюднювали тільки висновки своїх досліджень. В більш-менш повному об'ємі в наукових публікаціях було висвітлено тільки матеріали, отримані під час розкопок поселень у с. Горбово та Путивськ. Почасти така ситуація пов'язана з передчасною смертю керівника експедиції – А.В. Кузи.

Здійснення наприкінці ХХ ст. масштабних археологічних досліджень на території міста та округи привернули увагу фахівців до історії Новгород-Сіверщини. 1989 року відбулася наукова конференція, присвячена 1000-річчю існування міста. В її роботі взяла участь більшість фахівців, істориків та археологів, яки звертались до вивчення давньоруського періоду в історії регіону (О.П. Моця, А.А. Молчанов, В.П. Коваленко, Р.С. Орлов, Є.О. Шинаков, П.М. Покас, Л.І. Віногородська, О.В. Григор'єв та інші). Матеріали конференції увійшли до збірки «Новгороду-Северському – 1000 лет». Значне коло питань розвитку регіону було також розглянуте в ході роботи історико-археологічного семінару «Чернігов и его округа в IX – XIII вв.», що проводився в Чернігові у 1985, 1988, 1990 роках (етнічний склад населення, господарство, культура тощо). Під час роботи зазначених конференцій було підведено підсумки наукових досліджень Новгород-Сіверського та визначено вектори подальших пошуків.

Матеріали, отримані в ході роботи експедиції, дозволили також розробити та затвердити охоронні зони Новгород-Сіверського. Окрім цього, у 80-х роках матеріали розвідок в Новгород-Сіверському районі були використані співробітниками відділу охорони та вивчення пам'яток археології Чернігівського державного історичного музею для складання охоронних

паспортів археологічних пам'яток. Відзначимо, що під час здійснення цієї роботи було обстежено цілу низку пам'яток та здійснено їх топозіомку (Ясновська 2002, с. 32 – 34). Серед співробітників відділу, що брали участь в укладанні паспортів, варто згадати А.Л. Казакова, В.П. Коваленка, В.В. Мултанен (Простантинову).

Після деякої перерви, у 1996 році, дослідження Новгород-Сіверського були відновлені експедицією під керівництвом А.Л. Казакова. Головний обсяг робіт проходив на території Спасо-Преображенського монастиря та був пов'язаний з реставрацією його архітектурного комплексу. У 1996 – 1998 роках під час цих розкопок експедиції зафіксовані рештки житлової забудови – залишки споруд X – початку XIII ст. (Казаков 1996; 1997).

У 1996 році В.П. Коваленком було проведено розкопки городища Домотканове (Коваленко 1996). Загальна розкрита площа склала 1 279 м². Оримані матеріали дозволили засвідчити, що культурний шар пам'ятки репрезентує дві доби: XII – XIII ст. та XVII – XVIII ст. Судячи з усього, її початкове заселення відбулося не пізніше кінця XII ст. За час розкопок досліджено 6 давньоруських будівель, що, на думку автора робіт, мали господарське призначення, декілька синхронних господарських ям, фрагмент оборонного рову та 6 поховань.

У 2000 та 2002 роках роботи з дослідження поселення біля села Путивськ Новгород-Сіверського району були продовжені експедицією під керівництвом О.Є. Черненко (за участі автора). Охоронні археологічні роботи проводились на краю старого крейдяного кар'єру, на місці вибірки ґрунту для благоустрою Спасо-Преображенського монастиря. Культурний шар на цій ділянці виявився знищеним, що, на жаль, виключало можливість стратиграфічно пов'язати відкриті комплекси. Частково вціліли тільки заглиблені в материковий супісок котловани об'єктів. Всього було досліджено площу близько 1 100 м. кв.; відкрито залишки восьми споруд житлового та господарського призначення, господарські ями XII – XIII ст. (Черненко, Дудко 2000; Черненко, Казаков, Кедун 2002).

У 2003 – 2004 роках археологічна експедиція під керівництвом О.Є. Черненко та А.Л. Казакова проводила охоронні дослідження та нагляд за земляними роботами на території Спасо-Преображенського монастиря. В ході розкопок на різних ділянках монастирської території було досліджено площу близько 1 300 кв. м, розкрито кілька господарських та житлових комплексів XI – XIII ст.

Найбільш вагомим результатом розкопок 2003 – 2004 років стало відкриття монументальної споруди кінця XII – початку XIII ст. Це прямокутна в плані, чотирьохстовпна будівля розміром 12,5 x 15,5 м по зовнішньому периметру. Вона розташована на північ від Спасо-Преображенського собору, паралельно відкритому М.В. Холостенком давньоруському храму та складає з ним один архітектурний ансамбль (Черненко, Казаков 2003). Як можна встановити, будівля загинула у пожежі під час монгольської навали. Її руїни існували ще кілька століть. Тільки у середині XVII ст., під час розбудови монастиря, їх розібрали та засипали землею (Черненко, Казаков 2005, с. 13). Згідно висновкам дослідників, відкрита споруда належала до невідомого архітектурного типу. Враховуючи характер знайдених матеріалів, автори робіт інтерпретували її як споруду світського призначення – княжій терем. Висвітленню матеріалів розкопок вини присвятили серію публікацій, в яких було розглянуто архітектуру будівлі та комплекс виявленого речового інвентаря (Черненко, Казаков 2005; 2005 а; 2009; Черненко 2009; 2011).

Треба відзначити, що водночас з роботами на території Спасо-Преображенського монастиря, експедиція під керівництвом О.Є Черненко та А.Л. Казакова здійснювала також розкопки на східній ділянці міського посаду (сучасна вул. Карла Маркса). Проте, як було з'ясовано, культурний шар домонгольського часу на цю територію не поширювався. Її засвоєння відбувається тільки в XVII – XVIII ст. (Черненко, Казаков 2004 а).

Починаючи з 2004 року, систематичне дослідження археологічних пам'яток Новгород-Сіверського району проводить Д.В. Коровайко. Ним було здійснено ряд розвідок та невеликі за обсягом розкопки Західного Юхнівського

городища, а також городищ Киселівка I та Киселівка II (Каравайко 2004; 2005) В ході цих робіт наявність роменського шару була засвідчена на городищах поблизу сучасного с. Киселівка. При цьому відкладини давньоруської доби на інших обстежених пам'ятках виявились відсутніми.

На сучасному етапі вивчення давньоруських пам'яток регіону здійснюється в рамках робіт Чернігово-Сіверської експедиції ІА НАН України А.Л. Казаковим, О.Є. Черненко та автором. Результати робіт покладено в основу серії публікацій, що дозволили суттєво доповнити та дещо скорегувати концепцію розвитку міста та його округи, створену А.В. Кузою. Окремо можна відзначити статті О.Є. Черненко та А.Л. Казакова, що дозволяють змінити усталені уявлення про роль території Спасо-Преображенського монастиря в топографії Новгород-Сіверського XII – початку XIII ст. (Черненко, Казаков 2005 а; 2005 б; 2009; Черненко 2006; 2009; 2011). Цікаві матеріали вдалось отримати в ході останніх досліджень, здійснених автором на території Новгород-Сіверського дитинця 2011 року. Під час цих розкопок було досліджено споруди житлового та виробничого призначення, що відносяться до початкового періоду існування міста (межа X – XI ст.). Окрім цього, спостереження над стратиграфією дослідженої ділянки дозволяють уточнити загальну хронологію пам'ятки,

Першою та єдиною монографією, присвяченою безпосередньо давньоруському Новгород-Сіверському, стала книга О.М. Полякова «В граде Игоре: Новгород-Северский в конце X – начале XIII веков», видана у Санкт-Петербурзі в 2001 році (Поляков 2001). Вона була створена на основі кандидатської дисертації дослідника. В монографії автор досить детально аналізує історіографію та писемні джерела з даної проблематики. Втім, ставиться до них недостатньо критично. Так, на його думку, найбільш надійними джерелами до вивчення давньоруського Новгород-Сіверського є праці О.Ф. Шафонського, М.Є. Маркова та інших краєзнавців XVIII – XIX ст. Натомість, дані про археологічні дослідження міста лишилися майже поза його увагою. Так, вчений стверджує, що Новгород-Сіверський виник в результаті

злиття сіверянського міста Сіверська (за О.М. Поляковим – літописний Севськ) та його нового кремля Новгород, що був побудований русичами 1015 року. При цьому місто перетворюється на столицю князівства лише в 1141 році (Поляков 2001, с. 13).

В цілому, запропоноване автором власне бачення процесу утворення Новгород-Сіверського, котре він відносить до XI ст., є недостатньо аргументованим. Значною мірою це пов'язане з обмеженою джерельною базою, на котру спирається автор – він пагано обізнаний із матеріалами археологічних досліджень, котрі на час створення його роботи вже були запроваджені в науковий обіг та використовує археологічні матеріали фрагментарно, як другорядні свідчення на користь своїх висновків.

Загалом, історію наукового вивчення Новгород-Сіверщини можна поділити на кілька етапів: XVII – середина XIX ст. – період накопичення інформації про пам'ятки регіону, їх інтерпретація на підставі використання місцевих легенд і писемних джерел; кінець XIX – початок XX ст. – перші археологічні розвідки та розкопки, започаткування наукового аналізу археологічних матеріалів та співставлення їх з повідомленнями літописів; 20-ті – 50 роки XX ст. – здійснення фахових розвідок, створення археологічної карти околиць Новгород-Сіверського, вивчення Новгород-Сіверського в загальному контексті історії давньоруської держави; 60-ті роки XX – початок XXI ст. – систематичне археологічне вивчення міста та навколишніх поселень, детальне вивчення його топографії, розробка концепції історичного розвитку регіону в X – XIII ст.

Таким чином, на сьогодні існує значна кількість фахових розробок, присвячених Новгород-Сіверщині домонгольського часу. Однак, більшість з них має узагальнюючий характер або торкається лише одного з аспектів її історії даного періоду. В той же час, існуючі розробки є передумовою здійснення узагальнюючого комплексного аналізу, актуального та необхідного на сьогодні вивчення даної території.

1.2. Джерела

1.2.1. Писемні джерела. Для вирішення кола питань, пов'язаних з історією давньоруського Новгород-Сіверського та його округи, необхідним являється комплексне використання різноманітних джерел, перш за все, писемних та археологічних. Важливу інформацію містять також картографічні джерела та дані ономастики.

Найважливішою групою писемних джерел з історичної топографії Новгород-Сіверського IX – XIII ст. є давньоруське літописання. Літописи містять цінну інформацію про давньоруську топографію міста. Безумовно, найбільш вагомими відомостями могло б дати місцеве літописання, а саме Новгород-Сіверське та Чернігівське. Однак, воно не дійшло до нашого часу. Нам відомі лише уривки, які збереглися у складі Лаврентіївського та Іпатіївського зводів. За А.М. Насоновим вони належать до Чернігівського літописання (Насонов 1963, с. 138 – 139). Однак, Б.О. Рыбаков відзначає серед «чернігівських» уривків т.зв. літопис Полікарпа. Проаналізувавши Київський літописний звід, вчений прийшов до висновку, що при його укладанні використані фрагменти літописів новгород-сіверських князів Всеволода і Святослава Ольговичів, Святослава Всеволодовича та Ігоря Святославича. Літопис простежується приблизно з 1141 до 1171 року (Рыбаков 1972, с. 36 – 44).

На думку Д.С. Ліхачова у складі Іпатіївського літопису можна виділити «Черниговскую летопись Игоря Святославича», що була складена у 1198 році та 1200 року включена до київського літопису ігумена Моїсея. Підставою для таких висноків дослідника слугував ряд статей, що висвітлюють сімейну хроніку Ігоря. Це запис про його народження (1151 рік), згадка про народження його синів (1173, 1177 роки). Д.С. Ліхачов вважав також, що літописець князя Ігоря використовував більш ранні літописи Святослава Ольговича (Лихачёв 1947, с. 182 – 183, 184 – 187). На думку О.М. Полякова, літопис Святослава Ольговича був продовжений літописцями його синів Олега та Ігоря і зберігся до XVI ст. в Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі (Поляков 2001, с. 6). Проте таке припущення нічим не обґрунтоване.

У складі Київського літопису вирізняють також інші уривки, які, напевно, належали до Чернігівського або Новгород-Сіверського літописання. Зазвичай вчені умовно називають їх літописом Ольговичів. Як підкреслює П.П. Толочко у монографії «Давньоруські літописи і літописці X – XIII ст.», зі змісту таких уривків можна зрозуміти, що події характеризує людина, яка була їх безпосереднім учасником або добре знайома з усіма обставинами (Толочко 2003, с. 146). Таким чином, ті уривки місцевого літописання, що збереглися, дають надзвичайно важливі та достовірні відомості. Добре знайомі з місцевою топографією автори лишили нам також згадки про назви міських районів, храмів, сіл та урочищ.

Загальною особливістю літописних джерел є те, що вони відомі у пізніших зводах, що зазнавали неодноразової редакції. Тому в нашому дослідженні використовуємо лише ті зводи, що були перевірені фахівцями з метою визначення повноти та достеменності викладених в них фактів. А саме: Іпатіївський літопис (XIII ст.) (ПСРЛ 1962, т. II), Лаврентіївський (XIV ст.) (ПСРЛ 1962, т. I), Радзивілівський (XIII ст.) (ПСРЛ 1962, т. III). З них найбільш інформативним є Іпатіївський літопис. За підрахунками О.М. Полякова, тут Новгород-Сіверський згадується 35 разів (Поляков 2001, с. 4).

На жаль, зазначені джерела висвітлюють історію міста досить уривчасто і лаконічно. Зазвичай – у зв'язку з описом подій феодальних війн XII ст., коли місцева князівська династія відіграла провідну роль на загальноруській політичній арені. Наприкінці XII ст. Новгород-Сіверський втрачає свій статус та згадки про нього зникають зі сторінок писемних джерел більш ніж на 100 років.

Треба відзначити, що в минулому історики та краєзнавці досить часто плутали Новгород-Сіверський з іншими згаданими в літописі містами, які мали схожу назву. Наприклад, один з перших дослідників Чернігово-Сіверської старовини XIX ст. М.Є. Марков вважав, що перша літописна згадка про Новгород-Сіверський відноситься до 1044 року (Марков 1814, с. 40). У цьому випадку, як зазначав А.В. Куза, «они, повидимому, не правильно інтерпретируют данные ранних летописей о возведении детинца Ярославом и

его сыном Владимиром в это же время в Новгороде Великом» (Кедун 2008, с. 84). Через подібність назв обох міст така помилка була характерною для провінційної історіографії ХІХ ст. Наприклад, за свідченням Філарета Гумілевського, в краєзнавчих та історичних творах середини ХІХ ст. зустрічається твердження, що Ярослав Володимирович «в 1036 году, когда он был изгнан из Киева Мстиславом, поселился в Новгород-Северске и жил здесь до возвращения своего в Киев» (Філарет 1873, кн. 3, с. 42). Безумовно, тут також має місце помилкова трактовка літописного повідомлення про перебування Ярослава Володимировича в Новгороді Великому.

В літературі зустрічається ще одна типова помилка. Наприклад, Г.В. Нерознак пише: «Новгород-Северский, город в Северной земле, совр. г. Новгород-Северский Черниговской обл. УССР. Другое же название Новгород Святополчь. Первое упоминание о городе относится к 1095 г. /Лаврентиевская летопись/» (Нерознак 1983, с. 124). У цьому випадку автор переплутав Новгород-Сіверський з Новгородом Святополчським або Святополчградом, що був розташований на території нинішньої Київської області. Сьогодні це городище, яке знаходиться за 2 км на Південь від с. Витачів Обухівського р-ну Київської обл. (Толочко 1980, с. 35).

На сучасному етапі фахівцями доведено, що перша достовірна згадка про Новгород-Сіверський в писемних джерелах датується 1078 роком та міститься в «Повчанні Володимира Мономаха». Вона пов'язана з розповіддю про перемогу військ князя Володимира Всеволодовича над половецьким загоном хана Белкатгіна: «А на ту зиму повоеваше Половци Стародубъ весь . и азъ шедъ, с Чернігівци и с Половци . на Деснѣ изымахо князи . Асадука . і Саоука, и дружину ихъ избиша . и на заоутреѣ за Новѣимъ Городом разгнахомъ силныи вои . Белкатгина а се мечи . и полонъ весь вѣахо» (ПСРЛ., Т. І, стб. 248). У цьому уривку автор називає місто, поблизу якого він «розігнав» половецьке військо, «Новим городом». Окрім цього, зі змісту можна зрозуміти, що даний «город» знаходився не більш ніж за день кінного шляху від Стародуба. Серед відомих на сьогодні поселень Середнього Подесення єдине, що відповідає останній умові

та має подібну назву – Новгород-Сіверський. Варто зауважити, що цю точку зору підтримують більшість сучасних дослідників, зокрема О.П. Моця, В.П. Коваленко, А.Л. Казаков.

За непрямыми вказівками в літописах можна зробити висновок, що за результатами Любецького з'їзду 1097 року Новгород-Сіверський став центром удільного князівства (Куза 1988, с. 56 – 65). Майже за півсторіччя після Любецького з'їзду зустрічаємо під 1141 р. в Іпатіївському літопису констатацію цього факту “с нимъ w волостехъ . идее Свтославъ Коурьскоу . бѣ бо и Новѣ сѣда . Сѣверскѣ ” (ПСРЛ., т. II, стб. 305). Як підкреслює М.Ф. Котляр, це є перша пряма згадка про Новгород-Сіверський як столийний князівський град – там княжив син Олега Святославича – Святолав (Котляр 1995, с. 56, 59).

Обмеженість літописної інформації про принципи та результати розподілу Русі на Любецькому з'їзді породила в істориків чимало здогадок та коментарів. Зокрема, М.Ф. Котляр вважає, що центром земель, які відійшли Олегу Гориславичу став Курськ, а Новгород-Сіверський був тільки одним з малозначущих центрів його володінь. До такого висновку вчений підійшов на підставі вивчення ізводів XII ст. та послідовно його відстоює (Котляр 1995, с. 58; 1999, с. 15; Котляр 2011, с. 75). Проте, не вдаючись у деталі, відзначимо, що, Новгород-Сіверський, на думку більшості сучасних дослідників, 1097 року став столийним мітом Олега Святославича та його нащадків. Загалом, згідно з висновками В.П. Коваленка, до складу Новгород-Сіверського князівства на той час увійшли території в середній течії Десни та пониззі Сейму з містами Путивль, Глухів, Трубчевськ (загальною площею близько 14 тис. км²), Сновська тисяча, В'ятичі з «Лісною землею» (75 – 100 тис. км²), Курське Посейм'я (20 тис. км²), Случеськ та землі Дреговичів (Коваленко 1997, с. 30 – 31).

Напевно, юридичне затвердження княжого стола в Новгород-Сіверському сприяло його стрімкому розвитку. В більш пізніх згадках літопису зустрічаємо вказівки, що засвідчують структуру Новгорода, типову для великих міських поселень – згадки про наявність острогу, кількох воріт. Літописні

джерела засвідчують також існування округи, до складу якої входили княжі та боярські села.

Літописну статтю під 1146 роком в Іпатіївському списку цілком можна вважати першою, де містяться конкретні дані, що стосуються топографічної структури міста: “и поидоша к Новоугороду . и пришедше и сташа . пересньи . втоуда идоша стрѣльци ис тварь к градуу . къ вратомъ Черниговскимъ...и оутреи... и придоша к вратам Коурскимъ... и бѣи налога велика гражаномъ и вбдоша въ вра встрожная...” (ПСРЛ, т. II, стб. 331). Змальовуючи далі масштаби біди новгородців, літописець подає нам також уривчасті дані про міську округу: “Не бѣ то и еше досѣи но идоста на Игореве селче . идеже баше оутстроилъ дворъ добрѣ бѣ же тоу готовизни много . въ бертыганичахъ и в погребѣ пи вина и медов и что тажкого товара . всакого ... и потомъ повелѣста зажечи дворъ и црковь стго Гевргия и гоумно его...” (ПСРЛ, т. II, стб. 333). Під цим же роком й інші свідчення про Новгородську округу “бившимъ же сѧ имъ . и до вечера . и втоуда шедше сташа оу Мелтековѣ селѣ . и втоуда пославшее и загарбиша да Игорева и Стосавла . ста въ лѣсѣ . в Порохни кобыл стадньиъ . ꙗ а а конь . ꙗ . пославше же по селомъ пожогоша жита и дворы” (ПСРЛ, т. II, стб. 332). Наведена цитата характеризує майнове становище Новгород-Сіверських князів, економіку князівства в цілому та його столиці зокрема. Також в ній перераховуються основні пункти округи міста.

Наступну згадку – “острожних воріт” – знаходимо в Іпатіївському літописі у зв’язку з подіями 1152 року: “И ту начаша ся бити в города оу острожных ворот и тако вбодоша в град и острог в них взяша” (ПСРЛ, т. II, стб. 459 – 460). На жаль, не зовсім зрозуміло, які саме ворота літописець називає «острожними». Найбільш ймовірно, що це ворота, які вели до міського острогу – окремого укріпленого району. Однак можливо, що це якісь невідомі ворота чи узагальнена назва вже згадуваних воріт.

До цього ж року належить і повідомлення про потраву сільської округи навколо міста. Князь Святослав Ольгович висловлює образу стосовно Юрія Довгорукого «сяко еси волость мою погубилъ, а жита еси около города

потравиль» (ПСРЛ 1985. – С.92 – 94.). Як вважає П.П. Толочко, саме уточнення літописця «около города» свідчить про те, що «... пострадали именно те посевы, которые или обрабатывались городским населением, или входили в пригородный земледельческий пояс, где находилась «вся жизнь» Новгород-Северских князей» (Толочко 1989, с. 83). На думку П.П. Толочка, саме зазначене повідомлення свідчить про тісний господарський зв'язок міста з його землеробською округою.

Ще одне свідчення про спалення острогу зафіксоване в літописі під 1176 роком, коли дружини Святослава і Ярослава підійшли до Новгорода: “оутече князь в город, а дружину его изимаша а другу посекошу а острог пожгоша” (ПСРЛ, т. II, стб. 599 – 600). Багаточисельні літописні згадки про спалення міста дають підстави археологічно простежити зміни в топографічній структурі, які беззаперечно відбувались в ході відбудови міста.

Наступну згадку літопису можна трактувати по-різному. Під 1179 роком повідомляється про поховання Олега Святославовича «у святого Михайла» (ПСРЛ, т. II, стб. 613). Зважаючи на знайдені експедицією під керівництвом А.В.Кузи фрагменти давньоруської плінфи на південно-західній ділянці Новгород-Сіверського дитинця, вважають, що «церква Михайла» знаходилась саме тут (Коваленко 1989, с. 26). Однак, існують інші версії. Так, І. Самчевський у вступній статті до “Матеріалів до історико-статистичного опису Новгород-Сіверського” наводить цитату невідомого автора: “В 1179 году скончался князь Новгород-Северский Олег Святославич и погребён при церкви Михаила Архангела.... Церковь сия была внутри монастыря и на месте оной построена после церковь Успения Богоматери” (Самчевський 1953, с. 10). Дану цитату ми зустрічаємо і в роботі М.Є. Маркова (Марков 1814, с. 40). На неї посилається також Новгород-Сіверський краєзнавець С.С. Воїнов (Воїнов 1998, с. 58). Згідно з іншою версією, церкви св. Михайла не існувало, оскільки за весь час дослідження Новгород-Сіверського інших згадок про неї так і не вдалось відшукати. Більш обґрунтованою здається версія Філарета Гумілевського, який вважав, що Олега поховано в притворі святого Михайла Спасо-

Преображенського собору на території сучасного одноіменного монастиря. На користь такого припущення свідчить той факт, що літописець не вживає в тексті слова “церква”, а неоднозначно пише: “у святого Михайла” (Філарет 1973, с. 36).

Поруч з повідомленнями у літописних зводах можна згадати посилання В.М. Татищева на текст літопису, що не зберігся. Так, він згадує село Святого Михайла, яке знаходилось за двадцять верст від міста. В цьому селі нібито зупинявся князь Ігор 1185 року під час втечі з половецького полону (Татищев 1964, т. 3, с. 139). На думку Г.П. Полякова, мова йде про монастирське село, розташоване неподалік від Новгород-Сіверського. Він вважає, що воно належало Свято-Михайлівському монастирю, скоріш за все, Чернігівському (Поляков 2005, с. 56).

Таким чином, згідно з літописними повідомленнями, в місто вели троє воріт. Воно було оточено острогом (або острог стояв поряд із містом); на його території десь знаходилась церква святого Михайла. Також літопис називає нам кілька приміських сіл: Ігорево сільце, Мелтеково село, можливо, село св. Михайла. Це дає підстави припустити, що Новгород-Сіверський мав типову соціально-економічну інфраструктуру давньоруського міста, значні околиці якого виконували не тільки економічні, але й військові функції.

Численні згадки в літописі, пов’язані з південно-руськими подіями XII ст., дають підстави розглядати Новгород-Сіверський як значний економічний, політичний та культурний центр. Проте, порівнюючи кількість літописних згадок з Черніговом, можна засвідчити, що їх значно менше.

Похід Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославича у 1185 року на половців послужив приводом для створення відомого літературного твору – “Слова о полку Ігоревім”. Проте, у тексті «Слова» згадки про місто фрагментарні та не містять конкретної інформації.

Деякі відомості до вивчення історичної топографії Новгород-Сіверського та його округи можна знайти в писемних джерелах XVIII – XIX ст. Це стосується, перш за все, статистичних та топографічних описів, що дозволяють

краще уявити давній міський рельєф, знищений сучасною забудовою. Серед них вагоме місце належить творам таких авторів, як О.Ф. Шафонський, О.О. Русов та М.Є. Марков.

Всебічний аналіз топографічних описів Новгород-Сіверського намісництва здійснено О.В. Гринь під час написання кандидатської дисертації «Описи Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення та інформаційний потенціал» (Гринь 2004). Дослідженням даної теми також займалися О.Б. Коваленко та І.Є. Петриченко. Результати зазначених досліджень опубліковані в ряді наукових праць.

Загалом, можна погодитись з висновком О.В. Гринь: «...Інформаційні можливості описів залежали від завдань, що ставилися перед їх упорядниками, та відповідних програм. Наведені в них відомості насамперед стосуються соціально-економічного розвитку краю. Поряд з тим, пам'ятки дозволяють з'ясувати особливості ландшафту, природно-кліматичні умови, характер ґрунтів, розташування населених пунктів (Гринь 2004, с. 19). Описам, підготовленим на другому та третьому етапах обстеження Новгород-Сіверського намісництва, притаманна більша увага до історичної та етнографічної тематики. Крім того, в окремих пам'ятках наявні відомості щодо міської забудови, археологічних старожитностей, місцевої геральдики, походження топонімів тощо.

Аналіз вміщеної в описах інформації дає підстави розподілити їх на універсальні та галузеві. До універсальних відносяться пам'ятки, що містять всебічну інформацію про Новгород-Сіверське намісництво. Натомість галузеві описи відображають окремі аспекти історичного розвитку регіону.

Найбільш інформативною щодо нашого об'єкту дослідження є робота М.Є. Маркова «О городах и селениях Черниговской губернии, упоминаемых в несторовой летописи, как они в оной следуют по порядку годов» (Марков 1815). Тут досить детально характеризується топографія міста в цілому та, зокрема, система укріплень замка, що збереглися на початку XIX ст. Серед іншого, автор

робить спробу аналізу літописних джерел з історії міста. Також М.Є. Марков описує історичні місця, що були йому відомі.

На окрему увагу заслуговує праця “Історико-статистичний опис Чернігівської Єпархії” Філарета Гумілевського (Філарет 1873, кн. 3, с.3). Спираючись на повідомлення літописів, писемних джерел XVII – XVIII ст. та місцевих легенд, автор характеризує храми Чернігівської Єпархії та місцевості, в яких вони розташовані. Від домонгольських часів він виводить історію храмів Новгород-Сіверського: Михайлівської, Миколаївської та Успенської церкви, Спасо-Преображенського собору. Він також згадував давньоруські поселення, що існували, на його думку, біля сучасних сіл Машево, Леньково, Риково та інших (Філарет 1873, кн. 3, с. 5). Проте, у більшості випадків автор повторював легендарну інформацію, оприлюднену раніше А. Пригарою. Безумовно, що зафіксована в творах XVII – XIX ст. інформація, яка збереглась у легендах та переказах, часто не має під собою реального підґрунтя, її виникнення пов’язане з більш пізніми подіями. Значна частина наведених в таких повідомленнях фактів не витримує критики при ґрунтовному аналізі, співставленні з текстами літописів та археологічними джерелами. Таким чином, вона потребує ретельної перевірки. Однак, відзначимо, що місцеві легенди, зафіксовані А. Пригарою та повторені Філаретом, сприймаються сьогодні деякими авторами (С.С. Воїнов, О.М. Поляков) недостатньо критично.

Картографічні джерела є важливими для встановлення місцеположення втрачених на сьогодні ключових об’єктів міської топографії (оборонні споруди, храми тощо). Серед іншого, вони дозволяють визначити головні вектори пошуків решток об’єктів домонгольського періоду. Таким чином, картографічні матеріали складають важливу групу джерел з історичної топографії міста. Серед таких матеріалів треба відзначити, перш за все, інструментальні плани Новгород-Сіверського та Новгород-Сіверської фортеці XVIII – XIX ст., а також супутні їм описи.

Найдавнішим з відомих на сьогодні планів міста є «План Нова городка Северского», виконаного за указом Головної канцелярії артилерії і фортифікації

кондуктором Василем Ієвлєвим у грудні 1746 року (Черниговщина. Енциклопедичний довідник 1990, с. 554). В зазначеному плані показані лінії укріплень, виділено територію фортеці (дитинець). На ньому ми можемо також побачити планувальну структуру Спасо-Преображенського монастиря до перебудов 1780-х років. Окрім цього, відомі також інші плани Новгород-Сіверського, наприклад, «План города Новгородка с показаним в оном как в городе, так и вне оного казенному и обывательскому строению» 1761 року та інші. Співставлення їх з археологічними матеріалами дають підстави зробити висновок, що ще у XVIII ст. місто зберігало двочленну структуру, яка склалася в домонгольську епоху. Як можна встановити, зберігається і структура, і місце розташування укріплень.

Ще однією групою джерел є топоніми – географічні назви. Новгород-Сіверщина має своєрідну топонімічну систему, що увібрала в себе мовні елементи віддалених часів. Так, власне назва міста утворена, на думку дослідників, ще в X ст. Її пояснюють як «Нове місто в землі сіверян» – фортеця, заснована русами на сіверянській території (Моця 1995, с. 104 – 105).

Згадані в літописі назви поселень міської округи походять від імен їх засновників та власників: Ігореве сільце, Мелтекове. Це свідчить про існування в околицях міста поселень різних форм власності – князівських та боярських.

Щодо сучасних назв приміських селищ, то серед них можна відзначити окремі ойконіми, напевно, дуже давні за походженням. Серед них с. Комань, поблизу якого знаходиться давньоруське городище. Швидше за все, його назва утворена від «кумани», половці, що, напевно, зберігає історичну пам'ять про іноплеменників, які осіли на сіверській землі (Коваленко 2004, с. 132). Згадаймо також сучасне с. Путивськ (від «путь» – селище на роздоріжжі), розташоване над Путимською переправою через Десну, неподалік від поселення XII – XIII ст. (Григорьев 2006, с. 92-104).

Цікаву інформацію можна отримати, звернувшись до сучасних мікротопонімів Новгород-Сіверського, таких як «Заручай» або «Заручав'я», «Зубрицький рів», «Замкова гора», що фіксують топографію давніх міських

районів. Наприклад, центральна частина сучасного міста (район нинішнього ринку, електростанції та торгових рядів) до сьогодні носить назву «Завалля» – територія за валом, що колись тут був (Рклицкий 1900, с. 3).

Підсумовуючи вищезазначене, приходимо до висновку, що реалії Новгород-Сіверщини давньоруського часу не знайшла належного відображення в писемних джерелах цієї доби. Щодо характеру міста та його округи, то тут відзначено головні риси топографії, такі як наявність двохчасної структури міста, валів, острогу та воріт, кількох приміських сіл (Ігореве сільце, Мелтекове, Михайлове село), річок та лісових масивів, наведено також уривчасті відомості щодо збройних сутичок, просування військ під час військових конфліктів.

Повідомлення літописів певною мірою доповнюють картографічні матеріали та писемні джерела більш пізнього часу, дані топоніміки тощо. Проте відомості, які дають нам ці джерела, лише незначною мірою дозволяють розширити уявлення про давнє місто та його округу і потребують перевірки. Отже, приходимо до висновку, що реконструкція топографічної структури Новгород-Сіверського домонгольської доби є можливою лише при залученні археологічних даних.

1.2.3. Археологічні джерела. Основою джерельної бази для вивчення давньоруського періоду історії Новгород-Сіверщини є археологічні джерела. Археологічні дослідження на території округи міста тривають вже більше 100 років, при цьому на власне міській території понад 50 років. За цей період накопичено значний фактологічний фонд, що складається з матеріалів розвідок та розкопок. Це дозволяє відтворити цілісну картину розвитку регіону в X – XIII ст. На сьогодні на території округи Новгород-Сіверського (в межах 25-кілометрової зони) відомо 12 городищ, 10 селищ, 7 курганних могильників X – XIII ст (рис.1). Однак, через неопублікованість даних та незначний ступінь вивченості колекцій з розкопок інформація щодо пам'яток регіону в науковій літературі довгий час була обмеженою. У більшості випадків характеристики об'єктів та інвентарю, спостереження авторів робіт лишалися в матеріалах звітів та не були оприлюдненими. Публікації в переважній більшості носили

узагальнюючий характер. Тільки в останнє десятиліття ситуація дещо змінилась. У досить повному обсязі були оприлюднені матеріали розкопок городищ у с. Горбово та Путивськ (Григор'єв 2000; 2006), матеріали розкопок О.Є. Черненко та А.Л. Казакова на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря (Черненко, Казаков 2005; 2009; Черненко 2011). З'явилися також публікації, присвячені розгляду колекцій з досліджень І.І. Єдомахи (Мудрицька, Черненко 2006).

Загалом, інформацію про пам'ятки Новгород-Сіверщини можна визнати досить повною. В літературі неодноразово відзначалось, що обстеження околиць Новгород-Сіверського здійснювалось фахівцями детально, на відміну від сусідніх місцевостей (Горюнов 1981, с. 12; Ясновська 2005). При цьому більшість археологічних пам'яток була відома науковцям вже на середину ХХ ст. Втім, у деяких випадках дані старих розвідок потребують уточнень. Зокрема, в ході виконання дисертаційного дослідження з'ясувалось, що значна частина поселень, яку традиційно відносять за матеріалами обстежень Д.Я. Самоквасова, С.А. Гатцука та інших вчених до давньоруського часу, належать до інших епох. Потребує також уточнення кількість і локалізація пам'яток. Зокрема, городища біля с. Киселівка та с. Ленків, згадані Д.Я. Самоквасовим як давньоруські (Самоквасов 1908, с. 103 – 119), насправді належать до доби раннього заліза та роменської культури. В наш час вони досліджуються Д.В. Каравайком і датуються, за даними розкопок, періодом IV ст. до н.е. – початком XI ст. н.е. (Каравайко 2010, с. 70). Так само, Д.Я. Самоквасов засвідчував існування в околицях с. Пушкарі одного городища, не уточнюючи його місцезнаходження (Самоквасов 1908, с. 103 – 119). За результатами розвідки 1979 року було визначено, що у с. Пушкарі знаходиться два городища: Пушкарі та Пісочний Рів, з яких перше належить до юхнівської культури (Орлов, Куза, Шинаков 1979). Пізніше, в ході розкопок Л.Л. Залізняка 2002 року було з'ясоване, що друге городище – Пісочний Рів – багатошарове і було заселене в юхнівський та роменський час (Залізник, Каравайко, Маярчак 2003, с. 5). Окрім цього, городище у с. Дегтярівка, визначене

Д.Я. Самоквасовим як роменська пам'ятка, є юхнівським. Шар більш пізнього часу тут відсутній. Потребує уточнення також хронологія деяких пам'яток, відкритих Деснянською експедицією під керівництвом М.В. Воєводського (поселення Мосолів Рів, Біріно). Як відзначає Є.О. Горюнов, ряд пам'яток, інтерпретованих М.В. Воєводським як роменські, насправді належать до III – IV ст. н. е. Така помилка була обумовлена уявленнями дослідника про спадкоємність юхнівської та роменської культур (Горюнов 1981, с. 6).

Картографування переважної більшості пам'яток регіону здійснено ще у 80-х роках ХХ ст. (Ясновська 2002, с. 32 – 34). Надалі їх планіграфія неодноразово уточнювалась. Для розширення існуючої інформації в ході виконання дисертаційного дослідження автором протягом кількох років здійснювались розвідки на території Новгород-Сіверщини. Це дозволило більш точно визначити топографію та хронологію пам'яток. Результати розшуків були використані для створення карти округи Новгород-Сіверського X – XIII ст. а також для аналізу планіграфії та стратиграфії поселень (рис.А.1). Окремою проблемою було укладання археологічної карти Новгород-Сіверського. Зафіксовані І.І. Єдомахою та А.В. Кузою залишки стародавніх валів дозволяють досить точно визначити структуру давнього міста. В той же час, незважаючи на те, що стаціонарні дослідження Новгород-Сіверського тривають вже більше 50 років, через ряд причин (погана збереженість культурного шару, щільна приватна забудова стародавнього центру тощо) зона поширення давнього культурного шару донедавна не була точно визначена. Втім, під час робіт останніх років, автору вдалось отримати нові дані щодо стратиграфії відкладень на західній (ур. Сухомлинівка, Заручав'я) та на східній (вул. Д.Я. Самоквасова, Луначарського) межах посаду. Це дозволяє сьогодні досить впевнено простежити зміни меж міської території на різних етапах її розвитку від X до XVIII ст.

Більшість поселень, відомих на території міської округи, займають миси та схили ярів. Відомі також курганні могильники з похованнями, здійсненими за

обрядами кремації та тілопокладення. Ґрунтові могильники відкриті на території Новгород-Сіверського та у с. Домотканове.

Городища Новгород-Сіверщини X – початку XIII ст., як правило, є мисовими (тип I за П.А. Раппопортом) – займають мисовидні виступи високої правобережної тераси р. Десна або її приток. Вони мають укріплення тільки з напольного боку, рідко – по периметру площадки Єдиним останцевим городищем (тип II за А.П. Раппопортом) в регіоні, як відзначав ще А.В. Куза, є дитинець Новгород-Сіверського (Куза 1985, с. 73). Можна згадати, що незначну кількість городищ такого типу на Чернігово-Сіверщині констатує В.П. Коваленко. Він вважає, що причиною такої ситуації є відсутність відповідних топографічних умов (Коваленко 1983, с. 22). Досить часто до оборонних споруд городища примикає неукріплене селище. Таку закономірність відзначив ще М.В. Воєводський (Воєводський 1949, с. 67 – 77).

Оборонні споруди городищ (ескарпи, рови, вали) улаштовані з урахуванням особливостей рельєфу. Інколи вали багаторядні – нараховується дві лінії. Археологічно оборонні споруди досліджувались на городищі Горбово (Григорьев 2000, с. 66 – 69) та в Новгород-Сіверському (Куза 1985, с. 73). Враховуючи недостатній ступінь вивченості та той факт, що більшість городищ є багатошаровими і вперше заселені за часів юхнівської культури, не можна виключити, що оборонні споруди X – XIII ст. улаштовані з використанням укріплень доби раннього заліза.

На відміну від городищ, селища досліджуваного періоду найчастіше розташовані в глибині тераси, на рівних ділянках плато. Вони незначні за площею та не перевищують 0,4 – 0,5 га.

Культурний шар на території поселень, як городищ, так і селищ, є незначним за потужністю. Його товщина рідко перевищує 0,3 м. Як правило, він виражений тільки у місцях розташування споруд, тоді як на оточуючій території поселення або слабо виражений, або навіть взагалі відсутній. У випадках, якщо територія пам'ятки розорується, культурний шар є повністю перевідкладеним або взагалі зруйнованим. Найбільші руйнування спричинила посадка лісу,

здійснена на території деяких городищ (Чайкін Лог у с. Стахорщина, Комань тощо).

Культурні нашарування, як правило, слабо насичені знахідками. Зазвичай це уламки кераміки. Однак виявлений в заповненні жител інвентар буває досить різноманітним. Перш за все, це стосується поселень, де є сліди знищення забудови під час військового нападу (городища Горбово, Путивськ).

На відміну від пам'яток округи, культурні відкладення X – початку XIII ст. на власне міській території відзначаються значною потужністю. На дитинці вони перевищують 4 м, на території Окольного граду та неукріплених посадів їх товщина коливається від 0,2 до 1,5 м. Давні напластування насичені знахідками. Шари добре стратифікуються, що дозволяє визначити окремі горизонти, які відповідають різним періодам існування міста. Втім, шар роменського часу є слабо вираженим та концентрується тільки у місцях розташування об'єктів даної доби. В той же час, роменська кераміка зустрічається в перевідкладеному стані на досить значній території. Останнє пов'язано із руйнуванням давніх нашарувань в період розбудови міста в XI – на початку XIII ст. та в більш пізні епохи.

Археологічні пам'ятки на території Новгород-Сіверщини повністю не розкопувались. Стационарно широкими площами досліджені три – городища біля сіл Горбове, Домотканово та Путивськ. Значні за обсягом роботи здійснено на території самого міста. Вони охопили загальну площу близько 3 500 м² у різних міських районах (дитинець, Окольний град, неукріплені посади, територія Спасо-Преображенського монастиря). Окрім цього, майже повністю вивчені всі курганні могильники та ґрунтові некрополі на території міського дитинця і городища Домотканове.

Відомості, які дозволяють встановити структуру забудови поселень, є обмеженими. За матеріалами розкопок городища у с. Путивськ (XII – XIV ст.) можна визначити, що вона була розосередженою та складалась з окремих садиб. Окремі садибні комплекси вдалось простежити також на території посаду Новгород-Сіверського (XII – початок XIII ст.). На території Окольного граду

археологічно досліджено залишки садиб X – XI ст., що мали сталі планування – будівлі відновлювались на старих місцях (див. розділ 2). Що стосується городища у с. Горбове, то вивчення його планувальної системи та її змін, як вказує О.В. Григор'єв, ускладнюється численними перебудовами. Втім, у більшості випадків досліднику вдалось визначити послідовність виникнення об'єктів на підставі порівняння стратиграфічних колонок (Григор'єв 2000, с. 25 – 29). Згідно з його висновками, планування поселення було усталеним; досить щільна забудова складалась з окремих садиб, що послідовно перебудовувались на одному місці.

В різні роки на території Новгород-Сіверського, а також на території міської округи, відкрито ряд житлових та господарчих споруд, виробничі комплекси (Новгород-Сіверський), залишки ремесел (Новгород-Сіверський, городища Путивськ, Горбове), муровані будівлі (територія Спасо-Преображенського монастиря) тощо. Вони відрізняються ступенем збереженості та рівнем дослідженості: у багатьох випадках споруди або значно зруйновані, або не повністю розкриті, що не дозволяє скласти чітке уявлення про їх конструктивні особливості.

Треба відзначити, що в досліджуваному регіоні від житлових та господарських будівель зберігаються, як правило, тільки заглибленні в землю частини котлованів. Дерево вдалось виявити в окремих випадках: залишки згорілих дерев'яних конструкцій зафіксовані на дитинці Новгород-Сіверського та на городищах у с. Путивськ та Горбове. Втім, в ході досліджень вдалось накопичити досить значну інформацію щодо стратиграфії заповнення споруд та навколишнього культурного шару. Це дозволяє здійснити реконструкцію будівель та більш чітко визначити їх хронологію.

Використовуючи матеріали, здобуті в ході археологічних досліджень другої половини XX ст. необхідно враховувати, що характеристика досліджених комплексів у матеріалах звітів була обумовлена тогочасними розробками в галузі вивчення домобудівництва давньоруської доби. Перш за все, це дослідження П.А. Раппопорта. У своєму фундаментальному зведенні

«Древнерусское жилище» (Раппопорт 1975) він детально розглянув цілу низку питань, пов'язаних з домобудівництвом (конструкції будівель, їх регіональні особливості, конструкція опалювальних пристроїв тощо). Результати даної роботи було покладено в основу колективної праці П.А. Раппопорта, Б.О. Колчина, Г.В. Борисевича та А.В. Кузи, опублікованої 1985 році. В ній автори визначили головні типи споруд давньоруського часу та простежили динаміку їх розвитку на підставі масового датуючого матеріалу. Всі житлові споруди ними було поділено на два головні типи: наземні та напівземлянки, котрі, в свою чергу, поділялись на зрубні та каркасні (Древняя Русь. Город. Замок. Село 1985, с. 136 – 153). Однак, подальше вивчення домобудівництва Південної Русі дало підстави скорегувати дану типологію. Значною мірою цьому сприяли дослідження здійснені в Києві. На їх підставі П.П. Толочком було обґрунтовано висновок, що в забудові південноруських поселень переважали споруди, в яких нижня частина була тільки заглиблена в ґрунт. При цьому такі дома з підклітами складали переважну більшість та мали широке поширення. Достатньо часто зустрічались і двоповерхові будівлі, найчастіше – зрубної конструкції (Толочко 1980, с. 77). Тобто, виявлені в ході розкопок заглиблені частини будівель є лише частиною житла, котре було наземним та за своїми розмірами перевищувало котлован. Таким чином, визначення конструкції будівель як «землянки» чи «напівземлянки», використані в звітах про дослідження Новгород-Сіверщини ХХ ст. можна вважати умовними. В більшості випадків це є лише заглиблена в ґрунт частина приміщення наземного житла. Так само, висновки авторів щодо каркасної конструкції споруд, як це переконливо доведено в розробках останніх десятиліть, стосуються скоріше системи обшивки котловану. Власно житло (його верхня частина) найчастіше було зрубним та будувалось з відступом від стінок заглибленої частини (Толочко 1981; Енукова, 2007, с. 20 – 29).

В наш час, на підставі використання новітніх методик, узагальнення та систематизація матеріалів, що висвітлюють будівельну традицію Новгород-Сіверщини в Х – ХІ ст., були здійснені О.В. Григор'євим. Відзначимо, що

дослідник запропонував власну типологію житлових будівель для даного періоду та простежив їх еволюцію. В своїй роботі він спирався, перш за все, на матеріали досліджень 80-х років ХХ ст. на дитинці Новгород-Сіверського та на Горбівському городищі (Григорьев 2000, с. 82 – 100).

Систематизовані Р.В. Григор'євим матеріали доповнюють дані, отримані в ході новітніх робіт як у місті (розкопки А.Л. Казакова на території Спасо-Преображенського монастиря 1997 – 1998 років (Казаков 1998; 1999); автора в ур. Заручав'я 2008 – 2011 років), так і на території округи (розкопки О.Є. Черненко городища у с. Путивськ 2000 та 2001 року (Черненко, Дудко 2000)).

Питання хронології пам'яток Новгород-Сіверщини найбільш ґрунтовно розроблялись А.В. Кузою (Куза 1989; 1996), О.П. Моцею (Моця, 1987), О.В. Григор'євим (Григорьев 2000; 2006). А.В. Кузою була розроблена загальна періодизація поселень регіону (Куза 1989), а також встановлено хронологію Новгород-Сіверського Х – XIV ст. Дана хронологія побудована на підставі використання стратиграфічної колонки дитинця, окремі шари якої датовано за знахідками речових матеріалів (намисто та металеві прикраси, ключі, замки, предмети кінського спорядження тощо). У повному обсязі висновки щодо хронології пам'ятки відображено у звітах про дослідження на території міста (Куза 1979; Куза 1980). О.П. Моцею було розглянуто хронологію поховального інвентарю та еволюцію поховального обряду за матеріалами досліджень курганних могильників Новгород-Сіверщини (Моця, 1987). Окрім цього, цілеспрямовані роботи по встановленню внутрішньої періодизації городища у с. Горбове здійснювались О.В. Григор'євим (Григорьев 2000, с. 25 – 41). Окремі питання хронології пам'яток Новгород-Сіверщини розроблялись також І.Г. Сарачевим (Сарачев, 1995) та Л.І. Віноградською (1988; 1990), іншими авторами.

Колекція археологічних знахідок, що репрезентують період Х – початку ХІІІ ст., в історії регіону є досить значною за обсягом та різноманітною. При цьому найбільшою за численністю категорією є керамічні посудини. В багатьох

випадках виключно з них складається інвентар археологічних пам'яток, комплексів.

Найбільш значні серії керамічних виробів отримані в ході розкопок на території Новгород-Сіверського (X – XIV ст.) та на городищах у с. Горбове (X – XII ст.) і Путивськ (XII – XIV ст.). Вони складаються з уламків ліпних та гончарних посудин. Ліпна кераміка переважно сірого коліру, інколи – жовтуватого чи червоного відтінку, із домішками в тісті шамоту, жорстви, піску, добре випалена. Переважають фрагменти горщиків, орнаментованих у верхній частині насічками по вінцю та «мотузковим» штампом – відбитками мотузки (хрестоподібні чи сітчасті композиції, косі лінії). Є також фрагменти сковорідок. Загалом, наявні типи посуду, що зазвичай співвідносять з пізнім етапом існування роменської культури (Сухобоков 1975, с. 75 – 79; 1985, с. 127 – 129; Григоєв, 2000, с. 146-160).

Гончарна кераміка переважно також сіра, інколи – жовтого та червоного відтінків, з домішками шамоту та піску в тісті. Переважають фрагменти горщиків. Найчастіше вони орнаментовані хвилястими або горизонтально врізаними лініями, зубчастим штампом. На денцях часто зустрічаються знаки – гончарні клейма. Окремо можна згадати неодноразово зафіксовані на території Новгород-Сіверського клейма у вигляді двозубих або тризубоподібних знаків. Відзначимо, що колекція гончарних виробів з розкопок у Новгород-сіверському та на території округи міста була використана І.Г. Сарачевим для розробки типологічної та хронологічної шкали давньоруського посуду дніпровського Лівобережжя (Сарачев 2000). Відзначимо також, що колекція кругового посуду з розкопок на території Новгород-Сіверського дитинця використана також для створення класифікації кераміки XIII – XVI ст. Л.І. Віногородською (Виногородська 1988; 1990).

Окрім керамічного посуду, на Новгород-Сіверщині знайдено також фрагменти скляних (Новгород-Сіверський) та бронзових посудин (Новгород-Сіверський, Путивськ, Горбове). Всі вони датуються XII – XIII ст. При цьому на городищах Путивськ та Горбово виявлено фрагменти бронзових котлів (вінця та

деталі з технологічними ознаками збірки – холодне зварювання « в зубець» с наступним проковуванням або фальцеві з'єднання) заготовлені для переплавки (Коваленко, Сытый 1992, с. 61; Черненко, Дудко 2000).

Для всього періоду X – XIII ст. численною є серія речей побутового призначення (ножі, ножиці, замки та ключі до них, оковки та ручки відер, точильні бруски тощо). Вони відомі практично на всіх пам'ятках регіону та належать до типів, поширених на території Південної Русі в X – XIII ст.

З сільськогосподарським виробництвом пов'язані знахідки серпів, кос, жорен (Новгород-Сіверський, Путивськ, Горбове, Домотканово). Про розвиток ремісничого виробництва говорять знахідки ливарницьких форм та лячок на території міської округи (Путивськ, Горбове) (Орлов 1995, с. 61 – 62). Значна кількість знайдених виробів пов'язана з різноманітними промислами – прядінням (пряслиця з пірофіліту), бортництвом (медорізки), рибальством (гачки, гарпуни, грузила, пешні тощо). Найбільш яскравий комплекс, пов'язаний з риболовлю, виявлено в ході досліджень «княжого терему» на території Спасо-Преображенського монастиря 2003 року. В розвалі перекриття другого поверху, котре завалилося в заповнення господарської ями, було знайдено уривок рибальської сітки та грузила, виготовлені із полив'яної плитки для підлоги а також дві, залізні пешні. Одна з них – з накрученою мотузкою (Черненко 2003, с. 34).

Наступними категоріями знахідок давньоруського часу з розкопок Новгород-Сіверщини є предмети озброєння та спорядження вершника, а також кінського спорядження. Речі, що належать до цих груп, виявлені в незначній кількості на території міського дитинця (вістря стріл, дротики, сокири, окуття щитів, ф-ти кольчуги, вудила, шпори, підкови), Спасо-Преображенського монастиря (вістря стріл, панцирні пластини, вудила, шпора, замок для кінських пут), городища Путивськ (застібка для кінських пут) та деяких інших пам'яток.

Прикраси та деталі одягу представлені, перш за все, знахідками скляних браслетів (Новгород-Сіверський, Горбове, Домотканове, Путивськ). При цьому знахідки металевих прикрас, як відзначав Р.С. Орлов, поодинокі (Орлов 1995,

с. 60). Найбільш значна серія, яка датується першою чвертю XIII ст., походить з розкопок «княжого терему» 2003 року на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. Відзначимо також, що в ході цих досліджень було знайдено фрагменти жіночого одягу, виготовленого з тонкорунної вовни та парчі (Черненко 2011).

Сфрагістичні матеріали представлені двома знахідками. Першу молівдовулу було випадково знайдено на території Околонного граду (вул. Гагаріна, 2) 1960 року (Мудрицька, Черненко 2005, с. 145). На аверсі печатки вміщено дзеркальний напис в п'ять рядків «Господи помоги рабу своєму Димитрию». На реверсі – зображення святого Димитрія. За визначенням П.Г. Гайдукова, це печатка новгородського посадника Дмитра Завидича XII ст. (Коваленко, Куза, Орлов 1980, с. 281; Янин, Гайдуков 1998, с. 127, №124 – 3). Ще одна печатка архаїчного типу виявлена на Замковій горі 1979 року. Вона належить князю Святославу Ярославичу (Орлов 1979, с. 49).

Про розвиток торгівельних зв'язків в регіоні свідчать знахідки предметів імпорту та нумізматичні матеріали. Найбільш численною групою предметів імпорту є амфорна тара. Уламки амфор виявлені на території Новгород-Сіверського а також на городищах у с. Путивськ та Горбово. Найбільша кількість походить з розкопок медуші XII ст. на дитинці. Втім, до сьогодні вони не були предметом фахового аналізу. Виключенням є ціла посудина з розкопок І.І. Єдомахи 1962 року на Окольному градусі. Її атрибуція була здійснена за проханням Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського, де зберігається колекція І.І. Єдомахи. За визначенням В.Ю. Ковалю, згадана посудина походить з Палестини та датується XII – XIII ст. В той же час, згідно з заключенням В.В. Булгакова, це амфора типу 2 ВВ (тип IX за Н. Гюнсенин), що з'являється на Русі в останній чверті XI ст. Імовірно походження – центральні райони Балканського півострова (Мудрицька, Черненко 2005, с. 145).

До предметів імпорту належить також близько-східні буси кінця X – початку XI ст. (Григорьев 2000 с. 96), бурштинові вставки від пернів XII ст., а також згадані вище фрагменти бронзових посудин (XII – XIII ст.), що походять з

Волзької Булгарії (Коваленко, Сытый 1992, с. 61; Черненко, Дудко 2000). Можна згадати також виявлені під час досліджень «княжого терему» 2003 року уривки парчі, котрі, за визначенням Т.М. Крупи, походять з території Візантії (Черненко 2011).

Нумізматичні знахідки поодинокі. З роменського періоду це – дві монети, знайдені на городищі у с. Горбове в 1981 та у 1982 роках. За визначенням О.В. Фоміна, обидві вони аббасидські, перша – рідкісний для Європи мідний фельс (кінець VIII – початок IX ст.), друга – срібний дірхем (864 – 866 роки). Найбільш можливим часом їх випадіння, на думку дослідника, є кінець X – початок XI ст. Як він відзначає, саме в цей час відбувається надходження монет більш раннього карбування із західних районів халіфату на територію Європи (Григорьев 2000, с. 243). Для давньоруського часу відомі також два скарби грошових гривень чернігівського типу – з околиць сучасних сіл Мамекіно та Горбове. Обставини їх знахідки та склад були розглянуті вище (див. розділ 1). Однак, треба відзначити, що, на думку О.П. Моці та А.Л. Казакова, матеріали скарбів Новгород-Сіверщини, в сумі з іншими знахідками грошових зливків чернігівського типу на Чернігово-Сіверщині, дозволяють пов'язати походження даного типу гривень саме з цією територією (Моця, Казаков 2011, с. 68 – 69).

Всі знахідки предметів культового призначення датуються в межах XII – початку XIII ст., що узгоджується з висновком Є.О. Шинакова про час поширення християнських старожитностей на півночі Чернігово-Сіверщини (Шинаков 1992, с. 50). До цієї категорії речей належать два кам'яні та один металевий хрестики (Новгород-Сіверський), хрести-енколпіони (Новгород-Сіверський). Окремо можна відзначити іконку-підвіску із с. Путивськ. На її лицьовому боці вміщено рельєфне зображення постаті святого воїна-вершника з підведеним до гори списом у руках (Черненко, Дудко 2000, с. 10). Предмети церковної утварі репрезентують знахідки уламків хоросів та розподільників від ланцюгів лампад (територія Спасо-Преображенського монастиря). На території Спасо-Преображенського монастиря 2003 року було також виявлено фрагмент дзвону (Черненко, Казаков 2003).

Відомі також знахідки пов'язані з розвитком писемності: писала, уламки посудин з графіті, плінфа зі знаками у вигляді кириличних літер. Всі вони датуються XII – початком XIII ст. та походять з Новгород-Сіверського, у більшості випадків – з території Спасо-Преображенського монастиря. Одне залізне писало походить із розкопок А.В. Кузи з території дитинця. Два (кістяне та залізне) виявлено в шарі пожежі у княжому теремі 2003 р. Також можна припустити, що знаряддям для письма слугувала загострена відполірована риб'яча кістка з дірочкою для підвішування. Ще одне, залізне писало знайдено під час робіт автора на території посаду 2010 р (Черненко 2011 а).

Відзначимо також, що під час розкопок собору на території монастиря було відкрито залишки фрескового розпису з графіті – написи кирилицею (Куза, Коваленко 1982, с. 32). Втім, до сьогодні цей напис не був предметом фахового аналізу. Враховуючи, що собор продовжував функціонувати в період після монгольської навали та був розібраним тільки наприкінці XVIII ст., не можна впевнено віднести дане графіті до давньоруської доби без датування засобами, призначеними для позастратиграфічних написів. Воно могло з'явитися і значно пізніше. Як відомо, верхня дата появи графіті на стінах храмів у Південній Русі сягає XVII ст. Більш впевнено можна віднести до давньоруської доби графіті, знайдені у шарі пожежі в «княжому теремі». Час попадання їх в культурний шар можна співвіднести з руйнуванням будівлі під час монгольської навали (Черненко 2011 а).

В цілому, речовий інвентар археологічних пам'яток Новгород-Сіверщини дозволяє скласти уявлення про різні аспекти розвитку регіону (господарство, культура, торговельно-економічні зв'язки тощо) на різних етапах його існування в період від X до XIII ст. Найбільш яскраво він репрезентує час розквіту Новгород-Сіверського, що припадає на XII – початок XIII ст. Для цього часу склад інвентарю, де представлені предмети озброєння, культу, імпорту, сфрагістичні матеріали, речі пов'язані із розвитком писемності тощо, відповідає картині розвинутого міста з усіма притаманними йому функціями, оточеного низкою взаємопов'язаних з ним господарськими зв'язками поселень округи.

Підсумовуючи, можна зазначити, що узагальнення та аналіз здобутих археологічних даних, разом з використанням інших джерел, дозволяють повною мірою вирішити поставлені в дисертаційному дослідженні завдання.

Приблизно однаковий рівень археологічного дослідження всіх структурних компонентів Новгород-Сіверського та навколишніх поселень, досить добра проілюстрованість в писемних джерелах дозволяють простежити загальний процес історичних змін в мікрорегіоні, а також визначити їх специфіку.

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ТОПОГРАФІЧНА СТРУКТУРА НОВГОРОД - СІВЕРСЬКОГО В X – НА ПОЧАТКУ XIII СТ.

2.1. Дитинець

Згідно з визнаною більшістю фахівців гіпотезою, Новгород-Сіверський був заснований в процесі одержавлення сіверянської території як укріплений форпост на північних кордонах “Руської землі” (у вузькому значенні цього терміну). Подальший його розвиток пов'язаний з утворенням Новгород-Сіверського князівства згідно з рішенням Любецького з'їзду 1097 року (Голубовский 1882, с. 177; Мавродин 1940, с. 209; Насонов 1951, с. 58; Зайцев 1975, с. 89; Куза 1989, с. 21). Проте, з таким твердженням на сьогодні згодні далеко не всі дослідники. Зокрема М.Ф. Котляр вважає, що центром земель, які відійшли Олегу Гориславичу за рішенням Любецького з'їзду, став Курськ, а Новгород-Сіверський лишився тільки одним з малозначущих центрів (невеликою фортецею) на території його володінь (Котляр 1995, с. 58; 1999, с. 15; 2011, с. 75). Ще більш відрізняється від загальноприйнятої версії гіпотеза, запропонована О.М. Поляковим. Він вважає, що Новгород-Сіверський був побудований русичами 1015 року. При цьому місто перетворюється на столицю князівства лише в 1141 році, коли в тексті Київського літопису було вперше прямо визначено як стольне місто (Поляков 2001, с. 13). Втім, обидві наведені гіпотези базуються майже виключно на досить стислих повідомленнях писемних джерел.

Давній Новгород-Сіверський розташований на високому правому березі Десни, прорізаному численними ярами. Його дитинець (урочище Замок; Замкова гора), займав високий (до 50 метрів) останець правого корінного берега Десни. Ця висота домінує над усією територією посаду (рис.А.8). Саме давньоруське місто складалось з трьох основних структурних частин: дитинець, Окольний град, обнесений окремою лінією укріплень та відкриті посади.

Більшість вчених погоджується з тим, що Новгород-Сіверський, як і інші давноруські міста, виник на місці протоагломерації роменського поселення (Седов 1982, с. 136). А.В. Куза припускав, що місто сформувалося з декількох роменських поселень, одне з яких було розташоване на території замку (Куза 1985, с. 73) (рис.А.7) Варто зауважити, що цю точку зору підтримують і інші сучасні дослідники, зокрема О.П. Моця та В.П. Коваленко (Моця, Коваленко 1989, с. 25 – 26). Вірогідно, Новгород-Сіверський починає набувати міських ознак саме з кінця X ст., що співпадає з часом відображеного в літописі централізованого будівництва фортець князем Володимиром Святославичем. Це дозволило датувати заснування міста X ст.

Можна згадати, що О.В. Григор'єв висловив припущення, згідно якому вже за роменського часу Новгород-Сіверський розвинувся у протоміське поселення (Григор'єв 2000, с. 199 – 201). Однак, як вже відзначалось вище, аргументація дослідника на користь такої гіпотези не є переконливою.

На жаль, численні літописні згадки про Новгород-Сіверський дають нам досить незначну інформацію щодо його топографічної структури. Так, ми не знаходимо в них жодного повідомлення про центральну укріплену частину – дитинець. Зважаючи на відсутність будь-яких літописних згадок про нього в описах облог міста під час військових конфліктів 1146, 1152, 1176 років (ПСРЛ стб. 331; ПСРЛ стб. 459 – 460; ПСРЛ стб. 599 – 600), можна припустити, що дитинець жодного разу не було захоплено. Швидше за все, він мав міцну фортифікаційну систему. Проте, це єдиний висновок щодо топографії дитинця, який можна зробити спираючись на матеріали літописів.

Вперше сучасна топографія дитинця була зафіксована І.І. Єдомахою (рис.А.4, А.8), дещо пізніше його опис склав А.В. Куза (рис.А.5). На жаль, обидва описи узагальнені. Проте, ці матеріали сьогодні мають велике значення, оскільки рельєф центральної частини Замкової гори змінився в ході благоустрою міста в 1987 році (напередодні святкування 1000-ліття Новгород-Сіверського всю поверхню пагорбу було знівельовано: горизонтально зрізано поверхневий шар) (рис.А.6).

За описами І.І. Єдомахи та А.В. Кузи, в плані дитинець являв собою овальну площадку розміром 160 м x 100 м.. Однак, за матеріалами топоціймки 2010 року, площадка його швидше нагадує неправильний чотирикутник (А.6) Це узгоджується і з планами Новгород-Сіверського середини XVIII – поч. XIX ст. (Чернігівщина 1990 табл. XXXVI – XXXVII). Сучасна площа дитинця (після невілювання 1987 року) становить 1,5 га (150x100 м).

З усіх боків дитинець оточений ярами з крутими схилами. Зі сходу від нього розташований «Цегляний рів», із Заходу – долина струмка, що впадає в Десну, з Півдня – ще один яр, по дну якого в наш час прокладено вулицю. З північного заходу знаходиться р. Десна (рис.А.2). Всі схили дитинця обвалилися; обвали ґрунту продовжуються і досі. Напевно, вони відбувалися і в давньоруські часи. З огляду на це, А.В. Куза вважав, що в XII ст. площадка дитинця була значно більшою та становила близько 3 га.

Сучасна площадка дитинця рівна, майже горизонтальна, проте такий вигляд вона набула внаслідок господарської діяльності вже нашого часу. На момент перших досліджень І.І. Єдомахи її рельєф був сформований із земляних насипів та западин, що утворилися внаслідок видобутку сировини для силітреного виробництва. На час розкопок 1979 – 1984 років вся його територія поросла деревами та чагарником. З-поміж іншого відзначимо, що це ускладнювало розбивку розкопів та закладку шурфів. Зазвичай їх розташовували в западинах, на вільних від насипів ґрунту та рослинності ділянках.

За матеріалами археологічних досліджень автора 2011 року визначено, що в давнину поверхня площадки дитинця мала значний нахил. Її рівень знижувався в західному напрямку. Перепад висоти сягав 5 м.

В'їзд на городище розташовувався з південного боку. Єдина дорога, що зв'язувала дитинець з посадом, проходила по дну яру, дугою піднімаючись нагору вздовж схилу дитинця та потім підходила до в'їзду. На останньому відрізку дорога пряма – центральна вісь в'їзду розташована під прямим кутом до лінії укріплень (рис.А.6.).

У наш час по периметру площадки дитинця, на відстані 4–5 метри від її краю, помітний штучний насип, що перекриває залишки валу (ширина 2–4 м; висота 2–5 м). Вздовж його зовнішнього краю простежується западина (сліди рову – глибина 1,5 м; ширина 2 м). Опис залишків укріплень у звіті експедиції А.В. Кузи 1979 року в цілому відповідає сучасному стану. Проте, за спостереженнями І.І. Єдомаха 1959 року висота валів сягала 4–7 м, що на 2 метри більше від сучасної. Дослідник також відмічав, що тоді були помітні рештки складної системи земляних укріплень, які склалися із подвійного валу та рову. Середня висота зовнішнього валу зі дна рову складала 2–3 м; місцями сягала 4–7 м. Ширина гребня зовнішнього валу 2–4 м, місцями 5–6 м, а внутрішнього – 2–2,5 м (Єдомаха 1959, с. 2).

Висоту внутрішнього валу дослідник не повідомляв. Проте він відзначив, що з боку річки вали зриті, хоча їх сліди ще помітні (Єдомаха 1959, с. 2). Автор розвідки також припускав існування двох сторожових веж при в'їзді до замку, що знаходились з південного боку. Таке припущення І.І. Єдомаха аргументував наявністю двох округлих рівних площадок з обох боків в'їзду (Єдомаха 1959, с. 2). Керівники експедиції 1979 року інтерпретують зазначені площадки як залишки гарматних раскатів часів II Світової війни (Моця, Куза, Коваленко 1980, с. 3). Проте необхідно зауважити, що такий рельєф міг з'явитись і в пізньому середньовіччі в результаті діяльності селітреного заводу.

Загальна досліджена площа на території Новгород-Сіверського дитинця становить 381 м², що складає 1/32 частину сучасної площі пам'ятки (рис А.3.) В результаті досліджень встановлено, що значна частина культурного шару була знищена в ході видобутку сировини для селітреного виробництва у XVIII ст. та внаслідок нівелювання поверхні у 1987 році.

У першій половині XX ст. територія дитинця кілька разів обстежувалась археологами Д.Я. Самоквасовим (1872), С.А. Гатцуком (1907), Ф.В. Лучицьким (1939), М.В. Воеводським (1945) (Самоквасов 1878, с. 9; Гатцук 1907; Лучицкий 1939; Воеводский 1948, с. 36, 44). Археологічні розкопки Замкової гори були започатковані експедицією Чернігівського історичного музею під керівництвом

І.І. Єдомахи в 1959 – 1960 роках (Єдомаха 1960, с. 2). За час досліджень його експедиції на дитинці було розкопано порівняно незначну площу – 62 м²(рис.А.7) Спираючись на отримані матеріали, автор робіт виділив чотири періоди функціонування пам'ятки. Згідно з його висновками, першими поселенцями Замкової гори стали носії юхнівської культури.

Активне заселення дитинця розпочалось, на думку І.І. Єдомахи, за часів літописних сіверян. Він також окремо виділив давньоруський період та нашарування XVII – XVIII ст. При цьому дослідник відзначив відсутність матеріалів післямонгольського часу. Таку періодизацію в загальних рисах підтвердили і результати подальших досліджень. Можна лише додати, що за матеріалами робіт 2011 року було визначено, що на окремих ділянках дитинця присутні досить потужні (до 1 м) напластування XVI ст.

І.І. Єдомаха вперше висловив думку про можливе перенесення дитинця в XII ст. на місце сучасного Успенського собору. На його думку, у XII ст. старий дитинець був майже не заселений та не постраждав під час монгольської навали, про що свідчить відсутність слідів пожежі в культурному шарі XII – XIII ст. Тобто центр міста знаходився не на Замковій горі (Єдомаха 1960, с. 16). Своє припущення дослідник аргументував матеріалами досліджень ділянки навколо сучасного Успенського собору та наявністю там залишків, схожих на оборонні споруди. При цьому І.І. Єдомаха не відкидав можливості використання території Замку як додаткової фортеці на випадок облоги міста і в XII ст. (Єдомаха 1960, с. 16). Подальші роботи дозволили засвідчити, що через незначну площу досліджень І.І. Єдомаха не зміг простежити всі етапи розвитку дитинця в період Київської Русі в повному обсязі.

У 80-х роках XX ст. розкопки дитинця продовжила експедиція під керівництвом А.В. Кузи. За час її роботи було досліджено понад 250 м² культурного шару, що в 4 рази більше за обсяг попередніх робіт. Було визначено, що городище мало потужні культурні нашарування (до 5 м) сіверянського, давньоруського та пізньосередньовічного періодів, у тому числі товщина шару X – початку XIII ст. сягає 3,5 м. На окремих ділянках виявлено

комплекси юхнівської культури. В результаті робіт також вдалось виділити окремі давньоруські горизонти, з'ясувати хронологію будівництва укріплень та реконструювати загальну топографію давньоруського дитинця.

У 2011 році розкопки на дитинці проводила експедиція під керівництвом автора. В результаті робіт було вскрито площу 70 м². Розвідкові шурфи на східній ділянці площадки городища дозволили встановити, що культурний шар тут зруйновано в ході робіт 1987 року. Втім, це не виключає збереженості решток котлованів об'єктів у материк. Закладені на західній ділянці розкопи дозволили засвідчити, що з глибини близько 0,7 м від сучасної поверхні зберігся давній культурний шар потужністю близько 4 м. Він практично не ушкоджений перекопами та добре стратифікується. Верхній горизонт утворений напластуваннями XVII – XVIII ст. (потужність 1,0 – 1,5 м). Він перекриває горизонт XVI ст. (0,5 – 1 м), під яким знаходиться шар X – XI ст. потужністю до 1 м. Нижній горизонт давніх напластувань містить матеріали юхнівської культури.

Втім, найкраще характер нашарувань на території дитинця було простежено в розрізі валу, здійсненого у 1979 році. Для дослідження було вибрано ділянку на південному схилі валу, за 35 м на захід від в'їзду (Орлов 1979, с. 1). Давні шари тут збереглись найкраще, що дозволяє не тільки простежити історію оборонних споруд, але й пов'язати певні давні горизонти з напластуваннями на самій площадці дитинця.

Загалом, можна визначити, що найдавніші археологічні комплекси тут відносяться до періоду юхнівської археологічної культури (VI – II ст. до н. е.). Матеріали цього часу збереглися в основному в перевідкладеному стані; об'єкти представлені однією ямою у північно-західній частині дитинця (Едомаха 1959, с. 2), рештками споруди, яку прорізав котлован давньоруської медуші (Моця, Куза, Коваленко 1980 с. 5). Ще кілька ям даного часу було виявлено в ході розкопок 2011 року.

Наступним періодом заселення дитинця являється період роменської археологічної культури, що в сучасній фаховій літературі ототожнюється з

літописними сіверянами. Потужність культурного шару цього часу складає 0,2 – 0,3 м. За спостереженнями І.І. Єдомахи, роменський шар залягає безпосередньо на материку (Єдомаха 1960, с. 6). Це підтвердили і подальші дослідження.

Згідно з матеріалами розкопок 1979 – 1984 років, роменський шар майже не стратифікувався. У верхній його частині містились фрагменти ранньогончарної кераміки, нижче – ліпного посуду роменської культури. Там само знайдено фрагменти залізних вудил (Моця, Куза, Коваленко 1980 с. 22) (одне з них – з великим трензельним кільцем) (Орлов 1979, с. 19), жовті скляні близькосхідні буси (Григорьев 2000, с. 95), кістяні проколки та деякі інші речі. Всі знахідки автори робіт датували в межах X ст. Оскільки до згаданого горизонту належить житлова споруда, частково перекрита насипом валу, вони також зробили висновок щодо виникнення укріплень на місці існуючого поселення роменської культури (Моця, Куза, Коваленко 1980, с. 16).

Загалом, за всі роки розкопок на дитинці було відкрито 3 споруди та 4 господарських ями роменського періоду, розташовані у південній, центральній та східній частині дитинця. Доцільно буде розглянути їх детальніше, оскільки саме на ці матеріали спирається реконструкція топографії дитинця X ст., запроваджена в науковий обіг О.В. Григор'євим (Григорьев 2000, с. 95).

Перша споруда (№2, розкоп 2 1960 року) досліджена І.І. Єдомахою. Вона відкрита майже у центрі дитинця, з його північного боку. Споруда прямокутної форми, розміром 3,5 x 2,5 м, орієнтована кутами по сторонах світу. Її котлован заглиблений в материк на 1,25 м. (рис.А.9).

Будівля опалювалась відкритим вогнищем. Вхід знаходився з південного сходу. В заповненні зібрана колекція фрагментів ліпної роменської та ранньогончарної кераміки (Єдомаха 1960, с. 15). Об'єкт датується І.І. Єдомахою IX – X ст. Проте, враховуючи прийняту в сучасній літературі хронологію ранньогончарної кераміки Середнього Подесення, споруду можна віднести до X ст. (Сарачев 1979, с. 225).

Друга споруда (№2, траншея 3 1979 року), ймовірно, також мала житлове призначення (Орлов 1979, с. 15; Моця, Куза, Коваленко 1980 с. 22). Вона

виходила за межі дослідженої території, тому не була розкрита повністю (загальна зафіксована площа – 3 x 3,3 м). З огляду на це, конструктивні особливості об'єкту можна визначити лише частково. Відзначимо, що споруда привертає особливу увагу, оскільки період її функціонування, на думку авторів розкопок, безпосередньо передував часу будівництва перших міських укріплень (валу) (Орлов 1979, с. 15).

Житло було розташоване паралельно до валу, в південній частині дитинця. Воно стовпової конструкції, заглиблене в материк на 0,2 – 0,4 м. Опалювалось глинобитною піччю, розташованою по центру північно-східної стінки. Варто зауважити, що воно було зруйноване пожежею, про що свідчить шар чорного супіску з вкрапленнями печини у верхній частині заповнення (Моця, Куза, Коваленко 1980 с. 22). В заповненні знайдено кераміку другої половини X ст. та залізне вудило (Орлов 1979, с. 15, 16). Знайдені матеріали дозволяють датувати споруду роменським періодом. Відзначимо, що неподалік від неї, в північно-західній частині дитинця, досліджено дві ями кінця X ст. Вони являли собою льохи дзвоноподібної форми та, напевно, складали зі згаданим об'єктом один комплекс (Орлов 1979, с. 19).

Ще одна споруда (№1, розкоп 10 1983 року) роменського часу досліджена в східній частині дитинця (рис А.10). Котлован житла було вирито на місці більш ранньої будівлі (час не визначений). Споруда мала стовпову конструкцію та, вірогідно, дощату обшивку материкових стін котловану (Григорьев 2000, с. 95). За висновками О.В. Григор'єва, вона належить до типу, що був перехідним до двоповерхових жител. Дослідник відмічає відсутність опалювання на другому поверсі, що, на його думку, свідчить про перехідний до власне двоповерхового житла тип, оскільки в більш пізніх житлах опалювався і другий поверх (Григорьев 2000, с. 96). У заповненні котловану будівлі знайдено фрагменти ранньогончарної кераміки та жовті скляні близькосхідні буси.

О.В. Григор'єв зауважує, що будівля загинула в результаті пожежі в X – початку XI ст. (Григорьев, Коваленко, Моця, 1984, с. 229) При цьому він зазначає, що її перекривав культурний шар XI ст. На його думку, вона

збудована до зазначеного періоду і є останньою будівлею роменського часу на дитинці. Проте, можна припустити, що останні дві схарактеризовані споруди були синхронними та загинули від пожежі одночасно.

Підсумовуючи вищезазначене, можна констатувати, що у роменський період дитинець не мав щільної забудови, оскільки всі об'єкти знаходились на значній відстані один від одного та не перекривались. Зважаючи на те, що розкриті будівлі знаходяться в різних частинах дитинця, можемо припустити, що сіверянське поселення займало майже всю його площу. Наявність двоповерхового житла, а також знайдені у ньому предмети імпорту (намистини близькосхідного походження) дозволили О.В. Григор'єву зробити висновок про досить високий соціальний статус його мешканців (Григорьев 2000, с. 96). Однак, згідно його ж висновкам, всі інші споруди можна віднести до однокамерних, напівзаглиблених споруд із обшитим дошками котлованом, типовим для роменських поселень (Григорьев 2000, с. 96).

Слідів укріплень роменського часу на дитинці не виявлено. Проте, О.В. Григор'єв припускає можливе існування тут ескарпів як типових укріплень роменських поселень (Григорьев 2000, с. 96). Втім, перевірити таке припущення через численні обвали схилів дитинця сьогодні неможливо. Таким чином, матеріали досліджень на території дитинця сьогодні не дають підстави характеризувати розташоване тут поселення сіверян як протоміський центр.

До періоду кінця X – початку XI ст. (відразу після включення Новгород-Сіверщини до адміністративної системи давньоруської держави) А.В. Куза відносив виникнення найдавнішої фортифікації міста (Куза 1985, с. 73). Таку точку зору в цілому підтримує більшість сучасних дослідників. Проте, на думку О.М. Полякова, укріплення виникають не раніше XI ст., яке він вважає часом остаточного приєднання території літописних сіверян до давньоруської держави. Це твердження автор обґрунтовує також посиланням на писемні джерела XVI ст., в яких засвідчено загибель міста Севськ (за М.О. Поляковим – Сіверськ) 1015 року. На його думку, ця подія співпадає у часі із заснуванням Новгород-Сіверської фортеці (Поляков 2001, с. 57).

Як вже зазначено, найдавніший вал дитинця було споруджено на місці поселення роменського часу. Насип валу перекриває культурний шар цього періоду та схаректиризовані вище споруди. Вал було споруджено з відступом від краю площадки поселення, щоб запобігти обвалам ґрунту, тобто в конструкції укріплень наявна берма. Вона збереглася на окремих ділянках шириною до 10 м.

Дослідження валу проводились в 1979 та 1981 роках. Для цього в південній (1979 рік) та західній (1981 рік) частинах площадки городища було закладено траншеї. Вони прорізали залишки розташованого по його периметру валу (Орлов 1979, с. 13).

Було визначено, що насип давньоруського валу перекривали нашарування козацького часу товщиною до 1,9 м. В конструкції давнього валу простежувались принаймні два будівельних періоди. Від найдавніших укріплень зберігся насип ґрунту потужністю до 0,8 м (Орлов 1979, с. 13). В.П. Коваленко в одній з публікацій засвідчив наявність залишків кладки з цегли-сирцю, пов'язаної з конструкцією найдавнішого валу (Куза, Коваленко, Моця 1988, с. 59). Однак, в матеріалах звіту ця інформація не була відображена.

Насип раннього валу містив фрагменти роменської та ранньогончарної кераміки X ст. З огляду на відсутність тут кераміки XI ст., А.В. Куза визначив дату його будівництва межею X – XI ст.

Вірогідно, для спорудження валу було використано ґрунт, зрізаний з площадки городища. Можливо, це призвело до знищення більш раннього культурного шару на деяких ділянках Замкової гори. Це, почасти, пояснює незначну кількість археологічних комплексів X ст. – після вибірки ґрунту вціліли лише заглиблені в материк котловани споруд.

З моменту укріплення дитинця його територія заселяється значно активніше, про що свідчить значне збільшення кількості матеріалів XI – XII ст., які значно переважають матеріали попереднього періоду.

Більшість дослідників виділяють напластування XI – XII ст. як окремий шар. Його потужність сягає 0,5 м (Орлов 1979, с. 3). Він чітко відділений знизу

горілим прошарком, виникнення якого зазвичай пов'язують з пожежею кінця X ст. Його верхня межа маркується слідами пожежі, що зазвичай пов'язують із загибеллю міста під час монгольської навали.

На жаль, незначний обсяг досліджень та погана збереженість культурного шару на дитинці не дозволили дослідникам визначити окремі горизонти, що відповідають певним етапам історії міста домонгольської доби. Лише в окремих випадках вдалось встановити досить точний час існування окремих археологічних комплексів; переважна їх більшість була датована XI – XII ст. Всього за час досліджень на території дитинця було відкрито 7 споруд зазначеного періоду. Чотири з них можна досить впевнено віднести до XI ст.

Перша споруда (№1 розкоп 2 1960 року) розташовувалась у центральній частині дитинця. Вона мала форму прямокутника, розміром 3,5 x 4,2 м і була орієнтована стінами по сторонах світу, впущена в материк на 0,7 м. Будівля мала каркасно-стовпову конструкцію, про що свідчать залишки стовпових ям по периметру котловану. Вхід розташовано з південного боку. До південного кута ззовні прилягала зернова яма грушоподібної форми глибиною 1,3 м. З середини вона була обкладена березовою корою (Єдомаха 1960, с. 7). Така система консервації зерна, на думку О.В. Грогор'єва, була типовою для давньоруського часу (Григор'єв 2000, с. 104).

За характером керамічного та речового матеріалу споруда датується автором робіт XI ст. Синхронною з нею є і зернова яма. Серед інвентарю слід відзначити шиферне пряслице біконічної форми, фрагмент скляного браслета, кістяну проколку, підкову від чобота, два ножі (Єдомаха 1960, с. 8). Залишків печі чи вогнища не зафіксовано, що дало підстави І.І. Єдомасі зробити припущення про її господарське призначення (Єдомаха 1960, с. 9).

Ще одна споруда (споруда 1, траншея 3 1979 року) знаходилась в південній частині дитинця. Вона була орієнтована стінами паралельно до лінії валу (вздовж осі південь-схід). Споруда виходила за межі розкопу, тому її розміри та конструктивні особливості не встановлено. Однак вона скоріш за все,

мала житлове призначення, оскільки в ній зафіксовано залишки печі-кам'янки (Орлов 1979, с. 14). Матеріали заповнення дозволяють датувати її XI ст.

Ще дві споруди початку XI ст. виявлено автором в ході розкопок 2011 року в західній частині дитинця. Їх також вдалося розкрити частково, тому конструктивні особливості можна визначити тільки в загальних рисах. Судячи з усього, обидві споруди прямокутні в плані. Вони перекривали одна одну. Більш рання, орієнтована кутами по сторонах світу, мала ремісниче призначення: на її дні, у південно-східному куті, знайдені залишки залізоробного горну.

Котлован цієї споруди заглиблений в материк на 0,5 м. По його периметру, на дні, знаходились численні ямки від стовпчиків. Від горну збереглися залишки стінок, складених із глини та дрібних камінчиків висотою до 0,4 м. Горн був округлим в плані, діаметром приблизно 0,8 м по зовнішньому краю. Його заповнення складалось із шарів зпеченої залізої руди, товщиною 0,1 м кожний, перемежованих прошарками, що містили залишки деревинного вугілля.

Знайдені в заповненні споруди керамічні матеріали дозволяють датувати її межею X – XI ст. Втім, скоріш за все, вона відноситься до часу після будівництва оборонних споруд дитинця, оскільки ранньогончарна кераміка тут відсутня.

Охарактеризовану будівлю, як вже зазначено, зверху перекривали залишки ще однієї. Про житлове призначення останньої свідчать залишки печі-кам'янки. Судячи з характеру заповнення, споруда могла бути двоярусною. Втім, оскільки відкрити її вдалось тільки частково, остаточно встановити характер конструкції складно. Виявлені у заповненні матеріали (фрагменти гончарних горщиків, ліроподібна пряжка тощо) дають підстави датувати даний комплекс періодом не раніше початку XI ст.

Незначна кількість комплексів XI ст., на думку О.В. Григор'єва, свідчить про більшу інтенсивність життя в роменському місті X ст., ніж в давньоруському XI ст. та навіть про його запустіння (Григорьев 2000, с. 200). Втім, така аргументація не здається обґрунтованою, оскільки на сьогодні

кількість датованих об'єктів XI ст. дещо переважає. Подібно до роменських, вони розосереджені по всій території дитинця. Тобто тогочасна забудова також не була щільною. В той же час, зафіксований у 2011 році факт перекриття однієї будівлі іншою дозволяє зробити висновок про досить інтенсивну будівельну діяльність. Звертає на себе увагу і той факт, що житлова споруда виникла на місці пожеженобезпечного виробничого комплексу. Напевно, по мірі забудови дитинця подібні виробничі споруди переміщуються за його межі.

Треба відзначити зміну характеру опалювальних пристроїв у житлах XI ст. – тут з'являються печі-кам'янки, відсутні в попередній період. На думку О.М. Полякова, наявність печей такої архаїчної і нетипової для даного регіону конструкції свідчить про вагомому кількості прийшлого населення, а час їх появи співпадає з часом заснування русичами Новгород-Сіверського – XI ст. (Поляков 2001, с. 60). З першим висновком, із певними застереженнями, можна погодитись, однак другий не здається переконливим.

Згідно висновкам авторів розкопок дитинця 80-х років, характер забудови дитинця докорінно змінюється в XII ст., що, напевно, пов'язане зі утворенням в Новгород-Сіверському княжого столу. Вони вважали, зокрема, що з цього часу більшість споруд стає наземними та саме цим пояснювали незначну кількість відкритих в ході розкопок комплексів даного періоду. В літературі також неодноразово висловлювалась думка про збільшення щільності забудови дитинця в XII ст. (Куза, Коваленко, Моця 1988, с. 59). В той же час, за матеріалами розкопок 2011 року можна визначити, що не на всіх його ділянках наявний культурний шар цього часу. Принаймні на північно-західній, найбільш пониженій ділянці городища, вона відсутня. Скоріш за все, забудова концентрувалася в північно-західній частині дитинця, де виявлено потужні напластування та об'єкти даного періоду (три споруди різного призначення).

Перша зі споруд (№1, траншея 4 1979 року) досліджена в північно-західній частині дитинця. Вона не повністю вивчена, а тому її призначення та розміри не встановлено. Згідно з висновками авторів робіт, споруда була

наземна та, можливо, пов'язана з конструкцією валу. За матеріалами польового звіту вона датується XI – XII ст. (Орлов 1979, с. 19).

Найбільш цікавим об'єктом є залишки медуші, відкриті під час розкопок 1980 – 1982 років (споруда 7, розкоп 4) (рис. 11;12). Вона являла собою заглиблену в материк на 0,7 – 0,9 м прямокутну будівлю розміром 7,4 x 7,3 м (площа – 54 м²). По всій її підлозі розташовувались ряди круглих лунок діаметром 0,3 – 0,6 м та глибиною 0,15 – 0,3 м – всього 7 рядів, від 8 до 3 в ряду. Більшість з них були на третину залиті вапняним розчином (рис.10). У деяких збереглися відбитки денечь амфор. Деякі ями були засипані, а на їх місці вириті нові, більш об'ємні. В заповненні будівлі зібрана колекція денечь, стінок та вінець від амфор і корчаг XII ст. (Моця, Куза, Коваленко, 1980, с.7). Споруда була інтерпретована авторами розкопок як князівська медуша кінця XI – середини XII ст. Відповідно до реконструкції В.П. Коваленка, вона могла вміщувати приблизно 120 – 140 півторавідерних корчаг. Подібні будівлі на території дворів сіверських князів відомі за писемними джерелами. Так, під 1146 роком літопис згадує медушу в Ігоревім сільці (Москаленко, Кедун 2001, с. 21 – 28).

На думку авторів розкопок, відкрита медуша найбільше дозволяє засвідчити існування тут князівського двору в XI – XII ст. (Куза, Коваленко, Моця 1988, с. 59). Поряд з медушею досліджено і залишки господарських ям для зберігання харчів, що, як вважає В.П. Коваленко, також знаходились на території княжого двору (Куза, Коваленко, Моця 1988, с. 58). Таким чином, згідно з гіпотезою дослідника, княжий двір розташовувався в північно-західній частині дитинця.

Період існування медуші приблизно відповідає часу реконструкції укріплень дитинця (другий будівельний період). Напевно, вони стають більш потужними. За матеріалами досліджень 1979 року встановлено, що реконструкція валів у XII ст. привела до збільшення їх ширини більше ніж удвічі (Орлов 1979, с. 14).

З реконструкцією укріплень у XII ст. пов'язаний другий ярус насипу валу. Він зберігся на висоту 1 м та складався з материкового супіску. Грунт, вірогідно, брався із зовнішнього краю площадки дитинця, внаслідок чого тут утворилися западини. Основу другого горизонту валу складали зрубні конструкції. Можливо, лише частина з них була забутована землею. В розрізі валу 1979 року вдалось зафіксувати залишки складеного з колод зрубу (2 вінця), що є рештками кліті (Орлов 1979, с. 11). На думку А.В. Кузи, О.П. Моці та В.П. Коваленка, ця кліть була пустотілою та могла слугувати приміщенням для розміщення дружини (Куза, Коваленко, Моця 1988, с. 58).

Найбільш пізнім комплексом на території дитинця є житлова споруда зрубної конструкції в південній частині дитинця (споруда 1, розкоп 6 1980 року). Вона збереглася у поганому стані, тому її форма та розміри не встановлені. Втім, її котлован сягав значного розміру – його довжина складала не менш ніж 5 м. В споруді виявлено залишки череня печі та завал каміння (граніт), що були інтерпретовані як рештки печі-кам'янки (Моця, Куза, Коваленко 1980, с. 17).

Виявлений в будівлі керамічний матеріал відноситься до XII – XIII ст. Окрім кераміки, знайдено бурштинові вставки від перснів, скляні посудини з тонкого жовтуватого скла, вироби із заліза (ковані цвяхи, калачеподібне кресало, ніж), фрагмент жорна (Моця, Куза, Коваленко 1980, с. 17). В цілому, характер речового матеріалу дозволяє зробити висновок про високий соціальний статус мешканців житла. Швидше за все, функціонування згаданої будівлі передувало монгольській навалі.

Зауважимо, що О.М. Поляков безпідставно приписує О.П. Моці та В.П. Коваленку інтерпретацію зазначеної споруди як княжого терему (Поляков 2001, с. 70). Він активно критикує таку концепцію, порівнюючи споруду з відомими теремами в Любечі та Новгороді-Великому. При цьому дослідник намагається довести, що князівського двору на території Новгород-Сіверського дитинця взагалі не існувало, а медуша належала місцевим боярам (Поляков 2001, с. 70). На його думку, Новгород-Сіверські князі жили десь на окраїнах міста або взагалі не мали власного палацу в межах міських укріплень та

проводили більшість часу у власних замських резиденціях (Поляков 2001, с. 79). Зауважимо також, що на думку О.М. Полякова, на дитинці, протягом всього його існування, проживала окрема боярська община (Поляков 2001, с. 69).

Таким чином, можна визначити, що дитинець Новгород-Сіверського наприкінці XII ст. був оточений потужними оборонними укріпленнями, тут знаходився княжій двір та житла представників міської верхівки.

В історіографії існує версія щодо розміщення на території дитинця в XII ст. кам'яного Михайлівського собору. Основним доказом на користь даної гіпотези слугують знахідки фрагментів плінфи та цем'янкового розчину в східній частині дитинця (Куза, Коваленко, Моця 1988, с. 59). Однак, не треба виключати можливість, що плінфа не була пов'язана з існуванням на Замку монументальної будівлі. Вона могла мати повторне використання та потрапити сюди, наприклад, як будівельний матеріал для печей. Подібні випадки неодноразово зафіксовані на поселеннях давньоруського часу. Втім, зважаючи на невеликий обсяг археологічних робіт на території дитинця, не виключаємо наявність тут невеликого храму.

На території дитинця також відомий давньоруський могильник, представлений двома групами поховань. Перша група нараховує 5 чоловічих, 6 жіночих та 2 дитячих поховання. Могильник розташовано біля східного валу городища (Покас 1989, с. 51). Друга група представлена 4 захороненнями. У цьому випадку на кістках померлих помітні сліди дії вогню. На думку М.П. Покаса, це могли бути жителі міста, що загинули під час монгольської навали (Покас 1989, с. 51).

Археологічні матеріали дають можливість дійти висновку, що дитинець Новгород-Сіверського загинув унаслідок сильної пожежі. Сліди останньої синхронізуються з монгольською навалою (Куза, Коваленко, Моця 1988, с. 59).

Загалом, матеріали археологічних досліджень міського дитинця дозволяють виділити 3 періоди його історії в домонгольській час: 1)

роменський період (X ст.); 2) період формування давньоруського міста (кінець X – XI ст.); 3) період становлення та розквіту (XII – XIII ст.).

Підводячи підсумки, зазначимо: достовірно встановлено, що в X ст. на дитинці існувало роменське поселення, скоріш за все, не укріплене. Не пізніше початку XI ст. поселення укріплюється валом. Водночас відбувається формування нової забудови. З кінця XI ст. дитинець продовжує свій розвиток як центр удільного князівського міста. Тут з'являються нові житлові та господарські будівлі. В XII ст. відбувається перебудова валу, збільшується його потужність. Особливу увагу звертає на себе відкриття князівської медуші цього часу, що, скоріш за все, свідчить про наявність князівського двору та, відповідно, князівських палат. Археологічні матеріали дають можливість дійти висновку, що дитинець загинув в першій половині XIII ст. унаслідок катастрофічної пожежі. Час загибелі дитинця більшість сучасних вчених однозначно пов'язує з монгольською навалою.

2.2. Посади

Цікавість до посадів давньоруських міст, що з'явилась в останній час в історичній науці, викликана тією значною роллю, яку відігравали ці ремісничо-торговельні складові урбаністичних центрів в соціально-топографічній та економічній структурі давньоруського міста. Більше того, наявність посаду на сучасному етапі вважається однією з топографічних ознак та невід'ємних частин середньовічного міста. Тому приєднуємося до думки, що при розгляді даної теми дослідженню посаду варто приділити особливу увагу.

Посад Новгород-Сіверського неодноразово згадується в писемних та картографічних джерелах. Зокрема, літопис описує декілька осад Новгород-Сіверського посаду. Так, у Іпатіївському списку під 1146 роком зустрічаємо: “и поидоша к Новоугороду . и пришедше и сташа . пересньї . хтоуда идоша стрьльци ис тварь к градуу . къ вратомь Черниговськимь...и оутреи... и придоша к вратам Коурськимь... и бьи налога велика гражаномь и вбдоша въ вра встрожная...” (ПСРЛ, т. II, стб. 331), у зв'язку з подіями 1152 року “ И ту начаша ся бити в города оу острожных ворот и тако вбдоша в град и острог в

них взяша” (ПСРЛ, т. II, стб. 459 – 460), під 1176 роком “ оутече князь в город, а дружину его изимаша а другу посекошу а острог пожьгоша”(ПСРЛ, т. II, стб. 599 – 600). Як бачимо, в останньому із наведених літописному фрагменті міститься досить вагома інформація щодо топографії посаду: згадуються міські ворота, острог тощо.

Значно доповнюють дані писемних джерел матеріали археологічних досліджень посаду, накопичені в наш час. Територія Новгород-Сіверського посаду досліджувалась археологами у 2-й половині ХХ ст. Так, в 1959 – 1962 роках її обстежив та провів незначні за обсягом розкопки І.І. Єдомаха. У 80-х роках минулого століття вивчення посаду здійснювала експедиція під керівництвом А.В. Кузи, про що вже йшла мова вище. З 2008 року дослідження посаду систематично проводить експедиція ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України під керівництвом автора.

Загалом за час проведення розкопок в Новгород-Сіверському на цій частині середньовічного міста досліджено близько 1319 м² культурного шару. Однак, оскільки дослідження здійснювались у різних його частинах, отримані матеріали дозволяють реконструювати топографію давньоруського міста, незважаючи на відносно невелику площу робіт (рис. А.2.).

За матеріалами сучасних досліджень було визначено, що площа посаду Новгород-Сіверського в 40 разів перевищує площу дитинця та складає близько 60 гектарів. Він займає сусідні з дитинцем пагорби та підвищені ділянки тераси р. Десни. Їх схили створюють систему природних укріплень. В цілому, планування міста обумовлено природним рельєфом, розташуванням водорозділів та тальвегів (ліній, що сполучають найнижчі точки дна яру, балки тощо). Можна відзначити, що більш пізнє планування ХVIII – ХІХ ст. з сіткою дрібних кварталів, розміщених в межах плато, яке примикає до давнього дитинця, являється прикладом детального врахування топографічної ситуації, що склалась раніше.

Територія посаду розподілялась на кілька структурних частин. Новгород-Сіверський мав Окольний град (площею близько 30 га (Жакоков 1989, с. 30)), яке

межувало з дитинцем на Сході, Півдні і Заході. За його межами, з південно-західного боку, розташовувався відкритий посад. У підніжжя дитинця, ймовірно, знаходився поділ, який тягнувся вздовж устя Зубрицького ручая (Казаков 1989, с. 31). Також заселеною була ділянка на пагорбі за згаданим ручаєм, що прилягала до міста із Заходу (рис.А.14). За даними літописів відомо також, що місто мало острог: його захоплення конкурентами новгород-сіверських князів неодноразово згадується в літописах (ПСРЛ, т. II, стб. 331; ПСРЛ, т. II, стб. 599 – 600). Відзначимо, що джерела дозволяють впевнено визначити острог як окрему структурну частину Новгород-Сіверського. Зазвичай його локалізують на північний захід від Окольного граду (Коваленко, Моця 1989, с. 27 – 29). Однак, не виключено, що під цією назвою фігурує вся міська територія поза межами дитинця. На таку можливість використання терміну «острог» в давньоруській період вказував Ю.Ю. Моргунов (Моргунов 2009, с. 233) (рис.А.13).

Таким чином, посад давньоруського міста складався з кількох заселених площадок, що сформувались на домінуючих висотах, розділених ярами: ур. Городок (Кляштор), «острог», район сучасної базарної площі («Завальна частина») та Заручав'я. В XII ст. територія Окольного граду була обнесена єдиною лінією фортифікації – валом та ровом (рис.А.13).

Характер культурного шару та давньої забудови на різних ділянках посаду дещо відрізняється, тому є всі підстави розглянути їх окремо (рис.А.14, А.15, А.16). Окольний град складалось із трьох заселених площадок. При цьому, ймовірно, були забудовані й схили ярів, що розрізали його територію.

Ур. Городок (Кляштор) (Кедун 2003) розташоване у східній частині Окольного граду. Це територія навколо Успенського собору XVIII ст., між сучасними вул. Радянська (обмежує ділянку з південного Заходу) та вул. Герцена (обмежує її з південного Сходу). Обидві вулиці прокладені по дну глибоких ярів. Північна межа площадки відповідає лінії верхньої тераси р. Десна (рис.А.2).

Друга заселена площадка розташована на пагорбі між сучасними вул. Замкова та вул. Радянська, прокладеними по дну ярів. Третя зі Сходу обмежується ярмом, по дну якого прокладено сучасну вул. Радянська. Її західною межею став рівчак, по котрому проходить вул. Овражна. На думку І.І. Єдомахи, цей рівчак є залишком давньоруського рову, що обмежував територію Окольного граду (Єдомаха 1960, с. 35) (рис. А.2).

За межами Окольного граду розташовувався відкритий посад, що в наш час зберіг топонім «Завальна частина» (Кедун 2003). Це район сучасного ринку, електростанції та Торгових рядів XVIII ст. – територія за валом, що колись тут був зведений (Рклицкий 1900, с. 3). Відкритий посад примикав до Окольного граду з південного Заходу та займав ділянку підвищеного плато, прилеглого до краю тераси.

Наступна частина посаду займає ур. Заручав'є на лівому березі Зубрицького ручаю, що відділяв його від дитинця (Кедун 2003).

За припущенням дослідників, заселеною в давньоруський період була також ділянка в заплаві Десни у підніжжя пагорбів, де знаходився поділ (Коваленко, Моця 1989, с. 27). Проте, це припущення не підтверджено археологічно: розкопки тут ніколи не проводились. Таким чином, не зовсім зрозуміло, на що спирається висновок В.П. Коваленка про щільну забудову подолу (Коваленко, Моця 1989, с. 27). Ймовірно, висновок вченого ґрунтується на загальному уявленні про структуру давньоруських міст, які часто мали подоли. Оскільки район в заплаві Десни повністю заливається під час весняної повені, це майже повністю виключає можливість наявності тут значного за площею постійно заселеного району. Проте не виключено, що поділ був розташований на місці сучасної пристані та тягнувся вздовж Зубрицького ручаю (сучасна вул. Революції).

Отже, територія Окольного граду була сформована з трьох площадок, які при співсталенні з археологічними матеріалами дозволяють розділити його на дві частини: східну та південно-західну.

Східна частина посаду включає територію двох пагорбів, що зі Сходу прилягають до дитинця. Вперше розвідку на східній частині було проведено І.І. Єдомахою у 1959 р. (Едомаха 1959, с. 2). Пізніше територія обстежувалась спільною експедицією під керівництвом А.В. Кузи у 1980 році (Моця, Куза, Коваленко 1980, с. 29) та автором у 2009 році (Кедун 2009, с. 104 – 105). Загальна потужність давньоруського шару на цій частині Окольного граду сягає 0,5 м, причому на окремих ділянках простежуються залишки роменського шару потужністю 0,05м, що залягають на материку (Моця, Куза, Коваленко, 1980 с. 29). Характерною особливістю описаних шарів є фактична відсутність в них археологічних матеріалів. Весь керамічний матеріал містився переважно у заповненні об'єктів.

Як видно зі стратиграфії, дана частина посаду була заселена в період кінця X – початку XI ст. Проте, на сьогодні не зафіксовано жодної житлової споруди сіверянського періоду, натомість досліджено ряд господарських комплексів X ст. Окрім цього, в ході розкопок 1980 року на краю тераси з боку р. Десна було виявлено рештки ескарпу висотою 1,4 м, перекритого замивами культурного шару X – XIII ст. За свідченнями О.В. Григор'єва, спорудження ескарпу можна віднести до роменського часу. Зауважимо, що ескарповані схили помітні і досі. Поруч з ескарпом, у верхній частині схилу тераси, було знайдено яму (яма 1 розкоп 2 1980 року), що датована кінцем X – початком XI ст. Автори польового звіту припускають можливість її інтерпретації як додаткового виходу до річки з території міста (хвіртка) (Моця, Куза, Коваленко 1980 с. 28). Найбільш вірогідно, що дана хвіртка належала до ремісничих комплексів і мала суто господарське призначення. Її використання в якості потерни вважаємо виключеним, адже потерна – це додатковий, малопомітний, в більшості випадків замаскований вихід за територію міста, пов'язаний з його фортифікацією (Моргунов 2009, с. 133). Необхідність в ній виникає в разі наявності потужних наземних укріплень, а на зазначеній території в X – на початку XI ст. вони були відсутні.

Доповнюють наші знання про східну частину посаду залишки трьох смолокурень (ям для виробництва смоли або дьогтю), відкритих також в ході робіт 1980 р. (ями 2,5 та 6, розкоп 2 1980 року) (Моця, Куза, Коваленко 1980 с. 29). Вони розміщувалися на відстані 0,7 – 1,1 м одна від одної, в один ряд (рис.А.17).

Всі три об'єкти мають характерну конструкцію, добре відому за матеріалами розкопок на території Подесення (Автуничі, Ліскове) (Петраускас 2006, с. 140 – 146.). Це циліндричні округлі в плані (діаметром – близько 0,9 м; глибиною – 0,6 м) ями з під'ямником (діаметр – 0,4 м; глибина – 0,4 м) (рис.А.18). Що був заповнений вугіллям. Під ним простежується шар досить сильно обпаленої материкової глини (за звітом – под). Конструктивною особливістю об'єктів є те, що в нижній частині верхньої ями з чотирьох сторін простежувались залишки канавок, спрямованих до дна нижньої ями. При цьому верхня частина канавок обвуглена, а в нижній камері слідів вогню не зафіксовано (Моця, Куза, Коваленко 1980, с. 29).

Оскільки в заповненні ям та поряд з ними було знайдено чисельні уламки криці та шлаків, автори розкопок інтерпретували їх як залишки металургійних ямних горнів (Моця, Куза, Коваленко 1980, с. 29). Пізніше, в дослідженні О.В. Григор'єва, вони характеризуються як дегтярні печі (Григорьев 2000, с. 58). Напевно, помилка авторів розкопок пов'язана з недостатньою вивченістю подібних комплексів на час досліджень. Натомість наявність криці та металевих шлаків, на нашу думку, свідчить про існування металургійних комплексів неподалік.

Поруч зі смолокурнями досліджено рештки ще одного господарського комплексу (яма 4, розкоп 2 1980 року), призначення якого не вдалося встановити (Моця, Куза, Коваленко 1980, с. 29). Він являв собою споруду заглиблену в материк до 0,25 м, розміром 2 x 1,5 м (рис. А.17). Рештки котловану заповнені шаром попелу. Заповнення в північній частині перекрито шаром горілого дерева. Останній прошарок автори досліджень пояснюють як залишки навісу.

Ще одну господарську яму (яма 3 розкоп 2 2009 року) виявлено під час розкопок автора (рис.А.19). Вона була округлої форми. Стінки похилі, дно рівне. Яма південною частиною виходила за межі розкопу, тому її розмір не встановлено. В нижньому горизонті знайдено кераміку виключно X ст.(рис.А.20).

В цілому, є певні підстави припустити, що на зазначеній ділянці посаду розташовувався господарчий комплекс, пов'язаний з лісохімічними промислами та, можливо, з обробкою матеріалів. Його можна інтерпретувати як той, що знаходиться на спеціально улаштованому майданчику, можливо – за межами основної території поселення. Таке розташування пожежонебезпечних комплексів, пов'язаних із лісохімічним промислом є типовим (Петраускас 2006, с. 141).

На підставі виявлених матеріалів період його функціонування можна віднести до X – XI ст. При цьому археологічні знахідки представлені перш за все ліпною роменською та ранньогончарною керамікою. Речовий інвентар нечисленний.

Стратиграфічний горизонт XI – XIII ст. є більш потужним (до 0,5 м), проте він мало насичений археологічними матеріалами (Моця, Куза, Коваленко 1980, с. 31). На сьогодні на цій ділянці посаду не зафіксовано жодного об'єкту цього часу. Отже, приходимо до висновку, що найактивніше східна частина посаду розвивалась в період X – початку XI ст. Незначну потужність відкладин цього часу можна пояснити тим, що забудова в даному районі не була щільною, оскільки тут знаходилось пожежонебезпечне виробництво, котре зазвичай розташовувалось на віддаленні від житлових споруд.

Західна частина Окольного граду займає верхівку та схили пагорба, котрий обмежується яром зі Сходу, Півночі та Заходу. Територія цієї ділянки неодноразово обстежувалась археологами. Варто зауважити, що площа досліджень в західній частині значно переважає територію, розкопану в східній частині Окольного граду. За матеріалами досліджень було визначено, що давньоруський культурний шар на даній ділянці залягає з глибини 0,3 – 0,4 м

від сучасної поверхні. У більшості випадків він перекриває материк. Шар роменського часу простежується на окремих незначних за площею ділянках.

Першим розкопки на території західної частини Окольного граду провів І.І. Єдомаха (Єдомаха 1959, с. 2). Роботи були продовжені експедицією під керівництвом А.В. Кузи у 1979 – 1983 роках (Орлов 1979; Моця, Куза, Коваленко 1980; 1981). На деяких ділянках вдалося зафіксувати непорушений шар X – XIII ст., потужність якого сягає 0,3 – 0,8 м. Він практично не стратифікується, спостерігається поступове переростання шарів від роменського до давньоруського часу, що, напевно, свідчить про безперервне функціонування даної частини міста.

Виходячи з характеру виявлених матеріалів, можна зробити висновок, що заселення цієї території відбулось у X ст. (можливо, на початку IX ст.) Про це свідчить наявність великої кількості ліпної та ранньогончарної кераміки в культурному шарі та об'єктів (споруда та господарські ями) роменського часу. Зокрема, роменський період репрезентує споруда (житло 2 (приміщення 2), розкоп. 2 1979 року), досліджена на західному схилі яру з боку сучасної вул. Радянської. Споруда орієнтована кутами по сторонах світу. Оскільки вона виявилась частково пошкодженою більш пізньою спорудою XI ст. та частково (північна та східна частина) виходила за межі розкопу, визначити її розміри неможливо. Згідно з висновками Р.С. Орлова, споруда мала зрубну конструкцію (Орлов 1979, с. 36). Її тип підтверджено зафіксованими стовповими ямами та фрагментами обшивки стін (дерев'яні плахи та дошки) вздовж них. В заповненні знайдено ліпну роменську кераміку, яку автори розкопок датують X ст., а також два пірофілітових прясла, кістяні проколки. Споруду перекриває горілий прошарок, що свідчить про її загибель у вогні.

На західному схилі яру, по дну якого проходить вул. Радянська, було відкрито ще кілька різночасних споруд давньоруського періоду.

Особливий інтерес викликає споруда, досліджена 1979 року (№ 2, (приміщення 1) розкоп 2). Південно-західна її межа співпадала зі стінкою наземної споруди 3 (житло 1, розкоп 2 1979 року) більш пізнього часу (Орлов

1979, с. 29). Від споруди 2 збереглись рештки прямокутного котловану 2,4 x 2,6 м, орієнтованого кутами по сторонах світу, заглибленого в материк на 1 – 1,1 м. Вздовж його стінок фіксувались залишки дерев'яних плах товщиною 7 – 10 см від обшивки (Орлов 1979, с. 30).

Судячи з усього, це – залишки двоповерхового житла, спорудженого на підкліті. Котлован заповнює прозолений суглинок з вугликами та невеликою кількістю керамічного матеріалу. В його нижній частині, на рівні підлоги, зібрано декілька фрагментів кераміки XI ст. Там само знайдено два пірофілітові прясла сірого та рожевого кольору, залізний ніж та інші металеві предмети. На особливу увагу заслуговує знахідка в західній частині споруди вапнякової плитки. Вона прикрашена орнаментом з двох боків. З одного накреслена сітка квадратів, з іншого – будівля з двоскатним дахом. Автори розкопок припускають, що це зображення споруди. Варто зауважити, що котлован № 2 прорізав споруду 1. При цьому на момент будівництва в XI ст. підлога споруди 1 вже встигла заплисти передматериковим прошарком.

Поруч з котлованом споруди 2 знайдено рештки глинобитної печі XI ст. (датується вінцем посудини вмурованої в черінь), встановленої на материку (Орлов 1979, с. 37). Глиняні стінки печі, зведені на дерев'яному каркасі, вціліли до висоти 0,7 м. Її черінь був з глини, кераміки та дрібних камінців, прямокутної форми розміром 0,98 x 1,2 м. Як впливає зі звіту, автори розкопок припускали, що піч належала до наземної частини споруди 2.

Поруч носліджено ще одну наземну споруду (№ 1, розкоп 2 1979 року). Вона зведена на рівні давньої поверхні схилу яру. Розміри та форму встановити не вдалося, оскільки вона частково виходила за межі розкопу. Вціліли залишки відкритого вогнища розміром 0,85 x 0,6 м., спорудженого на підлозі. З об'єкта походять залізна дужка від відра, залізна пряжка, інші металеві предмети та кераміка XII–XIII ст. На думку авторів досліджень, це була легка господарська будівля або навіс над вогнищем. Можливо, він слугував для просушки зерен (Орлов 1979, с. 29).

Аналізуючи хронологію розкритих 1979 року споруд, автори розкопок уявляють її наступним чином. Після руйнування житла X ст. в його західну частину була врізана будівля XI ст. з піччю на материковому уступі. В XII ст. до неї прибудували легку наземну споруду з вогнищем. Таким чином, це призводить до висновку про інтенсивне будівництво на схилі яру вздовж сучасної вул. Радянської в X–XII ст. Про важливість згаданої ділянки свідчать також і залишки огорожі (ймовірно, у вигляді тину), що захищала схил яру від оповзання (Орлов 1979, с. 29). Подібна ситуація могла скластися тільки за умови достатньо щільної забудови прилеглої, більш зручної для використання території на плато. Вона також може свідчити про існування усталеного садибного планування.

На прилеглий до яру ділянці тераси в різні роки було також досліджено кілька споруд. Першим розкопки тут провів І.І. Єдомаха в 1961 році. Йому вдалось дослідити кілька будівель житлового та господарського призначення, господарські ями XI – XII ст. Варто зауважити, що потужність культурного шару в розкопі 1961 року різко зменшувалась від 50 до 30 см. Це, на нашу думку, свідчить про окраїнну частину посаду. Таке припущення підтверджується і при аналізі залишків середньовічної лінії укріплень. Також всі досліджені споруди являють собою господарські або ремісничі комплекси. Зважаючи на велику концентрацію металевих шлаків на ділянці, ймовірно, поруч знаходилось виробництво, пов'язане з металом. Також відмітимо, що матеріали роменського часу тут відсутні. Це дозволяє засвідчити, що заселення західної частини посаду відбулося тільки в давньоруський час.

Одна з досліджених споруд («землянка», розкоп 1 1960 року) мала прямокутну форму розміром 3 x 2,2 м, та була заглиблена в материк на 1,8 м. Довгими сторонами вона була орієнтована вздовж осі північний Схід–південний Захід. Вхід до неї розташовувався з південно-західного боку. Вдалось простежити конструктивні особливості споруди: в її котловані був встановлений дерев'яний стовповий каркас, до якого кріпилася обшивка стін у вигляді оббивки з дерев'яних жердин, обмазаних глиною (Єдомаха 1960, с. 24).

Рештки трьох шарів глиняної обмазки підлоги свідчать про досить тривалий період функціонування будівлі. Кераміка з заповнення датується XI – XII ст. Також в заповненні знайдено ряд фрагментів металевих побутових предметів (уламок серпа, фрагмент ножа тощо) (Єдомаха 1960, с. 22). Також знайдено фрагменти, як вважав І.І. Єдомаха, сиродутного шлаку. До південно-східної стінки споруди примикала господарська яма у формі напівкола. Її розмір 2 x 1,6 м. Яма заглиблена в материк на 0,7 м. У заповненні ями зібрано велику кількість фрагментів шлаку та шматків обпаленої глини.

Зважаючи на відсутність залишків опалення, І.І. Єдомаха припускав господарське призначення споруди. Зважаючи на однотипну кераміку у заповненні ями та споруди, він відносив їх до одного комплексу та пов'язував його з металообробним ремеслом. Втім, ця версія не здається переконливою.

Поряд, за 4,5 м на північний схід, знаходилась ще одна споруда («напівземлянка», розкоп 1 1960 року), що мала в плані овалоподібну форму, розміром 3 x 2,75 м та глибиною 0,8 м. Вона орієнтована довгими сторонами по лінії північний Схід-південний Захід. Відзначимо, що на думку І.І. Єдомиха, в період функціонування котлован будівлі був подібним до неправильного прямокутника, проте потім стіни завалилися. На рівні дна котловану будівлі зафіксовані заглиблення в підлозі, напевно – для встановлення вбудованих меблів, полатей та лавок. Слідів опалювальних пристроїв не зафіксовано.

В заповненні об'єкту, так само, як і в розташованій поруч споруді 4, виявлено кераміку XI – XII ст. Окремо можна відзначити фрагмент денця горщика з клеймом у вигляді тризуба, що може вказувати на приналежність гончара до князівського двору. Також тут знайдено шматки сиродутного шлаку, фрагмент давньоруської плінфи, різноманітні побутові предмети, в тому числі пірофілітове пряслице.

З північного заходу до входу до будівлі примикала прибудова прямокутної форми розміром 1,3 x 3,75 м. Вона орієнтована паралельно основній споруді. І.І. Єдомаха вважав, що єдиний вхід до неї вів через прибудову, а отже, на його думку, така прибудова носила характер сіней.

Заповнення та характер знахідок в обох об'єктах аналогічні. Варто зауважити, що в заповненні всіх частин комплексу знайдено чисельні фрагменти шлаку (Едомаха 1960, с. 25). Таким чином, можна зробити висновок, що будівля становила собою двокамерну споруду, ймовірно, господарського призначення.

Неподалік від описаних вище споруд виявлено залишки ще одного комплексу («Вхід», розкоп 1, 1960 року). Він виходив за межі розкопу. Досліджена частина, на думку автора розкопок, являла собою вхід до споруди, яка залишилось за межами розкритої території (Едомаха 1960, с. 30). Розміри «входу» – 1,5 x 1,5 м. Більшу його частину займали три врізані в материк сходи, що вели у напрямку борта розкопу (рис. А. 26).

Аналізуючи керамічний матеріал, знайдений у досліджених будівлях, І.І. Едомаха наголошував на певних його відмінностях (різний колір тіста) і прийшов до висновку про різний час існування будівель. Найбільш ранньою він вважає споруду 4, а найбільш пізньою – частково розкриту будівлю 6 («вхід»). Така хронологія свідчить про значну тривалість та інтенсивність забудови вказаної частини посаду.

Надалі зазначена частина посаду досліджувалась у 1982 – 83 роках, що дозволило суттєво розширити уявлення про характер її забудови. Зокрема, в ході робіт тут було відкрито двоповерхове житло з підклітком (будівля 2, траншея 1 1982 року), другий поверх якого опалювався (Коваленко, Куза 1983, с. 9). Від нього зберігся котлован розміром 4,5 x 4 м, заглиблений в материк на 1 м. Споруда була орієнтована стінами по сторонах світу. Житло загинуло від пожежі, про що можуть свідчити три горілі прошарки в його заповненні. Також виявлено залишки печі, що впала у підкліт у вигляді решток череня, складеного з плінфи другої половини XII ст. (Коваленко, Куза 1983, с. 7). На підставі виявлених матеріалів (фрагменти кераміки, плінфа, вістря стріл, 2 пряслиця, бронзова бляшка, кістяні проколки, ножі та ін.) будівля датується XI – XII ст.

Відзначимо, що поряд зі спорудою було досліджено ряд ям (XI – XV ст.), що свідчать про інтенсивне життя на цій ділянці посаду.

В цілому, зважаючи на матеріали, отримані в ході розкопок на східній та південно-західній ділянках Окольного граду, приходимо до висновку, що першою виникає і активно розвивається до XI ст. його східна частина. Ще за роменських часів вона була укріплена ескарпом. У X – XI ст. тут функціонує комплекс з виробництва дьогтю та, можливо, заліза, що займає край тераси з боку річки. Житлових споруд на згаданій ділянці до сьогодні не виявлено. Надалі, з середини XI ст., більш інтенсивно використовується західна частина посаду. Вона забудовується житловими та господарськими спорудами, серед яких, напевно, функціонували ремісничі комплекси. При цьому забудова поширюється не тільки на площадку плато, але й займає схили яру, що розрізає Окольний град навпіл.

На Захід від Окольного граду знаходиться пагорб, на схилі якого в наш час стоїть Миколаївська церква XVIII ст. Територія пагорбу обмежена сучасними вулицями Овражна, Коротченка та Радянська. Вона знаходиться за межами лінії укріплень посаду.

Ця територія лишається малодослідженою через щільну приватну забудову. Культурний шар на зазначеній ділянці значно пошкоджений внаслідок господарської діяльності XIX–XX ст. Проте в результаті розкопок встановлено, що вона була заселена в роменський період. Про це свідчать залишки споруди (№ 1, шурф 1 1979 року), виявленої неподалік від Миколаївської церкви. Котлован будівлі виходив за межі шурфа і тому не був розкритий повністю (Орлов 1979, с. 48). В її заповненні зібрано декілька фрагментів ліпного роменського посуду. На думку авторів досліджень, споруда датується кінцем X ст. (Орлов 1979, с. 49).

Життя на даній частині посаду продовжувалось і в XI – XII ст., про що свідчить відповідна кераміка, наявна у культурному шарі (Орлов 1979, с. 47).

Відзначимо, що саме на ділянці поблизу Миколаївської церкви В.П. Коваленко локалізує літописний «острог» (Коваленко, Моця 1989, с. 27 – 29). Проте в наш час існує й інша точка зору. А.В. Куза вважав острогом всю

територію Окольного граду. Таку ж точку зору висловив і О.М. Поляков (Поляков 2001, с. 66).

Зауважимо, що в сучасній фаховій літературі переважає думка, що «Острог» це – огорожа з кілля, частокол або тин. При цьому вчені відмічають, що назва «острог» поширювалась і на всю огорожену ним територію, тобто з часом термін набуває топографічного значення. В результаті «острогом» називалась окрема частина посаду, що виходила за межі основних укріплень і була захищена лише дерев'яним частоколом (Мезенцев 1980, с. 57). Проте варто зауважити, що деякі дослідники двозначно трактують цей термін – периферійні укріплення окольного граду, або посадська лінія укріплень, що згідно з традицією називалась острогом (Моргунов 2009, с. 233).

Як впливає з тексту літописів, острог Новгород-Сіверського був найбільш вразливою частиною міста: під час облог 1146, 1152, 1176 років, саме тут нападники досягли найбільших успіхів: «Святослав же с братом Ярославом иде на Олга к Новугороду и, приступиша к городу, и, выйдя противу им Олег наряди полк свой, и оступися только по стреле стреливше, побегоша. Сам оутеча князь в город, а дружину его изимаша а другую посекоша, а острог пожегоша...» (ПСРЛ, т. II, стб. 599 – 600). Тобто, за літописними повідомленнями, острог – частина міста XII ст., що не мала потужної фортифікації.

На думку В.П. Коваленка, острог був розташований на Захід від Окольного граду та мав свої Острожні ворота. Він також вважає, що ворота розміщувались біля церкви або в районі перехрестя сучасних вулиць Радянської та Овражної (Коваленко, Моця 1989, с. 27 – 29). При цьому у своїх висновках згаданий дослідник спирається на матеріали шурфовки 1979 року, в ході яких вдалось зафіксувати культурний шар X та XII ст. А.В. Куза в свою чергу вважав, що острожні ворота вели з Окольного граду до дитинця, але точно не локалізував їх. В свою чергу О.М. Поляков також намагався локалізувати згадані ворота. Проте його точка зору до кінця не зрозуміла. В своїй монографії, локалізуючи Острог, він вважає острогом всю укріплену частину посаду, або

Окольний град, а власне Острожні ворота він ототожнює з Курськими і локалізує їх біля Воскресенської церкви, тобто в районі перетину сучасних вулиць Герцена та К. Лібкнехта (Поляков 2001, с. 67). Невідомо, на яких підставах дослідник проводить таку паралель, адже автор не наводить жодних доводів на користь свого припущення.

Гіпотеза В.П. Коваленка, також викликає певні заперечення, оскільки матеріали XII ст., синхронні літописній згадці про острог, на зазначеній ділянці практично відсутні, принаймні кількість роменських матеріалів в декілька разів переважає давньоруські (Орлов 1979, с. 47). Версія А.В. Кузи також не є переконливою, оскільки, згідно з дослідженнями А.Л. Казакова, літописний острог був окремою частиною міста і протиставлявся літописцем решті посаду (городу) (Казаков 1989, с. 30).

Виходячи з характеру топографії посаду та археологічних матеріалів XII ст., є більш істотні підстави локалізувати острог на території урочища Заручав'я, що також знаходилось за межами оборонної лінії посаду. На користь цього припущення свідчить наявність тут щільної забудови та речовий матеріал, який говорить про вагомий соціальний статус мешканців (срібна сережка київського типу, срібний хрестик, кераміка з князівськими клеймами тощо). Окрім цього, під час розкопок І.І. Єдомахи на Заручав'ї виявлені сліди пожежі, що відповідає часу літописних повідомлень про спалення острогу. За припущенням того ж І.І. Єдомахи, пожежа знищила житло заможного феодала під час одного з міжусобних конфліктів. Хоча на сьогодні сліди оборонних споруд давньоруського часу на Заручав'ї не виявлено, зважаючи на відносну віддаленість поселення від основної фортифікації міста, все ж вважаємо вірогідною наявність тут автономної системи легких укріплень у вигляді острогу.

Проте при більш детальному аналізі літописного повідомлення 1146 року приходимо до висновку, що можливе і інше тлумачення думки літописця. Ймовірно, після двох спроб взяти Чернігівські та Курські ворота, нападники досягли успіху і спалили посад. У такому контексті Острожні ворота – це

загальна назва посадських ворот. При такому тлумаченні літопису стає зрозумілим, що острог – це укріплена частина посаду, що співпадає з думкою, висловленою А.В. Кузою.

Район Заручав'я, площею близько 10 га, розташований на лівому березі Зубрицького ручаю, на північний Захід від дитинця (Замкова Гора), займає виступ тераси, що з трьох боків має круті схили. Урочище Заручав'я розташоване на підвищеній ділянці корінної тераси р. Десна. Вперше дослідження на цій території провадилися тим же І.І. Єдомахою у 1962 році (Єдомаха 1962, с. 7). В ході цих робіт вдалось зафіксувати культурний шар доби Київської Русі та зібрати колекцію знахідок, що зберігається нині в Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського (колекція А-134 (1-202)/197). Отримані матеріали дали досліднику підстави висунути припущення про наявність у цьому районі в XII ст. житла заможного городянина (можливо, князівської або боярської садиби) (рис.А.21). Ця територія досліджувалась також в ході робіт експедиції під керівництвом автора в 2008 – 2011 роках.

На підставі отриманих в ході розкопок матеріалів можна визначити, що культурний шар поширюється майже по всій території Заручав'я та репрезентує два історичні періоди: час Київської Русі та XVII – XVIII ст. Скоріш за все, ця ділянка посаду була заселена не пізніше кінця X – початку XI ст. Проте треба відзначити досить незначну кількість роменських матеріалів. Археологічні комплекси цього часу відсутні. Забудова формується в XII ст. та концентрується у північній, більш підвищеній частині урочища. Культурний шар цього часу зосереджений на тих ділянках, де знаходились археологічні комплекси.

У ході робіт 1962 року І.І.Єдомахою було зафіксовано декілька жител (рис А.21).

Одне з них («житло 1», розкоп. 3, 1962 року) мало прямокутну форму, розміри 3,5 x 3,6 м. і було орієнтовано стінками по сторонах світу. Підлога будівлі заглиблена в материк на 1 м. Залишки печі мали погану збереженість, тому зафіксувати її конструкцію не вдалось. Згідно з матеріалами польового звіту, житло загинуло в результаті пожежі, оскільки в його заповненні

зафіксовано потужний прошарок попелу. Автор робіт також відмічає, що, зважаючи на характер знахідок (фрагменти ножів, предмети кінського спорядження, точильні бруски, піддон від тонкоскольного скляного бокалу, уламки скляних браслетів, два кам'яних хрестики, срібна сережка тощо) стає зрозуміло, що житло належало заможному городянину (Едомаха 1962, с. 9). На основі керамічного матеріалу та інших речей, знайдених в заповненні котлована споруди, її датовано XII ст.

На відстані 0,9 м від описаної споруди зафіксовано ще одне житло (житло 2 розкоп.3,1962 року). Його розмір 3,4 x 3 м. Як і в попередньому випадку, житло орієнтовано стінками по сторонах світу. Воно мало форму неправильного прямокутника та було врізано в материк на 0,8 м. Судячи з наявності характерних канавок, заповнених деревинним тліном, котлован мав зрубну обшивку. Житло опалювалось за допомогою глинобитної печі. Серед знахідок в заповненні: кераміка XII ст., пірофілітове пряслице, кістяний гребінець, ніж, кільце від уздечки та 7 уламків скляних браслетів синього та зеленого кольорів (Едомаха 1962, с. 23).

Аналізуючи керамічний матеріал та характер речових знахідок, І.І. Єдомаха припустив синхронність обох будівель. Він розглядав їх як єдиний комплекс, який був заміським володінням і належав заможному новгород-сіверцю та загинув внаслідок пожежі, можливо, в ході однієї з міжусобних феодалських війн XII ст. (Едомаха 1962, с. 23).

Подальше дослідження зазначеної території у 2008 – 2011 роках розширило наші знання про характер поселення в ур. Заручав'я. В ході цих розкопок було розкрито ряд житлових та господарських споруд, господарськими.

Одна з досліджених будівель (№ 5, розкоп 2 2008 року) у плані має форму неправильного чотирикутника 2,5 x 2,5 м, орієнтованого кутами по сторонах світу (рис. А.22, А.24). Стінки майже прямовисні, дно рівне. Котлован споруди заглиблено в материк на 0,4 м. У західному куті розчищена округла в плані піч, котра примикала до борту котлована. Її діаметр – 0,6 м. Від неї вціліла нижня

частина, врізана в материковий останець на 0,2 м таким чином, що черинь знаходився на 0,2 м вище рівня підлоги. Вціліла також основа складених з глини стінок. Всередині піч була заповнена попелом. На північний Схід від печі у стінці котловану знаходився ступінчастий виступ, висотою 0,3 м від рівня підлоги. Ще один ступінчастий виступ, 1 x 0,5 м у плані та висотою 0,3 м, примикав до південно-західної стінки споруди. Під час розбірки заповнення будівлі зібрано уламки гончарних посудин XII ст. Швидше за все вона становила собою житло, що функціонувало в XII ст.

Інша будівля розташована неподалік від описаної вище (№ 6, розкоп 2 2008 року) зафіксована на рівні материка у вигляді плями жовто-коричневого супіску. Її котлован, розміром 3 x 3,2 м у плані, за формою був наближений до прямокутника, орієнтованого стінками по сторонах світу (з незначним відхиленням). Котлован заглиблений в материк на 0,4 – 0,8 м. З рівня дна впущені дві стовпові ями діаметром 0,15 м та глибиною 0,5 – 0,6 м. (рис.А.22, А.25)

Під час розбірки споруди зібрано кераміку, що датується XII ст., уламки плінфи та крицю, а у верхній частині заповнення – срібний хрестик (рис.А.23). Також навколо житла зафіксовано дві канавки, що, ймовірно, являють собою залишки огорожі. Аналізуючи керамічний матеріал, приходимо до висновку, що споруди розкриті у 2008 році були приблизно синхронними дослідженням І.І. Єдомахою. Під час розбірки культурного шару знайдено аналогічні описаним вище фрагменти скляних браслетів, ножів та інших металевих виробів (рис.А.26). Також культурний шар насичений великою кількістю металевих шлаків та криці, що дає можливість припустити існування поряд виробництва заліза (Кедун 2009, с. 104 – 105).

Роботи на зазначеній ділянці продовжені і в наступні роки. В результаті дослідження вдалось вивчити декілька господарських ям XI – XII ст.

Аналізуючи результати досліджень, варто відмітити, що зазначена ділянка була досить інтенсивно заселена в давньоруський період, знаходилась в безпосередній близькості від дитинця та навряд чи могла бути окремим

поселенням. В цілому, це спростовує припущення І.І. Єдомахи щодо існування тут замиської феодальної садиби. Його похибка логічно пояснюється недостатньою розкритою площею. Однак, О.М. Поляков, на основі використання матеріалів розкопок І.І. Єдомахи, приходять до висновку, що Заручав'я являло собою окремих міський кінець. Він обґрунтовує таку думку навістю в урочищі садиби заможного городянина (Поляков 2001, с. 68). Окрім цього, О.М. Поляков на тому ж місці локалізує і подол, що не відповідає рельєфу місцевості.

Подальші розкопки та шурфовка навколишньої території показала поширення давньоруської культурного шару на площу близько 10 гектарів, до такої ж площі у своїй праці прийшов і О.М. Поляков. Фактично, територія Заручав'я примикає до посаду із Заходу. Вважаємо, що вона була його частиною, сформованою в XII ст. Отже, простежується тенденція поступового розвитку міста в західному напрямку.

Відтак, в XII ст. дитинець зі сходу, півдня та заходу був оточений посадом площею 50 – 60 га, що займав високі відроги корінної тераси (від урочища Городок до сучасної Микільської церкви) (Москаленко, Кедун 2001). Частково також були забудовані ділянки схилів та дно ярів і береги Зубрицького ручаю. На початку XII ст. значна частина посаду (біля 30 га), що безпосередньо примикала до дитинця і розташовувалась на підвищених ділянках тераси (ур.Городок, ур. Кляштор, площа ім. Леніна, базар), була обнесена оборонною лінією (Казаков 1989, с. 30). Укріплення складались з рову та валу, що захищали незахищені рель'єфом ділянки. Така ситуація, на думку А.В. Кузи, була типовою для більшості давньоруських міст (Куза 1985, с. 168).

Як вже згадувалося, вперше укріплення посаду у вигляді решток валу обстежив І.І. Єдомаха у 1959 році. Він зазначив, що із західної сторони сліди валу помітні між Миколаївською церквою та в'язницею (р-н сучасної вул. Овражна), з південного боку між в'язницею та ринком (сучасна вул. Коротченка). Автор розвідки, спираючись на топографію місцевості, зробив також припущення, що з південного боку вали варто шукати в районі

Успенського собору (Єдомаха 1959, с. 13). Таке припущення можна визнати слушним. За планами Новгород-Сіверського, в цьому місці проходив вал пізньосередньовічної фортеці. Не виключено, що його споруджено на місці більш ранньої лінії фортифікації.

Згідно з висновками А.Л. Казакова, вали посаду середньовічного Новгород-Сіверського починалися в північно-східній частині міста на обривчастому краю тераси (р-н сучасної вул. Герцена), проходили вздовж глибокого рову в південно-західному напрямку, де, охоплюючи територію сучасної площі ім. Леніна, повертали на Захід (вул. Базарна) між корпусами торгових рядів XVIII ст. Ця лінія укріплень перетинала вулицю, охоплюючи частково територію сучасного колгоспного ринку. Потім, перетинаючи вул. Селянську, вал різко повертав на північний Схід і вздовж краю яру (по вул. Овражній) виходив до дитинця в районі вул. Радянської (Казаков 1989, с. 31).

Археологічні дослідження укріплень посаду здійснювались на окремих ділянках І.І. Єдомахою та В.П. Коваленком.

В районі базарної площі, в південно-західній частині міста, в 1960 році першим з них зафіксовано частину рову. Глибина його сягала 5 м від сучасної поверхні, ширина на рівні материка – 11 м, а на дні – 3,0 м (Єдомаха 1960, с. 35). Судячи з характеру заповнення, рів було остаточно засипано у кінці XVIII ст. І.І. Єдомаха припускав, що з XII до кінця XVIII ст. рів підтримувався у робочому стані. Неподалік, над сучасною вул. Овражною, були зафіксовані і сліди валу. Відзначимо, що така схема розташування рову та валу відповідає планам XVIII ст.

У результаті згаданого дослідження було зроблено припущення, що вул. Селянська прокладена саме по дну середньовічного рову, а це й пояснює її розташування. Окрім цього, сліди укріплень були знайдені в районі торговельних рядів. Тут їх у 1983 році їх вдалось зафіксувати В.П. Коваленку: під час нагляду за будівництвом торговельних складів було виявлено ділянку рову, що на глибині 3,5 м ще не доходив до материка. Його ширина, за даними

звіту, перевищувала 10 м. (Коваленко, Куза 1983, с. 3). Варто зазначити, що автор звіту, спираючись на аналіз стратиграфії, вважає ділянкою міського рову також об'єкт, досліджений у 1982 році (шурф 1 1982 року) (Коваленко, Куза 1983, с. 3). Аналізуючи шари заповнення, він датує його XI – XII ст., що хронологічно відповідає часу укріплення посаду.

Згідно з літописними повідомленням, до міста вело кілька воріт. Літописи згадують Чернігівські (локалізуються В.П. Коваленком біля торгових рядів), Курські (за В.П. Коваленком – в районі перетину вулиць Герцена та К. Лібкнехта) та Острожні ворота (згідно з локалізацією В.П. Коваленка – в районі перетину вулиць Овразна та Радянська) (Коваленко, Моця 1989, с. 27). Так, під 1146 роком зустрічаємо в літописі: “І рушили вони до Новгороду і стали біля переспи, і звідти пішли до града, до воріт Чернігівських... і пішли до Курських воріт... і велика стуга була городянам, і вперли їх у ворота острожні” (ПСРЛ, стб. 331). Проте О.М. Поляков приводить власне бачення і локалізує Чернігівські ворота, при цьому називаючи їх Миколаївськими «...между детинцем и Николаевской церковью – на северо-западе» (Поляков 2001, с. 67). Нажаль, аргументацію на користь такого висновку автор не наводить. Напевно, він спирається на згадку в пізніх джерелах Микільських воріт (Кулаковський 2006, с. 110).

Розглядаючи питання про ворота давньоруського Новгород-Сіверського, дослідники зазвичай звертаються до роботи відомого краєзнавця М.В. Рклицького, який пише: “...В город вели через вал двое ворот, Черниговские и Курские... В 1146 р. войско Черниговских князей подошло к Новгород-Северскому, утром подступили к Курским воротам... горожани выгнали их из ворот острога и многих побили...” (Рклицкий 1900, с. 57). Проте, таке твердження М.В. Рклицького є лише переказом зазначеного вище літописного повідомлення і не несе нової інформації. Як вже відзначалося найбільш ймовірним є трактування назви Острожні ворота, як загальної назви посадських воріт.

За планами XVIII ст. відомі також Водяні ворота, які, ймовірно, розміщувались в північній частині міста (по вул. К. Лібкнехта). Проте їх існування в більш ранній період не підтверджено. Також за матеріалами XIX ст. відомі Різдяні ворота (Сбитнев 1828, с. 314), проте їх існування в давньоруський час, як і в попередньому випадку, не підтверджено жодними джерелами.

Підсумовуючи все вищесказане, приходимо до висновку, що розвиток посаду відбувався синхронно з розвитком дитинця. Посад сформувався на території кількох роменських поселень в кінці X – на початку XI ст. Вони займали сусідні з дитинцем пагорби, що в період Київської Русі увійшли до міської території. Матеріали роменського періоду були виявлені на території сучасної базарної площі (біля водонапірної вежі) (Едомаха 1960, с. 33), на Заручав'ї (Едомаха 1960, с. 15), в районі вул. Радянської (Орлов 1979, с. 29), біля Миколаївської церкви (Орлов 1979, с. 49), на території урочища «Городок» («Кляштор») (Моця, Куза, Коваленко 1980, с. 27). Співставляючи матеріали, що походять з різних частин посаду, можна відмітити, що у роменський період найбільш активно розвивалась Східна частина майбутнього Окольного граду, а також, можливо, територія, що примикає до нього з північного заходу (район Миколаївської церкви).

Таким чином, поселення сіверян розташовувались на південь, Захід та Схід від дитинця, тобто, сіверянське поселення на дитинці було оточене синхронними селищами з напольного боку. При цьому А.Л. Казаков припускає, що до цього територія селищ була укріплена (Казаков 1989, с. 31). Згідно з висновками О.П. Моці, селища становили собою протоагломерацію, на основі якої в майбутньому сформувалось давньоруське місто (Моця 2007, с. 105).

Відтак, приходимо до висновку, що роменський шар розповсюджено на значній території, а це доводить порівняно великі розміри роменського поселення (поселень). Такі розміри та наявність слідів ремісничої діяльності дали підстави науковцям висунути гіпотезу про міський характер поселення вже

за роменського часу (Григорьев 2000, с. 60). Зауважимо, що такої думки в своїх останніх публікаціях дотримується і А.Л. Казаков.

На думку А.В. Кузи, яку розділяє більшість сучасних дослідників, перетворення роменської протоагломерації у міський посад відбувається у кінці X ст., а саме за часів Володимира Святославича (Куза 1989, с. 78). Проте О.М. Поляков вважає, що характерна міська структура в Новгород-Сіверському формується лише на початку XI ст. (Поляков 2000, с. 6). Його висновок ґрунтується виключно на матеріалах літописів, а найчастіше – на свідченнях пізніх писемних джерел, достовірність яких є сумнівною. Зокрема він посилається на матеріали А.Ф. Шафонського, який на основі «... каких-то местных записей хранившихся в Новгород-Северском монастыре писал...» (Поляков 2000, с. 6). Вважаємо, що подібні джерела є не перевіреними і не можуть вважатись достовірними фактами на користь теорії О.М. Полякова. Тим більше, як вже зазначалося в попередніх розділах, оригінальні документи з монастирського архіву на той час вже були втрачені.

Новий період в історії міста варто розпочинати саме з появи перших укріплень, що, на думку А.В. Кузи, є однією з ознак давньоруського міста.

Початок наступного періоду в історії посаду відповідає часу появи перших укріплень дитинця. Це період розбудови давньоруського Новгород-Сіверського.

Останні археологічні дослідження доводять, що в давньоруський період посад починає активно розвиватись в південно-західному напрямку. Зі східного боку від дитинця (район Успенської церкви) наявні виключно роменські та пізньосередньовічні матеріали. Натомість площа поширення давньоруського культурного шару на Захід від нього є значно більшою; роменський шар тут майже відсутній. Можна також констатувати розміщення основних ремісничих комплексів XII – XIII ст. на південно-західній частині Окольного граду та на відкритому посаді в ур. Заручав'я.

Для визначення планувальної структури посаду сьогодні не існує достатньої інформації. На думку А.В. Кузи, в період розквіту планування міста

було радіальним, “вузлами” його слугували храми. О.М. Поляков висловив думку, що місто було розділене навпіл Замковою вулицею, що вела від згаданих вище Курських воріт до замка, де повертаючи ліворуч, виходила до Чернігівських воріт. Окрім цього, на думку дослідника, існували ще дві вулиці, що напівкільцями порходили вздовж міських укріплень. При цьому, на думку дослідника, Заручав’я являло собою окремих кінець (Поляков 2001, с. 68). В той же час, на сьогодні достовірно встановити факт існування церков домонгольського часу, а тим більше зафіксувати напрямлення вулиць, на посаді не вдалося. Їх локалізація можлива лише в майбутньому, за умови продовження археологічного дослідження.

Існують численні припущення щодо будівництва храмів XVIII ст. на місці більш ранніх церков. Зокрема, свідчення про існування Миколаївської церкви у давньоруський період зустрічаємо у Філарета Гумілевського в «Описі Чернігівської єпархії». На його думку, її було засновано 1088 року та знищено під час монголо-татарської навали (Логвин 1980, с. 131). У своїй праці він посилається на закладну дошку, що ніби-то була знайдена 1760 р. під час будівництва нової дерев’яної церкви та тривалий час зберігалась в ній у східній частині вівтаря (Філарет 1874, с. 10).

Також, за Гумілевським, Успенський собор розташовувався на місці старослов’янського ідола і був побудований на честь введення християнства ще за княжих часів: «онъ был устроен из камня, и щедро наделён был всякими принадлежностями, но дикие татары розрушили и город и храм его соборный до основания» (Філарет 1874, с. 3). Цю версію відстоює в своїх працях С.С. Воїнов, який наводить на її підтвердження думку Г.Ф. Міллера: “ни город без церкви, ни церковь без города не может быть построена” (Воїнов 1998, с. 58).

Проте в ході розкопок в районі Успенського собору та Миколаївської церкви не було виявлено жодних матеріалів, що слугували б підтвердженням повідомленням Гумілевського. Натомість в районі базарної площі була виявлена плінфа середини – другої половини XII ст. На думку В.П. Коваленка, ця

знахідка свідчить про існування неподалік невідомої кам'яної споруди (можливо – церкви) цього часу (Куза, Коваленко, Моця 1988, с. 59).

Чисельні згадки храмів у писемних джерелах та систематичні знахідки будівельних матеріалів в різних частинах посаду дозволяють зробити припущення про існування кам'яного храму. Проте вони також можуть бути пов'язані з комплексом кам'яних споруд, що існував неподалік від міста, на території резиденції новгород-сіверських князів. В такому разі їх наявність пояснюється вторинним використанням для господарських цілей. Таке використання плінфи для господарських потреб у досить значних обсягах було неодноразово зафіксовано археологічно, інколи – для пам'яток, значно віддалених від відомих монументальних споруд (Веремейчик 2007, с. 369). Плінфу також могли привезти по Десні, використавши як баласт.

Легендарним можна вважати і припущення О.М. Полякова про розташування поблизу Успенської церкви «Вечевой площади», адже жодних доказів такого твердження дослідник також не наводить (Поляков 2001, с. 69).

Таким чином, достовірних даних щодо домонгольських храмів на території посаду не існує. Не виявлено і поховань даного періоду, які б можна було пов'язати з парафіяльними кладовищами. Також до сьогодні не виявлено міського некрополя. Його точна локалізація до сьогодні є нез'ясованою, незважаючи на неодноразові спроби дослідників вирішити це питання.

На території посаду, за межами міських укріплень Окольного граду, відомо шість поховань (р-н базарної площі; розкоп 2 1982 року) (Коваленко, Куза 1983, с. 27), які датуються XII – XIV ст. (Покас 1989, с. 50). Можливо, некрополь розташовувався неподалік, на окраїні посаду («Завальська» частина). Проте, внаслідок щільної сучасної забудови району, перевірити такі припущення немає можливості.

Загальна площа Новгород-Сіверського в XII ст. була, очевидно, дещо більше 60 гектарів, що дозволяє вважати його значним адміністративним та торгово-ремісничим центром Південної Русі. За підрахунками О.М. Полякова на території міського посаду розташовувалось біля 600 дворів, при середньому

розмірі садиби 510 – 420 м², а населення міста становило приблизно від 5 до 3,5 тисяч. При цьому дослідник зазначив, що місто могло виставити військо чисельністю до 1000 вояків (Поляков 2001, с. 69). Якщо вірити підрахункам дослідника, то давньоруський Новгород-Сіверський за своїм населенням цілком дорівнював розміру середнього західноєвропейського міста. Зважаючи на розміри міста, характер археологічних матеріалів та згадок в писемних джерелах, А.В. Куза вважав його другим після Чернігова в цій літописній землі (Куза 1989, с. 78).

Отож, на підставі аналізу археологічних матеріалів в розвитку посаду домонгольського Новгород-Сіверського можна виділити три етапи:

1. X ст. – роменський період, якому відповідає час існування протоагломерації сіверянських поселень.
2. Кінець X – XI ст. – період становлення та формування характерної для міста двочасної структури.
3. XII – початок XIII ст. – час найбільшого розвитку міста, виникнення укріплень посаду та острогу.

Загибель посаду припадає на період монгольської навали. Проте життя тут не переривається, про що свідчать знахідки споруд післямонгольського часу. Зокрема, у 1982 – 1983 роках на окраїні посаду були досліджені будівлі XIII – XIV ст. (Коваленко, Куза 1983, с. 3,16,17).

У результаті вивчення наявних матеріалів з історії посада давньоруського Новгород-Сіверського приходимо до висновку, що активна забудова посаду почалася з існування на його західній частині сіверянського селища. Після включення території міста до системи давньоруської держави посад розширюється в східному напрямку. При цьому його заселення відбувається в межах природних укріплень, не заходячи в глиб тераси. З XII ст. основна частина посаду обноситься штучними укріпленнями у вигляді рову, валу та можливо острогу, що свідчить про зростання значення його населення для міста. На території міського посаду активно розвиваються ремесла та торгівля, про що свідчать рештки ремісничих комплексів.

2.3. Поселення на території Спасо-Преображенського монастиря (заміська князівська резиденція).

Одним із найважливіших топографічних елементів міста було поселення на території Спасо-Преображенського монастиря. Відзначимо, що в сучасній науковій літературі відсутні дослідження, присвячені історії цієї обителі. Єдиною роботою, де вона розглянута, являється праця С. Гапеева, видана ще в 1931 році, котра спирається на опис монастиря, наданий Філаретом Гумілевським та деякі інші публікації XIX ст. (Гапеев, 1931). Тож, до сьогодні в історії монастиря залишається низка нерозв'язаних проблем.

Спасо-Преображенський монастир розташований за 1,5 км нижче дитинця стародавнього Новгород-Сіверського, на правому високому і крутому миловидному виступі берега р. Десна (рис.А.2). Північний та східний схил мису оточений рікою, а західний – ярмом. Загальна площа сучасної території монастиря близько 7 га. Сьогодні тут знаходиться комплекс монастирських будівель XVI – XVIII ст.(рис.А.28).

Площа пам'ятки домінує над навколишньою місцевістю. Можливо, давньоруське поселення в межах сучасного монастиря прикривало підступи до міста із заходу: дорогу, котра пов'язувала Новгород-Сіверський з Посейм'ям (Черненко, Казаков 2005, с. 194) та водний шлях по Десні.

Територія монастиря багаторазово досліджувалась археологами. Вперше її оглянув М.В. Воеводський у 1949 році. На його думку, тут знаходилось давньоруське городище (Воеводский 1949, с. 67 – 77). Дещо пізніше, в 1954 – 1956 роках, під час проведення реставраційних робіт у Спасо-Преображенському соборі, архітектор М.І. Холостенко провів невеликі розкопки та виявив фундаменти храму кінця XII – початку XIII ст. (Холостенко 1958, с. 34 – 43).

Наступним етапом дослідження пам'ятки стали розкопки І.І. Єдомахи, здійснені в 1959 – 1962 роках. Ним було встановлено наявність матеріалів давньоруського часу та виявлено рештки забудови даного періоду. В 80-х роках XX ст. роботи на території монастиря здійснювались експедицією під

керівництвом А.В. Кузи. Основним результатом згаданих досліджень стало повноцінне вивчення залишків фундаментів давньоруського собору, відкритого М.І. Холостенком (рис.А.29).

У 1996 – 1997 А.Л. Казаковим були проведені охоронні археологічні дослідження території монастиря, пов'язані з реставрацією архітектурного комплексу. В ході робіт вдалось відкрити рештки забудови X – XIII ст. (Казаков 1997; 1998) (рис.А.30).

У 2003 – 2004 роках охоронні дослідження Спасо-Преображенського монастиря продовжила експедиція під керівництвом О.Є. Черненко та А.Л. Казакова за участі автора (рис.А.31). Розкопки охопили і сусідні з монастирем ділянки та стали найбільшими за обсягом. Загалом було досліджено близько 1 500 м² культурного шару (Черненко, Казаков 2003; Черненко, Казаков, Кедун 2004). Найбільш вагомим результатом робіт стало відкриття кам'яної монументальної споруди домонгольської доби.

За загальноприйнятою в історіографії версією, Спасо-Преображенський монастир було побудовано в давньоруський період, приблизно в XI – XII ст.; він був зруйнований під час монгольської навали, а потім відбудований водночас із відродженням самого міста у XVI ст. Перші достовірні писемні свідчення про існування монастиря відносяться до 1552 року, коли цар Іван Грозний дав йому грамоту на володіння великими угіддями (Черненко 2009, с. 325).

Найдавніший з відомих на сьогодні планів монастиря датується 1746 роком, а найдавніші зображення монастирських будівель – другою половиною XVII ст. Їх можна побачити в рукописному «Служебнику» 1665 р., створеному в Новгород-Сіверському за благословенням Лазаря Барановича, а також на титульному аркуші «Анфологіону», виданого Новгород-Сіверською типографією 1678 року. На гравюрі в «Анфологіоні» відтворено центральну частину монастиря: старий Спасо-Преображенський собор (розібраний 1776 року), палатний корпус із Петропавлівською церквою праворуч від нього, т.зв. bursa (будинок слов'яно-латинської школи) ліворуч (Гапеев 1931, с. 28).

Літературна традиція, котра склалася в XVIII – XIX ст., відносила виникнення Спасо-Преображенського монастиря до часів Давньої Русі. Його засновниками вважали або першого чернігівського князя Мстислава Тмутараканського, або Ярослава Мудрого. Такі твердження спростував ще Філарет Гумілевський. Він слушно зазначав, що вони не мали під собою ніякого історичного підґрунтя. Філарет наводив також власну версію. На його думку, обитель заснували між 1127 та 1136 роками онуки Ярослава. Про це, нібито, свідчив знайдений під час розбирання старого Спасо-Преображенського собору в 1787 році закладний камінь: «овальный камень, резная надпись которого показывала, что строителями сей церкви были Владимир и Изяслав Давидовичи, первые князья Новгород-Северские» (Філарет 1873, с. 42). Втім, вперше інформація про знахідку давнього закладного каменя в Новгород-Сіверському зустрічається ще в рукописному «Особом или топографическом описании города губернского Новгорода-Северского», упорядкованому в 1786 – 1787 роках (Коваленко 1999, с. 62). Автором рукопису був священник Покровської церкви у Новгород-Сіверському Андрій Пригара. Він повідомляв, що під час будівельних робіт 1760 року знайдено два закладних камені з хресним знаменням, які засвідчували заснування Миколаївської церкви у місті та Спаського собору в монастирі в 1086 році. Однак, за повідомленням А. Пригари, в написах на каменях була відсутня згадка про імена князів-засновників та вказана більш рання дата, ніж у Філарета. Не виключено, що джерелом інформації для обох авторів слугували якісь місцеві перекази. Сама достовірність знахідки викликає сумніви: поширення традиції вміщувати в храмі закладні камені та плити для давньоруської доби не простежується.

Не обґрунтованими виявились також інші зафіксовані в джерелах XVIII ст. відомості щодо давньоруського періоду історії монастиря. Наприклад, у праці Філарета Гумілевського наведено опис майна Спасо-Преображенського собору 1785 року. В опису згадано, що 1176 року, під час міжусобної війни між чернігівським князем Святославом Всеволодовичем та

Олегом Святославичем з династії Ольговичів, в обителі була пожежа. Зазначається також, що сліди цієї пожежі досі помітні на стінах палатного корпусу (Філарет 1873, с. 43). На підставі даного свідчення будівлю палатного корпусу довго вважали найдавнішою з існуючих монастирських споруд (Гапеев 1931, с. 23). Тільки завдяки сучасним натурним дослідженням було встановлено її достовірне датування: за характерними рисами планування та будівельної техніки (мурування з великоформатної цегли-пальчатки на вапняковому розчині тощо) вона відноситься до часу не раніше другої половини XVII ст. (Черненко 2009, с. 25).

Складається враження, що всі згадки в писемних джерелах XVIII – XIX ст., які засвідчують заснування Спасо-Преображенського монастиря в давньоруський час, мають пізні походження. Скоріш за все, їх виникнення відноситься до років перебування в Новгород-Сіверському архієпископа Лазаря Барановича, діяльність якого сприяла розквіту ідеї безперервного існування православних святинь Дніпровського Лівобережжя з княжих часів (Черненко 2009, с. 25).

Багато спірних питань існує і щодо топографії самого монастиря. Зокрема, за свідченням М.Є. Маркова, саме в ньому знаходилась Михайлівська церква, де в 1179 році було поховано новгород-сіверського князя Олега Святославича (Марков 1815, с. 40). На її місці, нібито, була згодом побудована церква Успіння Богородиці. Проте існування, а тим більше локалізація цього храму в монастирі, ані в писемних джерелах, ані археологічно поки що не підтверджується.

Отже, як бачимо, свідчення XVII – XIX ст. щодо заснування монастиря являються неточними та досить суперечливими. Достовірні відомості про згадану подію не збереглися. Таким чином, встановити його ранню історію можна лише на підставі археологічних джерел. У наш час територія монастиря достатньо досліджена археологами, що дозволяє нам відтворити його топографію та ранню історію.

І.І. Єдомаха визначив поселення на місці Спасо-Преображенського монастиря як «второе Новгород-Северское городище» (перше, за І.І. Єдомахою, – дитинець). Дослідник відзначив, що «сліди городища» простежуються на площі близько 3 500 м² (Єдомаха 1960, с. 16). На основі зібраної колекції кераміки, він датував період функціонування городища XI – XII ст. Не зовсім зрозуміло, чому І.І. Єдомаха визначив статус пам'ятки як городище, оскільки решток давніх оборонних споруд на поверхні не простежувалось, а фортифікація сучасного монастиря сформувалась в XVII – XVIII ст. (Гапеев 1931, с. 24).

А.В. Куза, аналізуючи результати археологічних досліджень на території монастиря, відніс виникнення тут поселення до XII ст. Вчений підкреслював його відособленість від міста. Він вважав також, що в домонгольський час монастиря на цьому місці ще не існувало. На його думку, тут знаходилась замиська резиденція Новгород-Сіверських князів (Куза 1985, с. 73).

Згідно з матеріалами розкопок, культурний шар на досліджуваній території репрезентує кілька епох. Археологічні дослідження виявили поодинокі знахідки матеріалів юхнівської та роменської культур (Єдомаха 1960, с. 7). Проте, всі автори розкопок звертали увагу на те, що культурний шар доби Київської Русі залягає безпосередньо на материк, що свідчить про активне заселення даної ділянки тільки в період Давньої Русі.

Загалом, за всі роки розкопок на території монастиря у південній, центральній та східній частинах його площадки було відкрито 14 давньоруських споруд, значна кількість господарських ям та дві монументальні будівлі. Зважаючи на те, що вказані будівлі жодного разу не розглядались в комплексі, доцільно буде розглянути їх детальніше.

Найбільш ранньою з досліджених на сьогодні на території поселення будівель є споруда, досліджена А.Л. Казаковим у 1996 році (споруда 3, розкоп 1). Її датовано автором досліджень X ст. на основі керамічного матеріалу, що виявлений в заповненні. Споруда досліджена частково, а тому встановити її конструкцію можна тільки в загальних рисах: її котлован був

заглибленим в материк на 0,4 м та мав прямокутну форму; довжина повздожньої стінки становила 2,2 м (Казаков 1996, с. 6).

Згаданий комплекс являється найбільш раннім на території монастиря. Таким чином, вважаємо X ст. періодом заснування даного поселення. Відзначимо, що ця дата відповідає періоду заселення Новгород-Сіверського дитинця та посаду. Ймовірно, на першому етапі (X ст.) на території монастиря виникає селище, пов'язане з Новгород-Сіверською протоагломерацією. Зважаючи на відсутність окремого шару, що відповідає X ст., можна висунути припущення про невеликі розміри селища і незначну кількість населення на його території.

З утвердженням влади давньоруської держави та новим етапом в розвитку самого Новгород-Сіверського, продовжує розвиватись і поселення на території сучасного монастиря. Ймовірно, збільшується кількість його населення, про що свідчить наявність матеріалів XI ст., як відзначав ще І.І. Єдомаха (Єдомаха 1959, с. 8). Варто зауважити, що шар XI – XII ст. стратиграфічно не розділяється, що свідчить про поступовий розвиток поселення.

З XII ст. розпочався якісно новий етап в його історії. Він пов'язаний з укріпленням території та появою комплексу монументальних споруд. Залишки укріплень були зафіксовані на північний Захід від споруди покоїв настоятеля XVI ст. у вигляді канавки зі слідами встановленого в ній досить потужного частоколу (канавка I, траншея V 2003 року), шириною – 0,5 м. Вона була врізана в материк на 1 м. В її заповненні збереглися рештки встановлених вертикально розколотих стовбурів діаметром 0,2 – 0,3 м. Тут була зібрана невелика кількість фрагментів кружально посуду XII – початку XIII ст., що свідчить про час існування огорожі (Черненко, Казаков 2003).

Як відзначає Ю.Ю. Моргунов, подібні укріплення у вигляді частоколу були типовими для невеликих поселень давньоруської доби. Він також засвідчує, що для цього періоду є типовою комбінація подібних укріплень з ровом (Моргунов 2009, с. 240). Проте, залишків ровів домонгольської доби на

території монастиря на сьогодні не виявлено. Можливо, вони були зруйновані в ході розширення його території та будівництва укріплень в XVII – XVIII ст.

Наявність частоколу та порівняна близькість поселення до міста наштовхує на припущення про можливе розташування тут літописного острогу. На перший погляд, таке припущення здається можливим. Проте при більш детальному аналізі воно не витримує критики. По-перше, з аналізу тексту літопису випливає, що острог знаходився поруч з містом та був окремою частиною посаду або відповідав власне його укріпленням. По-друге, в культурному шарі монастиря відсутні сліди пожежі XII ст., які б відповідали трьом згаданим в літописі спаленням острогу.

До кінця XII – початку XIII ст. належить більшість досліджених на території монастиря комплексів. Зокрема, І.І. Єдомахою було зафіксовано наявність двох жител цього часу.

Перша з досліджених ним споруд («житло 1», траншея 1 1959 року) розташована в південній частині сучасної монастирської ділянки. Вона увійшла в межі розкопу частково, тому її розмір та конструктивні особливості встановити не вдалось. Встановлено тільки, що котлован було заглиблено в материк на 0,5 м. Датування споруди спирається на знахідки керамічного матеріалу (Єдомаха 1959, с. 8).

Поруч із згаданою спорудою, за 0,4 м на схід від неї, була частково розкрита ще одна будівля («житло 2», траншея 1 1959 року). Її котлован заглиблено в материк на 0,75 м, конструктивні особливості не простежуються. В заповненні споруди знайдено чисельні фрагменти печини, що, ймовірно, є залишками опалювального пристрою. Автор розкопок звернув увагу на те, що в заповненні знайдено велику кількість фрагментів посуду, який не був у використанні. Отже, на його думку, житло могло належати гончару (Єдомаха 1959, с. 8).

Більш вагомими результатами було отримано час досліджень 1997 року А.Л. Казаковим. В ході цих робіт вдалось відкрити цілий комплекс будівель

кінця XII – першої половини XIII ст., що утворювали компактну групу в північній частині території монастиря.

Більшість споруд вдалось дослідити тільки частково. Скоріш за все, вони мали господарське призначення. Однак, не виключено також, що це – неопалювані підклітки двоярусних споруд. Значне руйнування та неповне дослідження комплексів не дозволяє встановити це остаточно. Так, частково розкрита споруда (споруда 3, розкоп 1 1997 року), від якої зберігся заглиблений в материк на 0,8 м прямокутний котлован з довжиною повздовжньої стінки 3,5 м. (Казаков 1997, с. 2). Припустимо, господарське призначення мала і споруда з прямокутним, заглибленим в материк котлованом розміром 2,6 – 2,4 м, орієнтованим вздовж центральної осі північ – південь (споруда 4, розкоп 3 1997 року). Вздовж стін її котловану простежено серію характерних стовпових ям, що свідчить про каркасно-стовпову обшивку стінок (Казаков 1997, с. 6). Схожі характеристики, напевно, мала споруда, у якої вдалось дослідити тільки східну частину котловану (споруда 8, траншея 1 1997 року). Її прямокутний котлован шириною 2,5 м було заглиблено в материк на 0,4 – 0,45 м (Казаков 1997, с. 13-14). Ще один об'єкт (споруда 9, траншея 1 1997 року) досліджений тільки в центральній частині його котловану, був заглиблений в материк на 1,1 м. Вздовж його північної стіни простежувались залишки лаг (Казаков 1997, с. 14).

Практично повністю відкрито котловани ще кількох споруд, де були відсутні опалювальні пристрої. За висновками А.Л. Казакова, ці об'єкти також мали господарське призначення. Однак, це скоріше неопалювані підклітки двоярусних будівель – така конструкція, згідно висновкам О.М. Єнукової, є типовою для Сіверщини XII ст. (Єнукова 2007, с. 93). Це, зокрема, споруда (споруда 5, розкоп 6 1997 року), що мала прямокутну форму та була орієнтована вздовж центральної осі північ – південь. Її котлован (2,8 x 3,5 м) було заглиблено в материк на 1,2 м. На дні споруди було розчищено декілька господарських ям різного розміру (Казаков 1997, с. 9).

Інша споруда мала підквадратну форму (2,45 – 2,7 x 2,4 – 2,8 м) та була орієнтована кутами по сторонах світу (споруда 7, траншея 1 1997 року). Її котлован заглиблено в материк на 0,75 – 0,9 м; стовпові ями вздовж стін свідчать про їх каркасно-стовпову обшивку (Казаков 1997, с. 13).

Житлове призначення мали чотири споруди. Перша (споруда 1, розкоп 2 1997 року) мала котлован прямокутної форми, розміром 3,8 x 4,6 м, заглиблений у материк на 0,25 – 0,5 м. З північного боку котловану знаходився вхід у вигляді виритого в материку заглиблення. Біля входу були зафіксовані рештки відкритого глинобитного вогнища (Казаков 1997, с. 3 – 4).

Друга споруда була розташована за 1,5 м на північ від попередньої (споруда 6, розкоп 6 1997 року). Вона орієнтована кутами по сторонах світу. Споруда виявилась напівзруйнованою; досліджена лише її південна частина. Котлован споруди було заглиблено в материк на 0,4 – 0,75 м. Вхід у нього (у вигляді материкового заглиблення) розташовувався з південно-східного боку. Поруч із входом облаштовано глинобитну, на каркасі з лози, піч (діаметр 1,2 – 1,25 м), встановлену на материковому останці. Її черинь складено із плінфи. В заповненні котловану знайдено два фрагменти скляних браслетів, залізне писало та вістря стріли (Казаков 1997, с. 9).

Третє житло (споруда 10, траншея 1 1997 року) також вдалось дослідити тільки частково. Від даного житла зберігся опалюваний підкліт (параметри не визначені). Автор дослідження відзначає наявність в ньому печі (глинобитна, на каркасі, встановлена на дерев'яному опічку), до якої з верхнього ярусу вели окремі, вириті в материку сходи. З огляду на це, він припускає, що це житло великого розміру. Відзначимо також, що в східній частині підкліту знаходилась дзвоноподібна яма-льох (Казаков 1997, с. 15).

Ще одна житлова споруда (споруда 2, розкоп 2 1997 року) виявилась частково зруйнованою фундаментами пристінних келій, тому її розмір встановити не вдалось. Котлован споруди було заглиблено в материк до 1,2 м. Вздовж його стін простежено серію стовпових ям, що свідчить про каркасно – стовпову конструкцію. Біля північної стінки зафіксовано розвал печини, який

інтерпретовано автором дослідження як рештки вогнища, спорудженого на опічку. Відзначимо, що біля південної стіни було зафіксовано поховання собаки, в ямі підквадратної форми, заглибленої в материк на 0,5 м (Казаков 1997, с. 4).

Також споруда кінця XII – початку XIII ст. була відкрита на північній ділянці території монастиря в ході розкопок 2003 року (споруда 1, розкоп 1). Вона частково виходила за межі розкопу, тому встановити її конструкції та призначення складно. Від неї уцілів заглиблений в материк до 1 м котлован. Стінки спускались донизу уступами, дно нерівне, з кількома ямами (Черненко, Казаков 2003, с. 55).

Підводячи підсумки можна відзначити, що з 14 досліджених на території Спасо-Преображенського монастиря споруд, лише 1 відноситься до X ст., решта датується кінцем XII – першою половиною XIII ст. Вказаний період співпадає з часом функціонування на даній території монументального комплексу.

Оскільки під час розкопок на території монастиря була зафіксована житлова забудова кінця XII – початку XIII ст., ще у звіті про дослідження 1996 року А.Л. Казаков висловив припущення: «... якщо все ж таки вважати, що давньоруський Спаський собор започатковано як монастирський храм, то, безсумнівно, давньоруські монастирі суттєво відрізнялися від монастирів XVI – XX ст. за топографічною та адміністративно-господарською структурою. Напевно, такі обителі займали невелику площу, можливо, взагалі не мали окремої монастирської ділянки» (Казаков 1997, с. 15).

Дві кам'яні будівлі кінця XII – початку XIII ст., відкриті на території монастиря розміщені в центральній частині його площадки, при цьому рештки храму, що збереглись під будівлею Спасо-Преображенського собору XVIII ст., знаходяться в її найвищій точці.

Як можна встановити за зображальними джерелами, до моменту демонтажу в XVIII ст. давньоруський собор неодноразово ремонтувався і перебудовувався, щоразу все більше змінюючи свій вигляд, набуваючи нових

архітектурних рис. Який вигляд він мав на той час, можна довідатись з гравюру на титульних аркушах “Службника” і “Анфологиона”, надрукованих у Новгород-Сіверському відповідно у 1666 і 1678 роках (Гапеев 1931, с. 28).

Вперше вивчення залишків храму провів М.В. Холостенко у 1954 – 1956 роках. Досліднику вдалось відкрити майже всю західну стіну споруди. Її будівництво він відніс до XII ст. За реконструкцією М.В. Холостенка, це була трюхапсидна чотирьохстовпна будівля з трьома великими папертями (Холостенко 1956, с. 34 – 43). Проте, в ході робіт дослідником було розкрито лише незначну частину площі собору, і тому його реконструкція та датування надалі викликали сумніви (Коваленко, Раппопорт 1992, с. 55).

Для уточнення планіграфії та датування храму в 1981 – 1983 роках дослідження храму були продовжені експедицією під керівництвом А.В. Кузи. В ході робіт вдалось майже повністю розкрити залишки собору. За результатами досліджень було створено нову реконструкцію будівлі, автором якої став П.О. Раппопорт. Згідно з його висновками, це була чотирьохстовпна трюхапсидна церква, розміром 19,9 x 13,5 м (без урахування притворів), за архітектурним типом наближена до храмів-триконхів Афону (Коваленко, Раппопорт 1992, с. 55).

Фундамент будівлі було складено з каміння, перекритого зверху трьома рядами плінфи. Стіни шириною 1,6 м, також складені із неї. При цьому внутрішня та зовнішня сторони стін викладені з цілих плінф, а середина заповнена уламками та лекальними плінфами, складеними безсистемно на цем'янковому розчині (Коваленко 1989, с. 48). Для підсилення перекриття використовувались чотири хрестоподібні стовпи. Із Заходу та Півдня до храму було прибудовано два притвори типу апсид. Зовні собор прикрашали пучкові пілястри.

У ході дослідження підлоги зафіксовано наявність поліхромної плитки жовтого, зеленого, темно-вишневого та синьо-червоного кольорів (в алтарній частині та західному притворі) (Коваленко, Куза, Моця 1988, с. 56). Решта підлоги була викладена червоною плінфою. Про яскраве внутрішнє оздоблення

собору свідчать численні уламки фресок, деякі – з надписами-графіті. Серед кольорової гами переважають темно-червоний, коричневий, червоно-коричневий, синій, блакитний, рожевий, білий, сірий, жовтий, фіолетовий, ліловий кольори та їх відтінки (Коваленко 1989, с. 49). До цього варто додати знахідки залишків віконного скла, обривків мідних ланцюжків, мідну орнаментовану накладку із позолотою.

Більшість вчених на даному етапі досліджень вважають найближчою аналогією до Новгород-Сіверського Спаського собору церкву розкопану на дитинці давньоруського Путивля В.А. Богусевичем та Б.О. Рибаківим (Коваленко 1989, с. 49). При цьому П.О. Раппопорт відзначає, що на відміну від всіх попередніх Києво-Чернігівських храмів, Новгород-Сіверський собор із Заходу мав притвор, а із Півдня та Півночі – виступи у формі напівкола. Таке планування церков було прийняте в Греції, зокрема на Афоні. Подібна форма церкви отримала значне поширення в європейських країнах, особливо в Сербії. На думку зазначеного вченого, «... этот прием мог быть указан зодчему заказчиком – князем или епископом, желавшим, чтобы построенная по его заказу церковь походила на церкви глубокочтимого на Руси Афонского монастыря» (Раппопорт 1986, с. 16).

В наш час єдиної думки щодо точної дати будівництва давньоруського Спаського собору серед науковців немає. П.О. Раппопорт відносить його до першої третини XIII ст., зауважуючи при цьому, що дату можна встановити лише в межах декількох десятиліть. До такої думки схиляється і В.П. Коваленко. Такий висновок науковців ґрунтується передусім на уявленні про хронологію діяльності киево-чернігівської будівельної артілі. З огляду на будівельну техніку та архітектурну форму споруди, саме з її творчістю П.О. Раппопорт та О.М. Іоннісян пов'язують храми Сіверщини (Коваленко, Раппопорт 1992, с. 55; Іоннісян 1985, с. 51). Інша точка зору була висловлена А.В. Кузою. Вона ґрунтується на основі аналізу князівських клейм, зафіксованих на плінфі з кладки собору. Він вважав, що Спаський собор побудовано у XII ст., а його засновником був князь Ігор Святославич. Варто

зауважити, що в деяких публікаціях В.П. Коваленко також підтримує цю гіпотезу (Куза, Коваленко, Моця 1988, с. 56 – 65). З огляду на прошарок пожежі, датованої серединою XIII ст., що перекидає залишки собору, вважається, що собор згорів під час монгольської навали, одночасно з дитинцем та рештою міста (Куза, Коваленко, Моця 1988, с. 58).

Підсумовуючи існуючі в наш час точки зору та співставляючи їх із загальним розвитком поселення та міста в цілому, найбільш ймовірним періодом появи монументальної споруди вважаємо 70-ті рр. XII ст. Саме цей час є періодом максимального розвитку Новгород-Сіверського князівства загалом та давньоруського міста зокрема, що забезпечувало достатню кількість матеріальних ресурсів для її будівництва. Появі кам'яних будівель у другій половині XII ст. сприяла і внутрішня ситуація в князівстві. Адже саме на період правління Ігоря Святославича в 1180 – 1198 роках припадає найбільш спокійний період його розвитку. З початком XIII ст. політична та економічна могутність Новгород-Сіверських князів поступово згасає.

В результаті роботи О.Є. Черненко та А.Л. Казакова в 2003 році було встановлено, що поруч з собором існувала ще одна мурована будівля (Черненко, Казаков 2005, с. 199). Це була складена із плінфи прямокутна в плані чотирьохстовпна споруда 12,5 x 15,5 м по зовнішньому периметру (рис. А.32). Під час досліджень виявлені сліди сильної пожежі, що викликала загибель споруди. В шарі пожежі знайдено рештки загиблих жінок та дітей.

На підставі аналізу речового інвентарю пожежу, що знищила будівлю, можна віднести до першої половини XIII ст. На жаль, цей період історії міста не висвітлений в писемних джерелах. Єдина відома тогочасна подія, з якою припустимо пов'язати руйнування капітальної будівлі та загибель людей – монгольська навала. Натомість, не виключено, що катастрофа відбулася дещо раніше чи пізніше 1239 року – дати штурму Новгород-Сіверського монголами, прийнятої в сучасній літературі.

Споруда, відкрита 2003 року, була розташована на Північ від Спасо-Преображенського собору. Її розміщено паралельно давньоруському храму на

невеликій відстані. Схожі будівельні матеріали та техніка дали авторам розкопок можливість припустити, що обидві будівлі становили собою один архітектурний ансамбль. Стан збереженості розкритої 2003 року споруди значно кращий, ніж давньоруського Спаського собору. Від неї збереглися рештки трьох стін та чотирьох опорних стовпів. Вони вцілили на висоту до 1,2 м від рівня підлоги. В південно-західній стіні знаходився дверний проріз (рис. А.33, А.34).

Товщина стін дорівнює 1,4 м. Як і в Спасо-Преображенському соборі, внутрішня та зовнішня сторона стін викладена з рівних рядів плінфи, а середина безсистемно заповнена уламками плінфи на цем'янковому розчині. Серед заповнення середини стін зустрічається значна кількість лекальної плінфи. Четверта, південно-східна, стіна була розібрана (зберігся тільки фундаментний ровик), ймовірно, під час розбудови монастиря в XVII-XVIII ст. Враховуючи, що обов'язкові елементи храмової архітектури, (зокрема, апсиди) були відсутні, автори розкопок припускають, що це – мурований княжий терем (Черненко, Казаков 2005, с. 20 – 21).

Вивчення нашарувань у межах споруди дозволяє встановити, що на початку будівництва був виритий суцільний котлован глибиною біля 0,5 м. Він не дійшов до материка, нижче його дна зберігся культурний шар потужністю до 0,3 м, що простежується по всій площі будівлі. З цього рівня по периметру майбутнього будинку вирили фундаментні ровики, а котлован засипали видобутою з них материковою глиною. Ця глина була використана як підсипка під підлогу. Вона залягає по всій площі споруди шаром потужністю 0,3 – 0,5 м. (Черненко, Казаков 2003). Потрібно відзначити, що подібний прийом був використаний і під час спорудження Спасо-Преображенського собору, що знаходився поруч. Ця конструктивна особливість вважається характерною для чернігово-сіверського зодчества (Коваленко 1989, с. 48; Ионнисян 1997, с. 211 – 212).

Як можна встановити, будівля мала форму наближену до вежеподібних храмів XII – XIII ст. Відрізняє її, перш за все, відсутність апсиди. Це була

прямокутна в плані чотирьохстовпна будівля з купольним склепінням. Аналізуючи товщину стін, потужність розвалів та наявність решток дерев'яного перекриття, А.Л. Казаков та О.Є.Черненко припускають існування кількох (не менше двох) поверхів (Черненко, Казаков 2005, с. 199). На другому з них, швидше за все, були розташовані господарські приміщення (комори), про що свідчить велика кількість побутових знахідок у верхній частині заповнення будівлі. Другий поверх опалювався за допомогою глинобитної печі. Її залишки зафіксовані біля північно-західної стіни «терему» (Черненко, Казаков 2005, с. 199).

Підлога споруди була дерев'яною (на рівні підлоги збереглися рештки дерев'яних плах). Ймовірно, стіни першого поверху були поштукатурені, про що свідчить велика кількість шматків штукатурки, знайдених на рівні підлоги. Стовпи та підпружні арки прикрашав фресковий розпис (фрагментарно зберігся на одному зі стовпів). Відзначимо, що на уламках фресок вдалось виявити залишки графіті. Освітлювалась будівля за допомогою бронзових світильників різних типів. Їх фрагменти знайдено в горілому шарі всередині споруди (Черненко, Казаков 2005, с. 199). Судячи із фрагментів вітражів (знайдених в культурному шарі), можна зробити припущення, що вони прикрашали вікна. Будівля мала свинцеву покрівлю, рештки якої знайдені в шарі заповнення.

Розкопки так званого «княжого терему» дозволили отримати різноманітний археологічний матеріал до вивчення матеріальної та духовної культури населення Новгород-Сіверського напередодні монгольської навали. Серед іншого, привертає увагу відкрите в споруді «терему» поховання жінки. Воно знаходилось у західній частині будівлі зліва від вхідного прорізу, в просторі між південно-західним стовпом та західним кутом. Зверху могилу перекривали потужні нашарування, що утворилися в ході пожежі та руйнування самої будівлі.

Обриси поховальної ями окреслились після розбірки завалів будівельного сміття та решток згарища на рівні підлоги. Поховальна яма була впущена в шар підсипки під підлогу. В плані вона мала форму, наближену до прямокутника

розміром 1,55 x 0,6 м, витягнутого в напрямку південний Захід – північний Схід; обриси ями простежувались не зовсім чітко: її борти частково просіли в заповнення. Вздовж стінок збереглися сліди перетлілих дошок–залишки труни. Глибина ями від рівня підлоги становила близько 0,3 м.

На дні ями знаходився скелет жінки, покладеної головою на Південь, на спині, в напівскорченому положенні. Між тазових кісток небіжчиці збереглися залишки перетлілих тазових кісток немовляти. Можливо, жінка померла під час пологів, що і пояснює незвичне для християнської обрядовості положення тіла. Поховальний інвентар складався з двох бронзових дротяних скроневиких кілець, низки намиста циліндричної форми з прозорого червоно-коричневого скла (34 од.) та овального кресала.

Спостереження над характером місцезнаходження могили та над стратиграфією тієї ділянки, де вона розташована, дозволили О.Є. Черненко віднести її або до періоду функціонування «терему», або до часу його спорудження. На думку дослідниці, це – закладне поховання, про що свідчать незвичні для християнської обрядовості положення кістяка та місцезнаходження могили. Але таке припущення є дискусійним.

Часу пожежи в будівлі відповідають і рештки двох груп загиблих людей в різних частинах споруди. Перша група складалась із жінки, п'яťох дітей та собаки. Їх рештки виявлено під залишками горілих балок перекриття та розвалом печі на рівні підлоги. Кістяки були розбиті (роздроблені, перемішані з уламками цегли, горілих балок) та частково обвуглені. Частина кісток перегоріла повністю, на інших сліди полум'я зовсім відсутні. Вірогідно, це сталося тому, що люди загинули, тоді, коли рухнуло склепіння. Обвуглилися чи згоріли лише ті фрагменти кістяків, що знаходились за межами розвалів перекриття.

Поблизу залишків жіночого скелета збереглися уривки горілої тканини. Можна було визначити окремі невеликі фрагменти з жакардовим плетінням, з рештками швів та підшитих країв. Там само, біля скупчення розколотих кісток ребер, верхньої кінцівки та фрагментів горілої тканини, знайдені срібні

прикраси. Вони були складені разом, а не одягнені на загиблу: всередині браслета лежав колт, два тринамистинних скроневих кільця та перстень. Прикраси датуються кінцем XII – початком XIII ст.

Другу групу загиблих виявлено під час дослідження господарської ями поблизу північно-західної стіни. Вони також виявились заваленими рештками обваленого перекриття (рис. А.35, А.36).

До глибини 1,2 м яму заповнював шар темно-сірого супіску з уламками цегли, плитки для підлоги, штукатурки із фресковим розписом, великими шматками горілого дерева. Окрім численних фрагментів кругової кераміки тут були знайдені різноманітні прикраси і деталі одягу (бронзові пряжки та перстень, фрагменти скляних браслетів, бронзовий браслет, кістяний гудзик) та побутові предмети (замки, оковки відер, фрагменти бронзових посудин, долото тощо) (рис. А.37, А.38). Особливо можна відзначити залізну пешню із мотком мотузки, що прикипіла до нього. Там само були виявлені залишки обгорілої рибальської сітки та грузила, зроблені з полив'яної плитки для підлоги.

Нижче рівня темно-сірого супіску залягав прошарок сіро-жовтого плямистого супіску потужністю 0,3 м. Саме в цьому шарі було виявлено загиблих. Вдалось виділити скелети дорослої жінки, п'яťох дітей та двох собак. Кістяки померлих знаходились в анатомічному порядку та частково перекривали один одного. На кістках черепу жінки знаходились срібні трибусинні скроневі кільця, а поблизу дитячого кістяка була знайдена скляна циліндрична намистина та бронзовий дротяний дитячий браслет.

Зважаючи на дость коштовні речі, знайдені при загиблих жінках, автори розкопок припустили, що загиблі належали до князівської родини та загинули під час штурму поселення монголо-татарами (рис. А.39, А.41).

Відзначимо, що згідно з їх спостереженням функціонування споруди завершилось в результаті сильної пожежі, але повністю вона була зруйнована пізніше. Про це дозволяє стверджувати наявність культурного шару, який встиг сформуватись природним шляхом всередині руїн, та характер руйнування північно-західної стіни. Тут безпосередньо в верхніх шарах будівельного сміття

знайдено матеріали XVII ст., серед іншого – кахля, на якій була позначена дата – «1649» (Черненко, Казаков 2003). Це відповідає часу, коли на території Спасо-Преображенського монастиря починалось активне будівництво та реконструкція.

В заповненні мурованої споруди, відкритої 2003 року, окрім чисельних фрагментів кераміки, плінфи та фрагментів свинцевої покрівлі, знайдено близько 400 предметів різноманітного призначення. Серед знахідок велику групу складають побутові речі та знаряддя праці: точильні бруски, шиферні пряслиця, рибальські гачки, уламки металевого та скляного посуду, ножі, залізні вушка відер тощо. Як відзначають автори досліджень, виявлений речовий інвентар в цілому відповідає господарчій практиці населення давньоруських городищ (сільське господарство та промисли). В той же час, наявна значна група знахідок (перш за все, жіночі прикраси), що являються соціально престижними. У цьому зв'язку можна відзначити також кістяну покривку від туалетної посудини – пексиди, а також шпору і хрест-енколпійон. Всі ці предмети, як і коштовні прикраси на тілі загиблих жінок, є свідомством наявності осіб високого статусу. До того ж виявлені на рештках штукатурки графіті свідчать про досить високий культурний рівень мешканців будівлі (Черненко, Казаков 2005, с. 199).

Як здається, зазначені характеристики речового матеріалу можуть відповідати картині княжого двору, яким його зображують писемні джерела епохи Давньої Русі. Це було місце для перебування князя та його родини і водночас господарчий центр, де зберігалась “готовізна”, скрині з різноманітним княжим майном, запаси реманенту. Все вище зазначене дає достатні підстави для інтерпретації дослідженої споруди як мурованого княжого терему.

Також в ході досліджень 2003 року було обстежено прилеглу до сучасного монастиря територію (Черненко, Казаков 2003). В результаті можна констатувати відсутність культурного давньоруського шару на більшій частині мису. Судячи з усього, давньоруське поселення займало лише центральну частину території сучасного Спасо-Преображенського монастиря, навколо

Спаського собору та князівського терему. Воно складалось з однієї заселеної площадки. Її площа дорівнювала приблизно 1 га.

Звертаючись до топографії поселення, необхідно відзначити, що на найбільш високій його точці було розташовано християнський мурований храм, поряд існувала резиденція місцевого князя у вигляді цегляного княжого терема, навколо них розташовувалась звичайна житлова та господарська забудова. Ймовірно, тут проживали залежні від князя особи. З трьох боків площадка поселення була захищена природними схилами, а з західного боку – укріпленнями у вигляді частоколу. За матеріалами розкопок 2003 року стало зрозуміло, що територія давньоруського поселення була значно меншою від сучасної території монастиря.

Ще однією особливістю цього поселення є порівняно невелика насиченість давньоруського культурного шару за межами відкритих комплексів. Він містить незначну кількість фрагментів кружального посуду XII ст. Це може свідчити про обмежену експлуатацію ділянки у давньоруський період, тобто про певний статус поселення, який не дозволяв простому населенню селитись в межах укріплень та поряд з ними.

За топографічними ознаками, вказане поселення схоже на давньоруський міський дитинець, де було розташовано центральний храм міста та князівські палати. Проте відсутність серйозної системи фортифікації та посаду або відкритого селища навколо не дає підстави визначити пам'ятку як городище. В той же час, не виключаємо можливість інтерпретувати її як окреме князівське поселення (село), де розташовувалась заміська резиденція князя. Адже літописні джерела доводять існування подібної практики. Зокрема О.М. Поляков визначив зазначене поселення як літописне Михайлове село, де, на його думку, і похований один з Новгород-Сіверських князів Олег Святославич (Поляков 2001, с. 79).

В цілому можна вважати, що археологічні дослідження останніх років підтвердили гіпотезу А.В. Кузи щодо існування в домонгольський період на місці сучасного Спасо-Преображенського монастиря заміської князівської

резиденції. Старий центр Новгород-Сіверського в ур. “Замок” являвся невеликим за площею. На середину XII ст. – час найбільшого розквіту міста – дитинець вже був щільно забудований. Це могло спонукати амбітних Ольговичів, що тоді відігравали провідну роль в загальноруських чварах, спорудити заміську резиденцію-фортецю з кам’яним Спасо-Преображенським собором та мурованим княжим теремом. Зазначимо, що період розквіту князівства загалом та міста зокрема був досить недовгим та змінився поступовим занепадом після переходу Ігоря Святославича на Чернігівський стіл. Резиденція на території сучасного монастиря функціонувала нетривалий проміжок часу і була зруйнована під час монгольської навали. В цьому контексті згадаймо хоча б будівництво резиденції за містом Андрія Боголюбського.

В той же час, існування заміської резиденції князів не виключає можливості існування монастиря при князівському дворі. На думку Ю.О. Артамонова, «первые монастыри на Руси представляли собой сравнительно небольшие группы иноков, которые жили за счёт богатых семей города, отправляя службу в их домовых церквях-обителях» (Артамонов 2006, с. 35 – 47). Згідно з однією із версій, саме такий невеликий «домовий монастир» знаходився у князівській резиденції в Боголюбово. Згодом він поширився на всю її територію (Маштафаров 2002, т. 5; Загrevський 2009, с. 141 – 167). Втім, утворення Новгород-Сіверського монастиря могло відбутись і після монгольської навали. На таку думку наводить факт появи перших поховань в соборному храмі тільки в XIV ст. Розташований в покинутій резиденції на зручній, наближеній до міста ділянці храм міг привабити ченців. В будь-якому випадку, саме собор пов’язав ранній архітектурний комплекс на території монастиря з тим, що почав формуватись у XVI ст. та існує до сьогодні.

Щодо хронології поселення, нагадаємо що найбільш рання житлова будівля на його території, датується X ст. (Казаков 1996, с. 6), а це дає підстави саме з даного моменту розпочати його історію. Однак більша чисельність знахідок з культурного шару, так само як і більшість досліджених комплексів,

датується XII – XIII ст. (Черненко, Казаков 2003). Це дає підстави віднести розквіт поселення до визначеного часу. Саме тоді тут будуються дві муровані споруди та укріплення, поселення набуває ознак адміністративного та сакрального центру.

Забудова навколо архітектурних споруд складалась із будівель, що в більшості були двоярусними та мали заглиблені прямокутні підкліти – неопалювані, господарські, або з опалювальними пристроями. Всі будівлі концентрувались у північній частині площадки поселення, між краєм площадки та спорудою «княжого терему». Судячі з наявності в їх заповненні горілих прошарків, що містили також фрагменти опаленої свинцевої покрівлі «терему», вони загинули водночас із згаданою будівлею. Таким чином, не пізніше середини XIII ст. відбувається загибель поселення, напевно – під час монголо-татарської навали.

Поселення було заміською резиденцією князів, виконуючи, таким чином, і адміністративну функцію. Разом з цим воно було укріпленим, та швидше за все, мало військову залогову, охороняючи князівське майно та підступи до столярного міста. Враховуючи розташування тут найбільшого із відомих в наш час кам'яних храмів удільного князівства, поселення стало й головним релігійним центром цього князівства, що і дало підстави інтерпретувати його в писемних джерелах як чоловічий монастир, котрий, скоріш за все, остаточно сформувався тільки в наступну епоху – в XVI ст.

На закінчення розділу зробимо кілька загальних зауважень. Аналізуючи вцілому вищерозглянуті матеріали приходимо до висновку, що власне місто Новгород-Сіверський виникає в кінці X ст. на основі кількох роменських поселень. В цей час на території майбутнього дитинця існувало роменське поселення, можливо – укріплене. Поруч – на території посаду – розташовувалось декілька сіверянських селищ. Там само знаходився виробничий комплекс, по'язаний із лісохімічним та, припустимо, із залізобудівним промислами. Переконливих доказів на користь гіпотези щодо

протоміського характеру Новгород-Сіверського роменської доби на сьогодні не існує.

В кінці X ст. поселення на дитинці знищується пожежею, що, можливо, є віддзеркаленням процесу підкорення сіверян та включення їх території до складу Давньоруської держави. При цьому на території майбутнього посаду сліди пожежі відсутні. Після цього, не пізніше початку XI ст. дитинець укріплюється валом. Водночас тут відбувається формування нової забудови. Поруч з ним з'являється відкритий посад, що виникає на місці селищ сіверянської доби. Територія посаду забудовується садибами, які мали усталене планування впродовж всього давньоруського періоду. З кінця XI ст. дитинець продовжує свій розвиток як центр удільного князівського міста. Тут з'являються нові житлові та господарські будівлі. В XII ст. реконструюється вал дитинця. Особливу увагу звертає на себе князівська медуша цього часу, що, на думку дослідників, свідчить про наявність князівського двору. Втім, забудова дитинця в XII ст., як і раніше, не є щільною. Водночас валом та ровом обноситься територія посаду. В даному районі міста формується житлова, господарська та реміснича забудова, ймовірно – система вулиць. Населення міста активно займалось ремеслами та торгівлею.

Накопичені археологічні матеріали, також враховуючи також останні розробки в галузі дослідження домобудівництва Сіверщини домонгольської доби (Енукова 2007), можна простежити специфічні риси розвитку будівельної традиції на окремих етапах історії Новгород-Сіверського домонгольської доби. Зокрема, для роменського періоду (X ст.) характерні однотипні за своєю будівельною технікою споруди – прямокутні в плані, однокамерні будівлі зрубної або каркасно-стовпової конструкції, споруджені на основі частково заглибленого в материк котловану. З XI ст. на території міста з'являються двоярусні прямокутні житлові будівлі з печами-кам'янками. В XII ст. поширюються житла на заглибленому в материк підкліті, який найчастіше мав господарське призначення. Інколи такий підкліт опалювався.

В період апогею розвитку міста на території колишнього сіверянського селища зводиться заміська резиденція Новгород-Сіверських князів. Отже, місто структурно складалось з трьох компонентів: дитинець, посад та заміська князівська резиденція.

Таким чином, розглянувши всі частини міста окремо, на підставі археологічних матеріалів цілком можна визначити загальну хронологію життя давньоруського Новгород-Сіверського та виділити три, синхронні для всіх його частин, періоди: X ст. – роменський період; кінець X – XI ст. – період становлення та формування давньоруського міста; XII – початок XIII ст. – час найбільшого розвитку міста, виникнення укріплень посаду та острогу.

Археологічні матеріали дають можливість дійти висновку, що місто, як і князівська резиденція, загинуло в середині XIII ст. внаслідок монгольської навали. Сліди пожежі зафіксовані як на дитинці, так і на території округи міста.

РОЗДІЛ 3. ОКРУГА НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО В ІХ – ХІІІ СТ.

3.1. Історико-географічна характеристика регіону

Середньовічне місто – складний і багатофункціональний організм, що в своєму існуванні тісно пов'язаний з міською округою. Разом вони утворюють єдиний господарський комплекс. Зокрема В.П. Коваленко приходить до висновку, що економічний розвиток літописних міст Чернігово-Сіверщини суттєво залежав від сільської округи, звідки надходив додатковий продукт до міста (Коваленко 1990, с. 23 – 31). Така точка зору є незаперечною, адже більша частина приміських земель оброблялась саме жителями округи. На думку А.В. Кузи, саме від розміру та заселеності округи залежало зростання та значення давньоруського міста (Куза 1985, с. 60). Він також відзначив, що містами ставали перш за все ті поселення, в яких концентрувався та перероблявся додатковий продукт, що поступав з навколишніх поселень. Отже, місто не може існувати без своєї округи. Воно використовує її природні та демографічні ресурси та водночас обслуговує її.

Поняття міської округи неодноразово розглядалось в історіографії. На даний час стосовно округи давньоруського міста існує дві основні трактовки. В першому, більш широкому розумінні, воно ототожнюється з поняттям «волость» (Куза 1985, с. 60). За П.П. Толочком, волость – це крупне удільне князівство, стабільний економічний район. Таке визначення являється цілком обґрунтованим. Проте паралельно у фаховій літературі існує поняття округи міста в більш вузькому розумінні – як сільськогосподарської округи. До неї входять поселення, що економічно та соціально тісно пов'язані з містом та розташовані неподалік від нього. Розмір сільськогосподарської округи, на думку П.П. Толочка, коливається в межах 0,8 – 1,2 тис.км²., приблизно в радіусі 25 кілометрів від самого центру. Це середня відстань, яку можна подолати пішки за один день (Каменцева, Устюгов 1975, с. 28). На думку того ж П.П. Толочка, саме такий розмір міської округи дозволяє нормально

функціонувати господарському комплексу (Толочко 1989). Поєднання міст і сіл в протоагломерації, велика площа їх сітки сприяють інтенсивній взаємодії. Протоагломерація становить собою ареал ближніх зв'язків, що не вимагають великих затрат часу та засобів (Лаппо 1997, с. 95).

Слід зауважити, що найближча сільська округа багатьох міст з часом безпосередньо входила до їх території та обносила укріпленнями, стаючи міським посадом або окольным градом. Така ситуація спостерігається, зокрема, на території Чернігово-Сіверщини. Зауважимо, що подібний розвиток подій стосується переважно міст, які виникають на базі слов'янських поселень більш раннього часу, зокрема в Новгород-Сіверському (Куза 1985, с. 55). При цьому, в ряді випадків поруч зі зростанням значення самого міста зменшувалась фортифікація навколишніх (колишніх роменських) городищ, що можна пояснити, між іншим, перерозподілом ресурсів на користь згаданого міста.

В період розквіту Новгород-Сіверський був адміністративним центром величезних територій від Подесення на півночі до Дінця на півдні, від Сновська на заході до Курська з Посейм'ям на сході (Зайцев 1985, с. 73). Згодом на цій території відбувається утворення удільних князівств з центрами в Трубчевську, Путивлі, Рильську та інших містах. Ці центри відповідають протоагломераціям, що виникли ще за роменського часу в місці розташування найбільш родючих ґрунтів (Толочко 1989, с. 73). Подібне гніздо поселень складається в роменський час і навколо Новгород-Сіверського (Моця 2007, с. 105).

Безпосередньо до складу міської протоагломерації давньоруського Новгород-Сіверського входили приміські поселення, розташовані поблизу сучасних населених пунктів Сухомлинівка, Домотканово, Горки, Горбово, Киселівка, Дробишево, Путивськ та деяких інших (Орлов 1979). Їх сітка була достатньо розгалуженою. Картографування пам'яток дозволяє визначити, що вони утворювали навколо міста напівкільце, обмежене зі східного боку р. Десна. З Півночі територія міської округи обмежується поселеннями, розташованими на берегах р. См'ячка та Рома. Із Заходу – поселеннями вздовж річки Малотічки. З Півдня та зі Сходу – р. Десна. Зауважимо що під поняттям

«межі округи» в даному випадку мається на увазі розташування поселень, що відносились до округи міста. Відзначимо також, що на лівому березі Десни поселення округи археологічно не зафіксовані, відсутні вказівки на них і в писемних джерелах: пойма річки в цьому місці дуже широка, заболочена та під час весняної повені заливається на багато кілометрів. В наш час тут відомий тільки один курганний могильник біля с. Бірино. В науковій літературі пам'ятка відома за матеріалами П.С. Уварової, де він датується X – XII ст. (Уварова 1906). Могильник до сьогодні археологічно не досліджувався, трму таке датування не є переконливим. Відзначимо, що поряд із могильником відоме поселення Бірин (урочище Пристань), звідки походять матеріали юхнівської культури та III – IV ст. н.е. (Горюнов 1981, с. 6). Не виключено, що з ним пов'язаний і могильник – за результатами розкопок останніх років в регіоні відомі курганні поховання юхнівської культури (Каравайко 2010, с. 75). Таким чином, припускаємо, що могильник у с. Бірино може належати до доби раннього заліза.

За сучасним фізико-географічним розподілом округа цього міста входить до складу Новгород-Сіверського Полісся, яке охоплює східну частину Чернігівської і північно-західну частину Сумської областей. За природними умовами воно відрізняється від Чернігівського Полісся, оскільки лежить на схилі Воронізького кристалічного масиву, перекритого пермськими, юрськими, крейдовими, палеогеновими й антропогеновими відкладами. Його виділення в окремий фізико-географічний регіон зі специфічними умовами: придеснянське плато прорізане численними ярами, що сягають корінних крейдових порід; ландшафтна структура «мозаїчна» – наявні природні комплекси моренно-піщаних рівнин з дерново-підзолистими ґрунтами, річкових терас із сосновими і дубово-сосновими лісами, лісостепові ландшафти; боліт значно менше, ніж в інших частинах Полісся, проте більш густою являється річкова сітка (рис.А.41). У рельєфі Новгород-Сіверського Полісся помітно виділяється правобережжя р. Десни, територія якого порізана глибокими ярами і балками. На Схід від Десни

поверхня поступово піднімається і переходить у схили Середньоросійської височини (Ланько 1968, с. 122 – 138).

Головною водною артерією Новгород-Сіверського Полісся є річка Десна. Саме на її берегах та вздовж її притоків сформувалась міська округа. В ті часи річка в цій місцевості досить вузька, проте переправа через неї ускладнена навністю численних боліт та стариці на лівому березі. В межах округи відомі два традиційних броди, що використовувались протягом всього середньовіччя: Пушкарівський та Путимський (Пирогівський). За матеріалами писемних джерел XVII – XIX ст., влітку їх можна було долати кіньми вброд (Москаленко, Кедун 2000, с. 23).

За даними XVI – XVIII ст., місцеві водойми були багаті рибою, а тому, звичайно, населення займалось рибальством (Шафонський 1951, с. 7). Можна припустити, що така ситуація спостерігалась і в X – XIII ст. Це підтверджують і археологічні знахідки: практично на всіх давньоруських поселеннях Новгород-Сіверщини виявлені рибальські знаряддя (гачки, грузила для сіток, фрагменти сітей, пешня), риб'яча луска та кістки (Черненко, Казаков 2003).

Згадані вище річки (Малотічка, Рома та См'ячка) є правими притоками Десни. Вони ніби обіймають округу давньоруського міста, створюючи таким чином додаткові природні укріплення. До того ж, ймовірно, річки використовувались як водні шляхи, що пов'язували місцеві населенні пункти і більш віддалені території.

Зокрема відомо, що в 1185 року князь Святослав Ольгович спустився човнами з Новгород-Сіверського до Чернігова (Кулаковський 2006, с. 16). Навпаки, пересування суходолом було затруднене через існування великої кількості річок, їх приток та густу сітку яруг. Щодо стану доріг, то їх фактично не існувало (Кулаковський 2006, с. 38), за винятком шляхів, що поєднували Новгород з центрами інших князівств. Вони використовувались як для торгівлі, так і у військових цілях. Наприклад, пересування таким шляхом княжого війська згадується в «Слові о полку Ігоревім» (Зімін 2006).

Узбережжя Десни та її лівий берег і досі вкритий лугами, що давало свого часу великі площі для випасу худоби. Значна частина узбережжя була вкрита лісами. Існування великих лісових масивів в околицях Новгород-Сіверського ще в XVIII ст. засвідчує О.Ф. Шафонський (Шафонський 1851, с. 7). Це давало можливість розвиватись допоміжним промислам, таким як мисливство і бортництво, а також забезпечувало регіон деревиною та смолою. Можна також припустити, що ще в давньоруський час розпочалася розробка рудного заліза біля сучасного с. Знобь. Видобуток тамтешнього заліза достеменно зафіксований джерелами доби пізнього середньовіччя (Кулаковський 2006, с. 38). Варто зауважити що саме в цьому районі, на думку П. Кулаковського, локалізується літописний «Порохонський ліс» (Кулаковський 2006, с. 28).

Округа давньоруського Новгород-Сіверського неодноразово згадується в писемних джерелах. Так, літопис зберіг повідомлення про події 1146 року. Тоді київські та чернігівські князі розграбували «маєток» Святослава Ольговича і в його дворах та селах захопили великі запаси заліза та міді, близько 4000 коней, меду та вина, спалили гумно та 900 скирт хліба (Коваленко, Моця 1989, с. 28). Також у зазначеному повідомленні згадуються і два села – Ігореве сільце та Мелтеково (ПСРЛ, стб. 333; ПСРЛ, стб. 332).

Назву ще одного давньоруського села зустрічаємо у В.М. Татищева, який посилається на текст літопису, що не зберігся. Так, він згадує село Святого Михайла, яке знаходилось за двадцять верст від міста (давньоруська верста 1,08 км) (Самійленко 2004, с. 54). В цьому селі нібито зупинявся князь Ігор під час втечі з половецького полону (Татищев 1964, с. 139). На думку Г.П. Полякова, мова йде про монастирське село, розташоване неподалік від Новгород-Сіверського (Поляков 2005, с. 56). В свою чергу, О.М. Поляков локалізує згадане село на території сучасного Спасо-Преображенського монастиря (Поляков 2001, с. 69).

Перші відомості про давньоруські пам'ятки Новгород-Сіверщини містяться в картографічних та писемних джерелах XVII – початку XX ст. Проте

переважна більшість з них є неточними і не витримує критичного аналізу. Зазвичай, вони ґрунтуються на нічим не підтверджених місцевих переказах.

Давньоруська округа Новгород-Сіверського досліджується археологами починаючи з кінця XIX ст. Напевно, вперше її оглядав Д.Я. Самоквасов. Дослідник обстежив та локалізував основні археологічні пам'ятки району, зокрема 12 городищ. Також дослідник здійснив розкопки курганів біля сіл Форостовичі та Ларинівка (Самоквасов 1916, с. 92). Паралельно з першими археологічними дослідженнями округи давньоруського міста відбулась фіксація знайдених кладів, що в майбутньому сприяло локалізації ряду поселень. Зокрема це клад гривен біля села Горбове та села Мамекине (Ясновська 2005, с. 13). За сприяння Д.Я. Самоквасова дослідження округи було продовжене С.А. Гатцуком, який оглянув роменські городища на території Новгород-Сіверського, а також Домотканівське, Ленківське, Горкінське та групу городищ поблизу сіл Радичев і Лісконоги. Також С.А. Гатцук продовжив дослідження курганної групи біля с. Ларинівка. Дещо пізніше І.С. Абрамов провів розкопки кількох курганів поблизу с. Ушівка, що на лівому березі р. Лоски (Абрамов 1910, с. 142).

В 20-40-вих роках XX ст. дослідження Новгород-Сіверщини значно активізується. Л.В. Ясновська в своєму історіографічному нарисі навіть виділяє цей період як окремий етап (Ясновська 2005, с. 13). Зокрема, у 1924 році К.І. Самбурський оглянув південно-східну околицю с. Гірки. У 1936 – 1940 та 1945 – 1946 роках на території Новгород-Сіверського Подесення працювала Деснинська експедиція ІІ МК СРСР та ІА АН УРСР під керівництвом М.В. Воеводського. В результаті робіт загону Ф.В. Лучицького було обстежино правий берег Десни від с. Пушкарі до с. Дегтярівка. Саме в цей час було розпочато археологічні дослідження городища в с. Горбове.

Відзначимо, що згідно з матеріалами розвідки М.В. Воеводського, матеріали роменської культури були присутні і на лівому березі Десни – в районі Новгород-Сіверського, у с. Біріно. Проте, як з'ясувалось, дана пам'ятка датується більш раннім періодом і не належать до роменського часу. Як

відзначає Є.О. Горюнов, в процесі подальших досліджень було встановлено, що ряд відкритих М.В. Воеводським пам'яток насправді датується III – IV ст. н.е. (Горюнов 1981, с. 6). Така помилка була обумовлена хибними уявленнями дослідника про спадкоємність юхнівської та роменської культур.

Археологічні дослідження Новгород-Сіверської округи продовжила експедиція Чернігівського історичного музею під керівництвом І.І. Єдомахи у 1959 – 1962 роках. Протягом трьох польових сезонів експедицією було обстежено городища біля с. Комань, Гірки, Дігтярівка та Кудлаївка, де виявлено матеріали роменської культури (Єдомаха 1959, с. 63). На деяких з цих пам'яток було виявлено давньоруські матеріали, що сьогодні зберігаються в Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського (колекція А-134 (1-202)/197).

Подальші дослідження у Новгород-Сіверському Подесенні проводились археологічними експедиціями ІА АН СРСР та Ленінградського відділення ІА АН СРСР. В рамках експедиції протягом 1965 – 1967 років працював Юхнівський загін під керівництвом О.М. Мельниковської. Роботи здійснювались на багатошарових пам'ятках, де окрім юхнівського горизонту був також давньоруський. В ході робіт загону О.М. Мельниковської було обстежено II Горкинське городище біля с. Гірки, а також кургани на території II Киселівського городища та залишки укріплень городищ біля с. Дробишів та Бугринівка (Мельниковская 1967, с. 6).

В цей же час здійснено моніторинг стану курганних могильників регіону. В ході робіт Радимицької експедиції ІА АН СРСР під керівництвом Г.Ф. Соловйової у 1967 році було встановлено, що кургани біля с. Ларинівки, Рикове (сучасне Кірове) не збереглися. Поблизу с. Ушівка були зафіксовані сліди трьох вже досліджених насипів. Також було констатоване знищення оранкою більшості курганів в околицях с. Форостовичі. Форостовицьке городище також виявилось знищеним, натомість неподалік вдалось відкрити селище VII – XIII ст. (Сымонович 1967, с. 6).

Паралельно розвідки в пониззі р. Роми та Смяч у 1967 році було проведено експедицією під керівництвом П.М. Третьякова. В результаті обстеження правого берега р. Смяч на північно-західній околиці с. Мамекине вдалось відкрити поселення XII – XIII ст. (Ясновська 2005, с. 13).

1968 року розкопки багаточасового поселення на північно-східній околиці с. Чулатове було проведено Середньодеснянською археологічною експедицією під керівництвом Є.О. Горюнова. Тут знайдено матеріали роменської культури та XII – XIII ст. (Горюнов 1971, с. 41 – 45). Надалі Деснянським розвідковим загоном С.С. Березанської у 1972 році на східній околиці с. Мамекине було виявлено давньоруські матеріали. Така знахідка надала підстави локалізувати тут давньоруське селище.

1979 року дослідження міської округи було продовжено співробітниками експедиції під керівництвом А.В. Кузи. В результаті зазначених робіт вдалось дослідити вже відомі на той час поселення та відкрити ряд нових (Орлов 1979, с. 1). При цьому варто зауважити, що основною метою розвідки було з'ясування основних аспектів заселення Подесення. Тому роботи охопили територію Чернігівської та Брянської області, тобто фактично Новгород-Сіверського князівства, а не лише найближчої округи. Дослідженнями ж безпосередньої міської округи в рамках експедиції у 1979 – 1984 років займався загін під керівництвом О.В. Григор'єва. Найбільш цікаві результати вдалось отримати в ході робіт загону на поселеннях біля сс. Горбове та Путивськ (Григор'єв, Коваленко, Моця 1984, с. 229).

На Путивському городищі розкопано площу близько 5 000 м². Тут було відкрито дев'ять споруд різного призначення та близько десятка господарських ям (Григор'єв 2006, с. 92–104). За попередньою версією, виникнення поселення віднесено до першої половини XII ст., а загибель пов'язана з подіями, згаданими у літописі під 1146 роком (Григор'єв, Коваленко, Моця 1984, с. 229). Відзначимо, що надалі питання про датування пам'ятки було переглянуте.

Також цікаві матеріали вдалось отримати в ході розкопок городища у с. Горбове, яке сьогодні більшість дослідників ототожнює з літописним

Ігоревим сільцем (Моця, Куза 1989, с. 25). Розкопана тут площа склала близько 700 м², були виявлені рештки жител та господарських споруд роменського часу та X – XII ст. (Григорьев 1989, с. 24).

На початку XXI ст. вивчення округи продовжується. В 1999 та 2002 роках розкопки поселення поблизу с. Путивськ були здійснені експедицією О.Є. Черненко та А.Л. Казакова за участі автора (Черненко, Казаков, Кедун 2002, с. 2). Городище Пісочний Рів досліджував Л.Л. Залізник у 2002 році. З огляду на отримані результати, він дійшов висновку, що функціонування городища припиняється у X ст., що пов'язано з централізаційною політикою київських князів (Залізник, Каравайко, Маярчак 2003, с. 5 – 13). У 2005 – 2007 роках дослідження городища Кеселівка II проводив Д.В. Каравайко (Каравайко 2005, с. 2).

Сьогодні на території округи міста систематично працюють співробітники Чернігівської обласної інспекції з охорони пам'яток історії та культури, співробітники ДП «Старожитності Полісся». Їх діяльність пов'язана з охороною відомих пам'яток та проведенням експертиз земельних ділянок. Зазначені роботи дозволяють більш точно локалізувати територію відомих пам'яток та виявити нові.

3.2. Городища

Зауважимо, що дослідження округи підтверджують теорію щодо заснування давньоруських поселень на місці роменських. При цьому практично всі роменські пам'ятки належать до пізнього етапу існування цієї культури та виникають не раніше X ст. Тільки дві – Ленківське та Чулатівське городище – датуються за матеріалами розкопок IX ст. На даний момент лише в чотирьох випадках можемо констатувати виникнення поселення власне в давньоруський час – Домотканово, Сухомліновка, Путивськ, Масолов Рів. В рамках Новгород-Сіверської округи згадані городища як правило утворюються на місці юхнівських, можливо використовуючи укріплення попередніх часів. На думку О.В. Сухобокова, для сіверянських часів така практика являється типовою (Сухобоков 1975, с. 59). Але для перевірки зазначеної тези в наш час ще не

вистачає археологічних матеріалів. Зокрема укріплення згаданого типу пам'яток регіону фактично не досліджені. Отже, питання про статус більшості Новгород-Сіверських поселень у роменський час залишається дискусійним.

У наш час в межах округи давньоруського Новгород-Сіверського відомо 30 пам'яток роменсько-давньоруського періодів. Серед них 12 городищ, 10 селищ 4 курганних могильники та 2 окремих кургани. Серед них найкраще досліджені три – городища біля сіл Горбове (700 м²), Доматканово (1379 м²) та Путивськ (6000 м²). Також невеликими площами досліджені поселення біля с. Чулатово (58 м²), ур., «Маслов рів»(30 м²). Також фрагментарно вивчені курганні могильники біля сс. Форостовичи, Ушивка, Комань, Ларинівка.

Отже, на сучасному етапі дослідження можна чітко виділити дві групи поселень, що відносились до округи міста. Це укріплені городища, що одночасно входили до системи фортифікації регіону та виконували адміністративно-господарські функції, серед них – Путивськ, Доматканівське городище. До цієї групи можна віднести також так звані літописні княжі села, які, враховуючи їх статус також повинні були мати укріплення. До другої групи відносимо неукріплені селища, що забезпечували місто сільськогосподарською продукцією.

Серед пам'яток першої групи найкраще дослідженим є поселення біля с. Путивськ. Воно розташоване за 8 км на південний Схід від дитинця літописного Новгород-Сіверського, в ур. Путивська гора, на високому (близько 40 м) мисі корінної правобережної тераси р. Десна. У ХХ ст. більша частина пам'ятки була знищена крейдянним кар'єром (рис.А.42). Окрім цього, в 90-ті роки ХХ ст. на її території здійснили вибірку чорнозему для благоустрою Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря, внаслідок чого культурний шар на значній площі виявився зруйнованим (Черненко 2000, с. 2).

Науково-рятивні археологічні розкопки поселення проводились кілька разів: у 1983 – 1984 роках. О.В. Григор'євим (Григорьев 1985, с. 269 – 270), 2000 року О.Є. Черненко та О.О. Дудко (Черненко, Дудко 2000, с. 1), 2002 року О.Є. Черненко, А.Л. Казаковим та автором (Черненко, Казаков, Кедун 2002,

с. 2). В ході цих робіт вдалось дослідити південну ділянку пам'ятки, що вціліла по краю крейдяного кар'єру (загалом до 6 000 м²) (рис А.43). Подальші розвідки, здійснені автором у 2007 році, дозволили засвідчити, що на прилеглий територію культурний шар не поширюється, а сама пам'ятка остаточно знищена під час земляних робіт та внаслідок розвитку ерозійних процесів на схилах кар'єру.

На підставі співставлення схеми поширення культурного шару, зробленого О.В. Григорєвим, та топоїомки 2002 року, можна припустити, що до руйнування поселення займало площу розміром близько 400 x 500 м. Тобто воно було найбільшим з відомих в окрузі давньоруського Новгород-Сіверського та в кілька разів більше поселення у с. Горбове, яке В.П. Коваленко та Р.С. Орлов ототожнюють з літописним «Ігорєвим селцем» (Коваленко, Орлов 1980, с. 82). На жаль, оскільки крейдяний кар'єр знищив центральну частину пам'ятки ще в 30-х роках ХХ ст., до початку археологічних досліджень, неможливо встановити це селище, чи городище.

Згідно зі спостереженнями О.В. Григорєва, культурний шар на вцілілій частині поселення фіксувався безпосередньо поблизу археологічних об'єктів та мав незначну потужність (до 0,2 м). На його думку, це пов'язане з нетривалим періодом функціонування пам'ятки – у межах кількох десятиліть (Григорєв 2006, с. 91 – 92, 96). Проте, така теза вченого викликає певні заперечення, зокрема потужність культурного шару співпадає з глибиною оранки, а тому більшість сільських поселень на Поліссі мають схожі характеристики.

Забудова пам'ятки була розосереджена: всього під час робіт 1983 – 1984 років на площі близько 5 000 м² відкрито дев'ять споруд різного призначення та близько 10 господарських ям. Виходячи з характеру виявлених матеріалів, частину об'єктів автор досліджень вважає покинутими, частину – знищеними внаслідок катастрофічних подій, про що свідчать сліди руйнівної пожежі та рештки загиблих людей (Григорєв 2006, с. 91 – 92, 96). Роботи 2000 – 2002 років проводились на місці вибірки ґрунту для благоустрою Спасо-Преображенського монастиря. Культурний шар на цій ділянці виявився

знищеним, що, на жаль, виключало можливість стратиграфічно пов'язати відкриті комплекси. Частково вціліли тільки заглиблені в материковий супісок котловани об'єктів (Черненко, Казаков, Кедун 2002, с. 2).

Всього було розкопано площу близько 1 100 м²; відкрито залишки восьми споруд житлового та господарського призначення, господарські ями. Найкраще збереглись рештки напівзаглибленої житлової споруди (№1, розкоп 1 2000 року). Її котлован прямокутної форми, розміром 4 x 4,5 м при глибині 0,8 м був орієнтований стінками по сторонах світу. У центральній частині заповнення простежувались прошарки вугликів та рихлого гумусованого коричневого супіску, напевно, від згорілого дерев'яно-земляного перекриття даху.

Всередині котлован поділявся навкіс клиноподібною в плані материковою перемичкою (висота до 0,5 м; ширина від 1,0 до 0,3 м) на дві нерівні за площею частини. Перемичка, поступово знижуючись, проходила від центру північного борту до південно-західного кута. Неподалік від кута в ній знаходився проріз. Можливо, тут був влаштований прохід, що з'єднував обидві частини будівлі.

Східну, більшу за площею, частину споруди можна інтерпретувати як житлову. З двору до неї вів вхід у вигляді сходинки, прорізаної у верхній частині північного борту. На сходинці розчищено дві стовпові ямки, котрі, напевно, слугували для оформлення дверного прорізу. В основі сходинки, в підлозі, було чашеподібне заглиблення. Припускаємо, що воно утворилось там, де встановлювалась приставна драбина, т. зв. «щегла».

Зліва від входу розташовувалась округла (1,2 м у діаметрі) глинобитна піч, врізана в край котловану. Її устя виходило на Захід, черінь з глини знаходився врівень з поверхнею материка; слідів каркасу не виявлено. Можна припустити, що піч була споруджена на дерев'яному, засипаному материковим супіском опічку. Від нього збереглись рештки жердин; конструктивні особливості, на жаль, не простежувались. Всередині печі знайдено цілий, сильно перепалений кухонний горщик. Він лежав в усті на боку, вінцем назовні від внутрішнього простору.

По центру споруди розташовувався ще один опалювальний пристрій – невелике (0,5 м у діаметрі) кругле в плані відкрите глинобитне вогнище, прибудоване впритул до внутрішньої материкової перемички. Воно було обернуте на Північ.

Напевно, східна частина споруди мала дерев'яну підлогу, якій відповідає прошарок сірого супіску з вугликами на дні. Судячи з наявності характерних парних стовпових ям, зроблених з незначним відступом від бортів, стіни були обшиті дошками. При цьому вздовж внутрішньої перемички стовпові ями розташовувалися з обох боків від прорізу, на відстані близько 1 м одна від одної. Можливо, перемичка також була обшита дошками або слугувала підмурком, на який спиралась внутрішня стінка. У цьому випадку встановлені вертикально стовпи фіксували всю конструкцію там, де знаходився прохід. Хоча, такій реконструкції не зовсім відповідає розташування відкритого вогнища впритул до материкового останцю. У відділеній перемичкою західній частині котловану борти плавно спускались до дна. Дно закруглене, врізане в материк на 0,75 м. З цього рівня під зовнішню стіну впущена господарська яма-сховище грушоподібної форми.

Значне руйнування верхньої частини споруди (північно-східний кут повністю знищено під час вибірки ґрунту) та навколишньої території ускладнює можливість визначити її конструктивні особливості. Скоріш за все, вона мала каркасно-стовпову конструкцію: вціліли три кутові ями (діаметр 0,3 – 0,4 м; глибина 0,4 – 0,8 м), які могли слугувати для встановлення достатньо масивних опор перекриття. При цьому та яма, що відповідає східній стінці, розташована ззовні; а ще дві – із Заходу, всередині котловану. В цілому, складається враження, що зовнішні стіни будівлі споруджені ззовні від її заглибленої частини. Такому висновку відповідає й те, що піч врізана в східний борт котловану, а під його західний борт впущена господарська яма.

Виявлений у споруді інвентар нечисленний: окремі фрагменти кухонних горщиків, залізні ніж та голка, два цвяхи, невиразні корозовані металеві предмети. Переважна більшість знахідок концентрувалась у східній частині

споруди, біля її дна. Виявлені там само уламки кружальних посудин можна віднести до другої половини XII ст. До цього ж часу належить горщик, знайдений у печі. Складається враження, що споруда згоріла (заповнення насичено горілими рештками), проте незначна кількість речового матеріалу свідчить, що на цей момент мешканці вже покинули її.

Окрім охарактеризованого вище житла, уваги заслуговують два симетричні котловани (споруди 1, 2, розкоп 3 2000 року), розташовані за 1,6 м один від одного. Їх було орієнтовано стінками по сторонах світу. Той, що розташовувався зі Сходу (споруда 1), в плані подібний до двох з'єднаних довгими стінами овалів (4 x 1,35 та 3,25 x 1,95 м), дещо зміщених вздовж центральної осі по лінії Південь – Північ. Його загальні розміри 4,7 x 3,3 м. В південній частині об'єкту залягав масивний (2,3 x 1,75 м у плані; потужність – до 0,4 м) розвал печини, в якому фіксувались окремі глиняні вальки. Рівень розвалу поступово знижувався від центру до стінок. Напевно, це залишки глинобитної печі, що завалилась у підпілля з досить значної висоти під час руйнування будівлі.

Стіни котловану майже прямовисні, заглиблені в материк на 0,8 – 0,9 м. Дно рівне. На рівні дна в південно-східному куті розчищена кругла яма, а по центру східної стінки – невелика стовпова яма. Враховуючи відсутність стовпових ям у стінок, можна припустити, що це – підпілля житла зрубної конструкції.

У заповненні (здебільшого – в розвалі печини) знайдено фрагменти кружальної кераміки, два бочкоподібні пірофілітові пряслиця, вістря стріли з кістки (кулеподібне, із загостреним чотиригранним вістрям; тип 1 за класифікацією А.Ф. Медведєва, поширений у IX – XVI ст. (Медведєв 1996, с. 87)), кілька металевих предметів (рис. А.44). Серед останніх особливо треба відзначити фрагмент клепанної бронзової посудини. Його краї з двох боків досить рівно обрізані, з двох обламані (заготівка під ливарне виробництво).

В керамічному комплексі кількісно переважають кухонні горщики сірого та світло-сірого кольору з незначними домішками дрібного кварцевого піску, з

потовщеним краєм вінця у вигляді масивного валику різної конфігурації (тип II, підтипи 1 та 2, різновиди А, Б по С.О. Біляєвій (Беляева 1982, с. 76), котрі датуються другою половиною XIII – XIV ст. При цьому типи посудин, появу яких на Новгород-Сіверщині Л.І. Виногородська відносять до більш пізнього часу (Виногородська 1988, с. 48), відсутні. Зустрічаються як неорнаментовані горщики, так і прикрашені насічками по вінцях або лініями та прокресленою хвилею чи нігтьовими вдавленнями по плічку.

Другий, розташований поруч котлован (споруда 2) - прямокутний у плані (4,6 x 3,3 м), із закругленими кутами. По його периметру, вздовж східного та західного бортів, збереглися залишки дощатої, обмазаної глиною облямівки у вигляді залишків встановлених вертикально дошок та смуг пропеченої глини. Вздовж бортів, на дні, зафіксовано ділянки сіро-білого супіску. Можна припустити, що це – рештки засипки між материковим бортом та облямівкою стін. В заповненні об'єкту збереглися рештки обваленого дерев'яного перекриття у вигляді згорілих дошок. Вони залягали майже суцільним шаром, рівень якого знижувався від стін до центру котловану. На цьому рівні виявлена переважна більшість речових знахідок.

Борти котловану майже прямовисні. У кутах, що прилягають до північної стінки, вціліли залишки двох згорілих стовпів. Вони були встановлені в ямах діаметром 0,2 – 0,3 м та глибиною відповідно 0,4 та 0,7 м. Ще одна стовпова яма знаходилась у південно-східному куті. Її діаметр 0,4 м, глибина 0,7 м. Поблизу південно-східного кута в південній стінці було зроблено проріз. Напевно, тут розташовувався вхід у приміщення. Дно рівне, врізане в материк на 1 м. На дні зафіксовано кілька ям-сховищ різного розміру. Дві з них (ями 1, 2) були характерної дзвіноподібної форми, з ледь закругленим дном (глибина 1,5 м; діаметр устя 1 м) та могли слугувати для зберігання сільськогосподарської продукції. При цьому ями, розташовані із південного боку (ями 5 та 6), поєднувала низка неглибоких (0,1 м) видовжених ямок; вірогідно, це – сліди огорожі з встановлених вертикально дошок.

Швидше за все, відкритий котлован являється рештками господарського неопалюваного підкліту. Навряд чи його облямівка та зовнішні стіни будівлі склали одне ціле, про що свідчить, з-поміж іншого, недостатня кількість стовпових ям. Напевно, будівля мала зрубну конструкцію, а її стіни були на відстані від бортів заглибленої частини.

Зі споруди походить численний речовий інвентар: ножі, окуття відра, ключ (тип Г за О.Б. Колчиним; XIII–XV ст. (Колчин 1982, с. 166)), один цілий та внутрішня частина трубчастого замка (тип Г за О.Б. Колчиним (Колчин 1982, с. 166)), уламок коси-горбуші, фрагмент леза сокири, залізний, подібний до долота інструмент у вигляді невеликої сокирки з вузьким прямим лезом, ковані цвяхи, уламок гладенького скляного браслета з темно-коричневого скла, пірофілітове біконічне пряслице, частина жорна з червоно-коричневого каменю (рис.42). Там само знайдено уламки стінок бронзових посудин, обрізані по краях та вирівняні. На одному з них вціліли залишки залізного вушка, закріпленого мідними заклепками. Визначити тип посудини досить складно. Напевно, це – частина металевого відра. Подібні відра походять з території Волзької Болгарії та датуються XII – XIII ст. (Руденко 1992, с. 100).

Ймовірно, що уламки бронзових посудин були заготовлені для подальшої переплавки. Їх досить впевнено можна пов'язати з періодом існування споруди, оскільки всі вони знайдені на рівні решток обваленого перекриття. Треба відзначити, що подібні заготовки зустрічались також у верхній частині заповнення сусідніх об'єктів та в залишках культурного шару. Окрім цього, кілька таких «обрізків» виявлено в ґрунті, вивезеному на територію Спасо-Преображенського монастиря. В усіх випадках це – фрагменти посуду, з'єднаного рядами клепок; на деяких збереглися рештки відігнутих назовні вінець. Можливо, всі вони потрапили в культурний шар після руйнування споруди.

На підставі знахідок речового інвентарю споруду можна віднести до післямонгольського періоду. Виявлений керамічний матеріал, так само як і в розташованому поруч котловані, репрезентує типи горщиків, властивих для

середини XIII – XIV ст. А це говорить про продовження життя тут і в післямонгольський час. Напевно, об'єкти є синхронними, або відділені один від одного незначним проміжком часу. Враховуючи, що вони розташовані неподалік один від одного, симетричні та майже ідентичні за загальними розмірами, можна навіть припустити, що це – два розділених широкою материковою стінкою підпілля великої наземної будівлі зрубної конструкції.

Практично всі інші об'єкти на момент досліджень були напівзруйнованими. Проте, з огляду на відсутність решток опалювальних пристроїв та незначні розміри, їх з певною вірогідністю можна вважати господарськими спорудами. Зібраний матеріал представлений уламками кругових посудин кінця XII – початку XIII ст. та післямонгольського часу. Речові знахідки нечисленні: ножі, цвяхи, пірофілітові пряслиця, уламки скляних браслетів, кістяна застібка від кінських пут з графіті у вигляді трикутника (аналогічна походить з кургану поблизу Цозарівки та датується XII ст.) тощо (Кирпичиков 1973, с. 68). Окремо можна відзначити бронзову монетоподібну підвіску із зображенням постаті святого-вершника із заповнення господарської споруди (№ 2, розкоп 1 2000 року).

На думку О.В. Григор'єва, поселення в урочищі Путивська гора було одним з княжих володінь, про наявність яких в окрузі Новгород-Сіверського свідчать літописи (Григорьев 2000, с. 100). Існує також гіпотеза, яку підтримують деякі письменники та краєзнавці, що саме тут знаходився Путивль, згаданий у “Слові о полку Ігоревім” (Іванова 1987, с. 70 – 71; Шарлемань 1961, с. 327 – 328).

Щодо датування поселення поблизу с. Путивськ, фахівцями висловлювались різні думки. За попередньою версією, його виникнення відносили до першої половини XII ст., а загибель пов'язували з подіями згаданими у літописі під 1146 роком (Григорьев, Коваленко, Моця 1984, с. 229) І.Г. Сарачев, спираючись на результати вивчення керамічного комплексу пам'ятки, визначає час його функціонування в проміжку між серединою XII ст. – 1174 роком (Сарачев 1995, с. 78 – 98); О.В. Григор'єв, на підставі аналізу

речового інвентарю, в публікації матеріалів розкопок називає іншу дату: друга половина XII ст. – перші десятиліття XIII ст. (Григорьев 2000, с. 99). У той же час, в ході робіт 2000 року були отримані матеріали, що належать до часу післямонгольської навали та дозволяють засвідчити існування життя на поселенні в XIII – XIV ст.

Вирішуючи питання про датування поселення, треба враховувати, що в усіх випадках археологічні дослідження здійснювались на периферії значної за площею пам'ятки; жодного разу розкриті об'єкти не вдалось пов'язати стратиграфічно. Тобто отримана інформація досить уривчаста. Швидше за все, різні комплекси репрезентують різні етапи існування поселення. Складається враження, що в період міжусобних феодалських війн XII – XIII ст., які спустошили округу Новгород-Сіверського (Григорьев 2000, с. 100) та дещо пізніше – до XIV ст., життя тут кілька разів згасало та відновлювалось. Серед іншого, така інтерпретація пояснює наявність покинутих жител поруч із зруйнованими внаслідок катастрофічних подій спорудами.

Неодноразове відновлення поселення можна пояснити його розташуванням у стратегічно важливому пункті, на підступах до переправи через Десну. Власне кажучи, назва урочища, так само як і сучасного села¹, пов'язана із розташованою неподалік Путимською (Пирогівською) переправою (бродом). Дорога до неї проходила по дну яру, що відрізав Путимську гору від річкової тераси. Переправа, відома за матеріалами писемних джерел з XVI ст., була пов'язана з традиційними шляхами від Новгород-Сіверського на південь, у Глухів та Путивль, і на північ – у верхів'я Оки (Шинаков 1981, с. 123 – 124; Кулаковский 2006, с. 16, 44 – 46). Ще в XIX ст. Десну в цьому місці часто долали кіньми вброд (Москаленко, Кедун 2000, с. 29).

Треба відзначити, що вздовж правого берега Десни навколо розглянутої переправи зосереджено кілька потужних городищ, які належать до різних епох. Це, перш за все, Юхнівське городище доби раннього заліза та Горбівське городище роменського часу. Відстань між ними не більше 3 км. На думку

¹Сучасне с. Путимськ розташовано у підніжжя корінної тераси р. Десна.

О.В. Григор'єва, до роменського часу брід через Десну знаходився у с. Горбово, а після зміни русла річки він перемістився трохи вище за течією, в район сучасного с. Путивськ. Саме цим дослідник пояснює згасання життя на Горбівському городищі та виникнення Путивського поселення (Григор'єв 2000, с. 100; Григор'єв 2006, с. 98 – 100). Однак, існування броду безпосередньо поблизу с. Горбова не підтверджується жодними джерелами. З огляду на характер місцевості воно здається маловірогідним. Річкова долина в цьому місці дуже широка та досить заболочена. Паромна переправа, що використовувалась у ХІХ – ХХ ст., була влаштована там, де долина звужується, майже на кілометр від с. Горбова (Домоцький 2010, с. 100 – 101).

Швидше за все, відомий за писемними джерелами брід поблизу сучасного с. Путивськ використовувався постійно з найдавніших часів, але в роменський час головна дорога до нього підходила з півдня: від племінного центру сіверян біля сучасного с. Радичів, повз Горбівське городище. Тільки після перетворення Новгород-Сіверського на центр удільного князівства більшого значення набуває північний напрямок, що й викликало появу Путивського поселення і водночас позбавило ваги горбівське городище.

Також треба зауважити, що навряд чи в давньоруський час дорога до Путимського перевозу від Новгород-Сіверського вела навпростець, як вважає О.В. Григор'єв (Григор'єв 2006, с. 99). У цьому випадку шлях повинен був перетинати великий лісовий масив, який існував ще й в ХVІІ ст. (Кулаковський 2006, с. 32). Напевно, за доби Давньої Русі використовувалась дорога берегом Десни, повз сучасний Спасо-Преображенський монастир, сс. Комань та Араповичі. Вздовж неї відомо кілька поселень ХІІ – початку ХІІІ ст. (2-ге Новгород-Сіверське городище-Чулатів-Дробишево-Путивськ), розташованих на високих мисовидних виступах річкової тераси, на відстані від 1 до 3 км одне від одного. Судячи з усього, це були феодальні володіння, форпости, які контролювали підступи до Новгород-Сіверського (Черненко, Казаков 2003, с. 14 – 16). Найбільш значними з них були поселення на місці сучасного Спасо-Преображенського монастиря та в урочищі Путивська гора.

Ще одне поселення розташовувалось безпосередньо поруч із містом Новгород-Сіверський в ур. Домотканове. Городище знаходиться на північній околиці сучасного міста. Воно розташувалось на мисі правобережної корінної тераси р. Десна. Його площа до 0,1 га. з заходу до нього примикає посад. Не виключено, що до посаду городища відносилось поселення в ур. Сухомлинівка, проте на сьогодні ця територія не досліджена достатньо. Залишки укріплень домотканівського городища збереглись у вигляді частин рову, що нині помітні з західного та східного боків посаду. Відстань від городища до дитинця міста (по узбережжю р.Десна) сягає близько трьох кілометрів.

Доматканівське поселення вперше відоме за матеріалами Д.Я. Самоквасова, пізніше неодноразово оглядалось А.В. Кузою та В.П. Коваленком. Територія поселення була досліджена А.Л. Казаковим та В.П. Коваленком у 1996 році. Тут було закладено 5 розкопів загальною площею понад 1000 м². За результатами цих робіт встановлено, що потужність культурного шару досягає 0,4 м. Хронологічно матеріали з нього репрезентують дві епохи – це період Давньої Русі (XII – XIII ст.) та XVII – XVIII ст. (Коваленко 1996, с. 2).

В ході робіт досліджено 10 будівель та 6 поховань, здійснених за християнським обрядом. Переважна більшість досліджених будівель становили собою споруди господарського призначення. Поселення мало штучні укріплення у вигляді рову, що захищав його з північного (напольного) боку. Його ширина 2 – 2,5 м, глибина 0,8 – 1 м. В придонній частині зібрано декілька фрагментів давньоруської кераміки. На думку авторів розкопок, рів належав до системи посадських укріплень (Коваленко 1996, с. 4). Згідно з висновками дослідників, поселення в ур. Домотканове становило собою сировинний придаток Новгород-Сіверського. Його населення, як свідчить характер знахідок, займалось переважно сільським господарством та промислами (мисливство і рибальство). Автори робіт прийшли до висновку, що городище було заселене не пізніше XII ст., в період розквіту Новгород-Сіверського, та знищене під час монгольської навали. Таку хронологію встановлено на підставі керамічного

матеріалу, що датується XII – XIII ст. (Коваленко 1996, с. 2). У звіті про роботи 1996 року також висловлена думка, що городище могло бути одним із заміських княжих сіл (Коваленко 1996, с. 1). Зауважимо, що поселення виникає в пік розвитку міста та синхронно з появою заміської князівської резиденції.

Можна також припустити, що городище слугувало форпостом на підступах до Новгороду з північного боку. Проте, враховуючи відсутність потужних оборонних споруд, воно не могло відігравати великого значення в системі оборони. В разі значної небезпеки жителям довелося би ховатися за укріпленнями розташованого неподалік міста.

Враховуючи близьке розташування городища в ур. Домотканове до меж міського посаду (1 км. до окраїни Заручав'я), є підстави припустити, що в перспективі воно могло стати одним з міських районів, але його розвиток був припинений монгольською навалою. Між ділянкою посаду в ур. Заручав'я та городищем Домотканово культурний час давньоруської доби відсутній.

Найбільш відомим городищем Новгород-Сіверської округи являється Горбівське городище, яке більшість сучасних дослідників ототожнює з літописним «Ігоревим сільцем» (Коваленко, Орлов 1980, с. 82). Відзначимо, що територія пам'ятки і досі носить топонім «сільце». Городище знаходилось на західній околиці села. В наш час воно повністю знищено крейдяним кар'єром. За висновками О.В. Григор'єва, городище займало невеликий мис шириною до 25 та довжиною близько 80 м. Його висота над рівнем Десни була близько 30 м. З напільного боку до нього примикало неукріплене селище площею 9 га (Григор'єв 2000, с. 190) (рис. А.45).

В науковій літературі пам'ятка відома з XIX ст. (Філарет 1973, с. 3) Поселення Горбове є другим за площею городищем округи, що існувало у сіверянський час. Вважається, що саме тут 1878 р. було знайдено скарб срібних гривен, запроваджений до наукового обігу Д.Я. Самоквасовим. Він складається з 26 цілих і 4 обрубаних срібних гривень чернігівського типу (Котляр 1996, с. 91). Ця знахідка стала підставою для локалізації на Горбівському городищі Ігорева сільця. На думку В.П. Коваленка, вона не може бути випадковою і чітко

визначає соціальний статус власника скарбу, що проживав в зазначеному поселенні. Дослідник визначає дату виникнення скарбу як 1146 рік, що відповідає літописній згадці про Ігореве сільце (Коваленко 1988, с. 16). В той же час, М.Ф. Котляр відносить гривні зі складу скарбу до більш пізнього часу, ніж згадані в літописі події (Котляр 1996, с. 91). Такої ж думки дотримується І.Г. Сарачев (Сарачев 1995, с. 74). Варто зауважити, що дискусія з приводу локалізації Ігорєва сільця триває з кінця ХІХ ст. Наприклад, П.В. Голубовский, посилаючись на найбільш вірогідний шлях просування княжих військ під час конфлікту 1149 року, локалізував «Ігорєве сільце» на городищі у села Дегтярівка (Голубовский 1881, с. 19). В наш час біля згаданого села відоме городище раннього залізного віку (Моця, Куза, Коваленко 1980, с. 71), проте на відстані до 7 кілометрів від нього вище за течією р. Десна знаходяться два городища у с. Горбове, одне з яких більшість сучасних дослідників якраз і вважає Ігорєвим сільцем (Поляков 2005, с. 66 – 68). Однак, автор розкопок городища, О.В. Григор'єв, висловлює сумніви з приводу прийнятої локалізації «сільця», оскільки на середину ХІІ століття життя на Горбівському городищі згасає (Григор'єв 1983, с. 72), що не відповідає картині багатого володіння, поданий в літопису (ПСРЛ, стб. 333).

Територія поселення біля села Горбове неодноразово оглядалось та досліджувалось археологами. Вперше поселення оглянув С.А. Гатцук у 1907 році (Ясновська 2007, с. 293). У 1924 році Горкінське городище оглянув та зібрав підйомний матеріал К.І. Самбурський. Першу шурфовку зазначеної пам'ятки було здійснено у 1946 році М.В. Воеводським. Проте перша системна розвідка на поселенні була здійснена В.П. Коваленко та Р.С. Орловим у 1979 році (Коваленко, Орлов 1980, с. 282 – 283). Використавши зібрані в ході розвідок дані, О.В. Григор'єв протягом 1980 – 1984 років здійснив розкопки, дослідивши всю вцілілу на той час площу городища. Результатам цих робіт дослідник присвятив декілька публікацій. Він дослідив рештки валу та ділянку культурного шару, що вціліла по краю крейдяного кар'єру. На підставі отриманих в ході робіт матеріалів, дослідник відніс час виникнення поселення

до пізнього етапу існування роменської культури та датував X ст. Згідно з його висновками, деякий час воно не мало укріплень. Формування системи укріплень почалося з улаштування ескарпу висотою понад два метри. При цьому ескарп було укріплено стінкою з дерев'яних балок (Григорьев 2000, с. 103).

Будівництво валу та рову відбувається в X ст. Вал (ширина – до 10 м, висота – більше 3-х м) включав два ряди дубових клітей. До нього примикав рів глибиною до 1,5 м. О.В. Григор'єв відзначає, що в межах X ст. в історії фортифікації городища чітко простежується два будівельних періоди. При цьому на другому етапі висота та ширина валу були збільшені (Григорьев 2000, с. 68 – 69) (рис.А.46). Забудова поселення складалась зі споруд різної конструкції. Матеріали їх дослідження були використані ним для розробки типології роменських будівель. Згідно з його висновками, більшість споруд горбівського городища – зрубної конструкції, із заглибленими котлованами; були також двоповерхові зрубні житла (рис.А.47, А.48).

Поряд з будинками знаходились ями для збереження припасів, зокрема – зернові. Останні мали класичну грушоподібну форму та використовувались досить тривалий час, про що свідчать залишки додаткової обмазки стін. Вони відрізнялися порівняно великим середнім об'ємом ~ 1,73 т. (Григорьев 2000, с. 105), що може свідчити про рівень матеріальної забезпеченості населення. Відсутність зерна в більшості господарських ям О.В. Григор'єв пояснює стратегічною важливістю цього продукту (Григорьев 2000, с. 103).

Щодо топографії поселення, то автор розкопок приходиться до висновку про садибну систему забудови (Григорьев 2000, с. 77 – 78). Така система забудови зберігається від роменського періоду (початку існування поселення) до XII ст. (час загибелі).

Аналізуючи результати досліджень, О.В. Григор'єв дійшов висновку, що на горбівському городищі в X – XI ст. існувало близько 200 дворів. Враховуючи теорію 5-ти кілометрової зони рентабельності землеробства, висунуту Г.Є. Афанасьєвим, лише мешканці 80 дворів мали можливість займатися землеробством (Григорьев 2000, с. 189). Зазначена теза зазнала критики

В.В. Примака, який звинувачує О.В. Григор'єва в неприпустимості використання етнографічних матеріалів ХІХ ст. для дослідження роменського періоду (Примака 2007, с. 20). Проте, В.В. Приймак не врахував місцеві природні умови – ландшафт та заселеність даної території. По-перше, в безпосередній близькості (на відстані 5 – 10 км) знаходилось ряд інших синхронних поселень, зокрема – власно Новгород-Сіверська роменська протоагломерація. По-друге, навколишня місцевість перерізана яругами, що виключає можливість використання широких площ під землеробство. По-третє, в регіоні існували широкі можливості (навіть більш сприятливі) для розвитку тваринництва та додаткових промислів – бортництва, рибальства, мисливства. Отже, приходимо до висновку, що теорія О.В. Григор'єва є цілком обґрунтованою.

В цілому, результати дослідження Горбовського поселення дозволяють зробити висновок, що воно в Х – ХІ ст. було одним з найбільших на території Новгород-Сіверської округи. О.В. Григор'єв вважає, що в роменський період це городище виконувало роль центру невеликої общини та було пов'язане з Новгород-Сіверським, що за своїми функціями вже в цей час наближався до міста (Григор'єв 2000, с. 59 – 60). В період Київської Русі воно продовжувало розвиватись в межах раніше сформованої системи.

Напевно, за часів складання Давньоруської держави Горбівське городище було насильницьким шляхом підкорене русичами, про що свідчать сліди пожежі, виявлені під час розкопок О.В. Григор'єва (Григор'єв 1985, с. 270). Надалі життя тут відновлюється, хоча й не набуває колишнього розмаху. За висновками В.П. Коваленка, в ХІІ ст. поселення перетворюється на заміську резиденцію місцевого князя (літописне Ігореве сільце). Як можна вважати, воно загинуло в середині ХІІ ст., можливо, в ході феодалної міжусобної війни 1146 року (ПСРЛ, стб. 333).

Загибель городища в ХІІ ст. (Коваленко, Моця 1989, с. 29) без подальшого відновлення життєдіяльності певною мірою може бути пов'язана з падінням його політичної та оборонної ролі. Саме в цей час виникає заміська князівська резиденція на території сучасного Спасо-Преображенського монастиря та

поселення Доматканово. Вона розташовувалась зручніше, враховуючи потреби оборони, зокрема, можливість швидкої передислокації військ в разі необхідності. Функції господарського та оборонного центру на південній межі міської округи перебирає на себе Путивське городище. Час загибелі Горбівського поселення та появи Путивського приблизно співпадають.

Недалеко від міста знаходиться ще одне городище, розташоване в 1 км на південний схід від сучасного с. Стахорщина Новгород-Сіверського району, на березі р. Малотечі (Малотічки) в ур. Чайкін лог (рис.А.49). Площа пам'ятки близько 3 га, вона складається із власне городища та неукріпленого селища (Куза 1996, с. 107). В науковій літературі воно відоме за матеріалами Д.Я. Самоквасова (Самоквасов 1908, с. 110), А.М. Лазаревський та П.В. Голубовський ототожнювали з ним літописне село Мелтекове, згадане в Іпатіївському літописі під 1146 року (ПСРЛ, стб. 333). Цієї думки дотримується і більшість сучасних дослідників, хоча О.П. Моця та В.П. Коваленко зазначають, що культурний шар пам'ятки містить тільки матеріали юхнівської культури (Коваленко, Моця 1989, с. 29).

Існує також версія щодо локалізації села Мелтекове на місці давньоруського городища, розташованого у с. Мамекене, на краю високої правобережної тераси р. Десна (Коваленко, Моця 1989, с. 29). Воно відоме за матеріалами П.С. Уварової 1906 року (Уварова 1906) та Д.Я. Самоквасова 1908 року (Самоквасов 1908). В сучасній фаховій літературі пам'ятку прийнято датувати X – XIII ст. Наприкінці XIX ст. на городищі було знайдено скарб, що складався з 8 срібних чернігівських гривень. Саме цей факт став підставою для локалізації тут літописного села (Коваленко, Моця 1989, с. 29).

До сьогодні пам'ятка археологічно не досліджувалась. За матеріалами розвідки, здійсненої автором 2008 року, слідів оборонних споруд виявити не вдалось, тобто питання про статус поселення до подальших розкопок лишається відкритим. В наш час вся її площа знаходиться під приватними городами, що ускладнює проведення повномасштабних розшуків. В ході розвідки на ріллі

було знайдено окремі фрагменти кераміки XII ст., що в цілому узгоджується з прийнятим у літературі датуванням поселення.

В літературі існують відомості про давньоруське городище, розташоване у с. Ленькове (Археологічні пам'ятки Української РСР 1966, с. 445). Пам'ятка обстежувалась С.А. Гатцуком у 1907 році (Ясновська 2009, с. 27), Д.Я. Самоквасовим – у 1908 році (Самоквасов 1908, с. 111), І.Ф. Іванченко – в 1973 році (Іванченко 1973, с. 5). З нею прийнято ототожнювати городище, розташоване за 2 км на південний-схід від сучасного села, на правобережній терасі р. Рома при її впадінні в р. Десна, в ур. Старе Городище (Куза 1996, с. 106). Втім, культурний шар цього городища містить лише матеріали юхнівської культури. Швидше за все, мова йде про городище, відоме в сучасній літературі як Киселівка-II, розташоване між сс. Ленківце та Киселівка. Неподалік знаходиться синхронний курганний могильник (рис.А.50).

В околицях с. Киселівка знаходяться дві пам'ятки, відомі в історіографії як городища Кселівка I та II. Обидва вони розташовані між сучасними селами Киселівка та Щурівка. Киселівка II знаходиться приблизно за 0,5 км на південь від с. Киселівка біля місця впадання р. Роми в р. Десну. На північ від нього знаходиться городище Киселівка I. Обидва неодноразово обстежувались різними дослідниками. Так зокрема, у 1938 та 1939 роках їх оглянув Ф.В. Лучицький (Лучицький 1938, с. 7 – 8), у 1965 році О.М. Мельниківська (Мельниковская 1965, с. 1), 1973 році – І.Ф. Іванченко (Іванченко 1973, с. 24 – 26), в період з 1981 по 1984 рік. – співробітники Чернігівського історичного обласного музею В.П. Коваленко, А.Л. Казаков та О.Є. Черненко (Каравайко, Ступак, 2006, с. 178).

Городище Киселівка I займає площадку розміром 60 x 25 – 40 м. Її висота над рівнем заплави р. Десна близько 40 м. Збоку заплави має крутий схил, з напільного боку – обмежена валом та ровом, які переходять в яри. За матеріалами розвідок було визначено, що городище є багатошаровим та датується добою раннього заліза і часом Київської Русі.

Городище Киселівка II розташоване на мисі високої корінної правобережної тераси р. Десна. З північного Сходу та південного Заходу його площадка обмежена глибокими ярами, з напільного боку простежуються залишки валу та рову. В плані городище має форму неправильного овалу розміром 200 x 40 – 90 м. Його площадка має відчутний нахил в бік заплави р. Десна.

З 2005 року городище досліджувалось Д.В. Каравайком. За 4 польових сезони (2005 – 2008 роки) досліднику вдалось вскрити 240 м² культурного шару на території поселення (Каравайко 2010, с. 69). На схилі помітні залишки ескарпів. У верхній частині городища збереглося 2 кургани, які Д.В. Каравайко відносив до роменського часу (Каравайко, Ступак, 2006, с. 178). Проте, після відкриття на зазначеному поселенні курганного могильника юхнівської культури вчений допустив можливість пов'язування зазначених курганів з юхнівським часом (Каравайко 2010, с. 75). Однак, напевно, Д.В. Каравайку не були відомі результати дослідження С.А. Гатцука у 1907 році. С.А. Гатцук виявив в одному зі згаданих курганів поховальну урну роменського часу (Ясновська 2009, с. 27).

Д.В. Каравайко зазначає, що городище Киселівка II є багатошаровою пам'яткою і функціонувало за часів юхнівської культури та в X – XI ст. (Каравайко, Ступак, 2006, с. 178). Причому дослідник зауважує, що культурний шар давньоруського часу на поселенні є слабо вираженим та мало насичений матеріалом, комплекси цього періоду відсутні. Він вважає, що це пояснюється нетривалим функціонуванням поселення в даний період. Така ситуація, на його думку, є типовою для Новгород-Сіверщини. На користь свого припущення Д.В. Каравайко наводить аналогію із городищем Пісочний рів (Залізник, Каравайко, Маярчак 2003, с. 12). На його думку, що зі становленням давньоруського Новгород-Сіверського відбувається переміщення населення до міста, навколишні поселення поступово зникають (Каравайко, Ступак, 2006, с. 181). Проте така аргументація викликає певні зауваження, адже в наш час на території міської округи відомий цілий ряд поселень, які існували і в XI – XII ст.

Більш слушним здається припущення О.В. Григор'єва, який вважає, що в давньоруський період відбувається зміна характеру заселення, життя на роменських пам'ятках припиняється, а поруч з ними виникають нові центри (Григор'єв 2000, с. 221 – 222). Неподалік від роменського городища у с. Горбове – городище у с. Путивськ, неподалік від роменського Пісочного Рову – давньоруське селище в ур. Маслов рів.

Городище Пісочний Рів знаходиться за 1 км на північний схід від с. Рогівка. Відстань від нього до Новгород-Сіверського приблизно 20 км. Городище розташоване на правобережному мисі лесової тераси, що височіє над річковою долиною на 20 м. Його площа – 0,5 га. Пам'ятка є багат шаровою та належить до доби неоліту, раннього заліза та X – XI ст. (рис. А.51)

Зі сходу територія городища обмежена р. Десна, з півдня – устям яру Пісочний Рів, з напільного боку – рештками валу та рову (Залізник, Каравайко, Маярчак 2003, с. 5). Пам'ятка неодноразово обстежувалась та досліджувалась археологами. Вперше поселення згадувалось Д.Я. Самоквасовим у 1908 році (Самоквасов 1908). Розкопки городища здійснював у 1925 – 1927 роках М.Я. Рудинський (Рудинський 1926, с. 13 – 26), 1940, 1945 – 1947 року – М.В. Воєводський (Воєводський, с. 36 – 44), 1981, та 2002 року – Л.Л. Залізник (Залізник, Каравайко, Маярчак 2003, с. 5). Загалом, за підрахунками Л.Л. Залізника, було відкрито 450 м² культурного шару. Його загальна потужність становить від 0,05 до 0,3 м. Відкладини роменського часу товщиною 0,05 – 0,15 м залягають безпосередньо під дерновим шаром. Науковець датує городище VIII – XI ст. та відзначає, що воно припинило своє існування на межі X – XI ст. (Залізник, Каравайко, Маярчак 2003, с. 5). Відзначимо, що 2002 року було досліджено два сіверянських житла, які відносяться саме до останнього періоду функціонування поселення (Залізник, Каравайко, Маярчак 2003, с. 12).

На думку О.В. Григор'єва, за роменських часів городище Пісочний Рів входило до округи «сіверянського міста» на території майбутнього Новгород-Сіверського (Григор'єв 2000, с. 200). Дослідник приходить до думки, що городище розташовано на переправі через р. Десну (Григор'єв 2000, с. 201), яка,

ймовірно, вела до місця видобутку залізної руди на правому березі р. Знобівка (Кулаковський, 2006, с. 38). Зауважимо, що саме там більшість сучасних дослідників локалізує літописний «Порохонський ліс», де випасались княжих коней (Моця, Коваленко 1989, с. 29).

Ще одне поселення, яке входило до складу міської округи, відоме біля сучасного с. Кірове. Городище розташоване на правобережній терасі р. Малотічки. Науковцям воно відоме за матеріалами Д.Я. Самоквасова (Самоквасов 1908, с. 39), але до цих пір археологічно не досліджувалось. А.В. Куза попередньо датує його XI – XIII ст. (Куза 1996, с. 106). Неподалік розташований і курганний могильник.

За матеріалами початку XX ст. відоме ще одне давньоруське городище з посадом поблизу села Ларинівка. Городище знаходиться на схід від села, на лівобережній терасі р. Малотічки. Поруч розташований синхронний курганний могильник, досліджений Д.Я. Самоквасовим та С.А. Гатцуком у 1907 – 1908 роках (Самоквасов 1908, с. 110). Розкопки самого поселення до сьогодні не проводились.

Городище біля сучасного с. Горкі розташоване на північно-східній околиці села, на мисі високої корінної тераси правого берега р. Десна. Висота мису 30 – 35 м. Його площадка має форму неправильного прямокутника, розміром 200 x 100 м (рис.А.52). З півночі до неї примикає велике селище площею 150 x 150 м. Поселення обстежувалось М.В. Воєводським у 1946 році (Воєводський, с. 67 – 77) та О.В. Григор'євим і В.П. Коваленком у 1979 році (Григор'єв 1980).

Традиційно до давньоруської округи міста відносять також городище у с. Дробишів, в ур. Церковище (рис.А.53). Вперше воно обстежувалось Д.Я. Самоквасовим (Уварові 1906, с. 82). У 1937 році пам'ятка була обстежила І.В. Фабріціус, 1938 року – Т.Л. Тралило (Воєводський, с. 67 – 77), 1960 року – О.М. Мельниківською (Мельниковская 1965). За матеріалами розвідок, поселення багатощарове та було заселене в період раннього залізного віку й давньоруську добу. Воно розташоване на високому (40 – 50 м) мисі

правобережної корінної тераси р. Десни. Його площадка овалоподібна, дуже витягнута за формою (125 x 30 м). По лінії Захід – південний Схід обмежена глибокими яругами, схили яких ескарповані. Південно-західна частина ділянки відрізана ескарпом висотою 2 м. Завдяки цьому з боку річки утворилась площадка.

З північного боку перешийок шириною 28 м з'єднує городище з плато. Він пересічений валом шириною 10 м, що зберігся на висоту до 5 м. Напевно, тут знаходився в'їзд на городище. За матеріалами шурфовки пам'ятки, здійсненої автором 2006 року, було визначено, що культурний шар має потужність більш ніж 1 м. Він репрезентує дві епохи – добу раннього заліза та період Київської Русі (XI – XII ст.). При цьому нашарування часів юхнівської культури є більш потужними та насиченими матеріалом, ніж давньоруської.

В результаті наведеного вище аналізу городищ можна зробити висновок, що переважна більшість з них належать до мисового типу. Їх оборонні споруди побудовані з використанням рельєфу місцевості, що типово для даного регіону (Куза 1996, с. 52). Відзначимо, що майже всі вони виникають на місці колишніх городищ юхнівської культури.

Аналізуючи наявні на сьогодні результати розкопок, приходимо до висновку, що потужність давньоруського шару на більшості відомих городищ Новгород-Сіверської округи (60%) значно менша за роменський, археологічні комплекси та інвентар нечисленні. Є також роменські городища, на яких давньоруські матеріали взагалі відсутні (40%). При цьому в переважній більшості випадків шар кінця XI – початку XIII ст. локалізується плямами, які відповідають археологічним комплексам. Є також роменські городища, на яких давньоруський шар взагалі відсутній. Така ситуація свідчить про зменшення інтенсивності життя на території Новгород-Сіверської округи в давньоруський період. Можна припустити, що деякі укріплені роменські поселення за доби Київської Русі припинили своє активне функціонування і перетворились на селища. До таких належить і найбільший з роменських центрів Новгород-Сіверщини – городище Горбове (за В.П. Коваленком – Ігореве сільце).

При цьому тільки два городища, розташовані в стратегічно важливих пунктах на підступах до міста (Домотканово та Путивськ), виникають у давньоруський час.

Для порівняння наведемо статистичні дані. За результатами сучасних досліджень, в окрузі Новгород-Сіверського відомо 16 городищ, заселених в період юхнівської культури, з них 10 повторно використовувались в роменський час. При цьому лише в 6 життя тривало в давньоруський період. Ще два були засновані в XII ст.

3.3. Селища

До другої категорії пам'яток на території округи відносимо поселення, які становили собою відкриті селища, що в переважній більшості забезпечували місто сільськогосподарською продукцією.

До зазначеної категорії відноситься поселення, відоме в сучасній історіографії під назвою Маслів Рів (рис.А.54). Пам'ятка розташована приблизно за 20 км, від Новгород-Сіверського (на шляху вздовж берега річки), між сучасними сс. Пушкарі та Рогівка Новгород-Сіверського району. Селище знаходиться за 2 км на північ від с. Рогівка, на невисокій (5 – 7 м) надзаплавній прибережній терасі р. Десна, неподалік від вустя балки Маслів Рів. З Півночі та Сходу площадка обмежена краєм тераси, її площа 300 x 100 м.

Воно відоме ще за матеріалами П.С. Уварової (Уварова 1906, с. 82). Територія поселення обстежувалась у 1979 році розвідувальним загоном експедиції А.В. Кузи (Коваленко, Орлов 1980, с. 283). У 2007 році вона досліджувалась експедицією під керівництвом автора.

Останні дослідження дозволили визначити, що потужність культурного шару на більшій частині пам'ятки становить 0,3 – 0,5 м. Вона збільшується в північному напрямку і досягає 1,25 м. Поселення багат шарове, містить матеріали бронзового віку, київської культури, доби Київської Русі (XII ст.) та XVII – XVIII ст.

Дослідження показало, що культурний шар давньоруського періоду є досить бідним, слабо насиченим матеріалом. Його зона поширення значно

менша, ніж в попередні періоди існування селища. Він розташований плямами, які відповідають археологічним комплексам. Наявність багат шарового поселення говорить про вигідне розташування вказаної ділянки. Швидше за все, воно пов'язане з бродом через Десну. Через цей брід проходила давня дорога до літописного Порохонського лісу (Коваленко, Моця 1989, с. 29) та р. Знобівки, в басейні якої традиційно видобували болотяну руду (Кулаковський 2006, с. 38). Хронологія знайдених матеріалів дає можливість припустити, що селище виникає в XII ст., після затухання сусіднього (0,5 км на Південь) городища «Пісочний Рів» та перебирає на себе функцію контролю за шляхом на Знобівку.

Найближчим до міста селищем було поселення, розташоване в ур. Сухомлинівка, на північно-західній околиці сучасного міста Новгород-Сіверський.

Вона відкрита В.П. Коваленком та в 2011 році оглядалась автором. Селище знаходиться на схилах правобережної тераси р. Десна. Культурний шар розташований окремими плямами та містить матеріали XI – XIII ст. та XIV – XVI ст. Його потужність не перевищує 0,3 м. Поселення планомірно не досліджувалось, тому його межі не визначені. Відзначимо, що вивчення пам'ятки ускладнено тим, що в наш час вся її територія знаходиться під приватною забудовою.

До міської округи можна віднести також селище, досліджене біля с. Чулатова (Коваленко, Моця 1989, с. 28) (рис.А.55). Воно розташоване на південно-східній околиці сучасного села, на мисі (висота 8 – 14 м) корінної правобережної тераси р. Десна. З Півночі та Півдня воно обмежене глибокими яругами, зі Сходу – схилом тераси. Пам'ятка займає ділянку розміром 320 x 100 м. Було відкрито 1968 року і досліджувалось В.А. Горюновим (Третьяков 1977, с. 90).

Потужність культурного шару на схилі берега становить від 0,1 до 1 м. Найдавніші поршарки містять столову та кухонну кераміку зарубинецької культури. Другий горизонт належить до доби роменської культури. До даного часу відноситься досліджена квадратна напівземлянка (3 x 3 м, глибина 0,5 – 0,6

м) з квадратною піччю (Третяков 1977, с. 90). Давньоруські матеріали XII ст. (в переважній більшості – фрагменти кружальної кераміки) зустрічаються у верхньому шарі в невеликій кількості. Зважаючи на малу насиченість давньоруського шару та відносно невелику площу його поширення, можна дійти висновку, що давньоруське поселення становило собою невелике за розмірами селище.

Таким чином, поселення у с. Чулатово функціонувало в період IX – X, XII – XIII ст. Зауважимо, що, на думку О.В. Григор'єва, воно являється одним з найраніших сіверянських поселень в регіоні (Григор'єв 1989, с. 24).

Поселення «Селище» відомо за 2 км. на південний захід від сучасного с. Шептаки і розміщене на підвищеному лівому березі р. Роми, в ур.Селище. За матеріалами розвідки В.П. Коваленка воно датоване X – XIII ст.

Ще одне давньоруське селище (XI – XIII ст.) зафіксоване в районі с. Бугринівка, за 2 км на південь від села, на лівому березі р. Малотічка, в ур. Хутір Павлюкова. Було обстежене С.А. Гатцуком у 1907 році.

Селище у с. Смяч розташоване за 1,6 км на південний Схід від села. Воно обстежувалось П.М. Третяковим у 1967 р. та В.П. Коваленком у 1983 році. Селище знаходиться на схилі правобережної тераси р. Смячка. Датується IX – X ст. та належить до роменської культури.

Неподалік від сучасного с. Форостовичі, за 0,3 км на північний Схід від нього, на правобережній терасі р. Рома, в ур. Селище в 1965 році. О.М. Мельниківською було відкрито селище. Його площа 80 – 85 x 150 м. Пам'ятка оглядалась у 1967 році І.К. Фроловим, в 1967 – 1969 роках. П.М. Третяковим та Є.О. Симоновичем, 1983 року – В.П. Коваленком. Вона датується XI – XIII ст. Відзначимо, що за 0,7 км на Схід від цього селища, в ур. Москальській рів, відомий курганний могильник XI – XII ст. (Моця, Куза, Коваленко, 1980).

Ще одне поселення давньоруського часу «Іванцеве IV» відоме біля с. Кудлаївка. Пам'ятка відкрита І.Ф. Іванченком 1973 році (Іванченко 1973, с. 24 – 26) та оглядалась В.П. Коваленком у 1983 році. Селище розташоване на

південному краю миса правобережної тераси р. Малотічка. Воно займає ділянку 20 – 40 x 130 м. Культурний шар потужністю 0,2 – 0,4 м містить матеріали XII ст. та післямонгольської доби.

Два давньоруські селища поблизу с. Ушівка відкриті О.П. Моцею 1980 року (Моця, Куза, Коваленко, 1980, с. 6) (рис.А.56). Перше з них розташоване за 0,6 км на північний схід від села, на схилі лівобережної тераси р. Лоска, над підземним джерелом «Криниця». В наш час більша частина поселення зайнята лісом. Згідно з матеріалами польового звіту поселення датується X – XII ст. (Моця, Куза, Коваленко 1980). Ще одне селище, синхронне першому, знаходиться за 0,2 км східніше. Воно розташоване на надпойменній терасі (Моця, Куза, Коваленко 1980, с. 7). Неподалік знаходиться курганний могильник X – XI ст.

Загалом, в наш час в межах округи давньоруського Новгород-Сіверського відомо 10 давньоруських селищ, з яких лише 2 існували з роменських часів. Решта виникає в період XI – XII ст. Таке спостереження, поряд із згасанням життя на городищах в окрузі міста, дозволяє висловити припущення про зміну основних типів поселень в регіоні в давньоруський час. В науковій літературі зустрічається думка про запустіння округи Новгород-Сіверського в період феодальних війн XII ст. (В.П. Коваленко, І.Г. Сарачев), втім, скоріше, мова йде про зміну характеру заселення регіону в XI ст. На зміну роменським городищам приходять невеликі селища, які виконували функції сировинних придатків міста.

3.4 Могильники

До окремої категорії давньоруських пам'яток в окрузі Новгород-Сіверського належать курганні могильники. Їх дослідження було започатковано Д.Я. Самоквасовим наприкінці XIX ст. та продовжувалось з деякими перервами до кінця XX ст. На сьогодні в межах міської округи відомо 7 курганних могильників. В 70-х рр. XIX ст. всі вони були оглянуті Д.Я. Самоквасовим (Самоквасов 1916, с. 92). 1878 року ним були розпочаті дослідження курганних могильників біля сс. Ларинівка та Форостовічі (рис.А.57, А.58).

Курганний могильник біля с. Ларинівка на той час нараховував 32 насипи, розташованих компактною групою. З них Д.Я. Самоквасов розкопав 16 курганів (Самоквасов 1908, с. 207). В них було зафіксовано поховання за обрядом трупопокладення в підкурганних ямах, в 6 випадках – з поховальним інвентарем (рештки одягу, прикраси, побутові речі). Померлі лежали у випростаному положенні, на спині, головою на Схід. Їх руки були схрещені на рівні грудної клітини.

Надалі розкопки пам'ятки не проводились. За матеріалами досліджень Д.Я. Самоквасова могильник датується XI – XIII ст. (Моця 1987, с. 141). В наш час від нього збереглось 8 насипів. Цей могильник розташований неподалік від городища X – XIII ст. та, швидше за все, слугував місцем поховання для його мешканців.

1874 року Д.Я. Самоквасовим досліджувались також кургани біля с. Форостовичі, в ур. Курганя. На цей час могильник вже був досить зруйнований оранкою. За спостереженнями Д.Я. Самоквасова, збереглись рештки 9-ти курганів, з яких він розкопав 4. Під насипами було виявлено поховання за обрядом трупопокладення, з них 3 – на рівні материка, 1 – в ямі, у труні. Інвентар містився у 2 могилах. В похованні, здійсненому в підкурганній ямі, виявлено намисто, сережки, кільця. Ще в одній могилі знайдено залізний ніж (Самоквасов 1908, с. 207). За матеріалами розкопок могильник датується X – XII ст. (Моця 1987, с. 141). Розкопки 1874 року проводились колодязем. Рештки розкопаних Д.Я. Самоквасовим курганів збереглись до нашого часу. Один з них розкопано 1980 році О.П. Моцею (Моця, Куза, Коваленко 1980, с. 5). Археологічних матеріалів у ньому виявити не вдалось. Розглядаючи топографію навколишньої місцевості, можна встановити, що найближчим синхронним поселенням в окрузі с. Форостовичі є селище, що розташоване за 0,3 км від села.

Могильник біля с. Комань, що складається з 8 насипів, знаходиться в ур. Козацька могила, за 1,5 км на південь від села, на території діючого кладовища .

Кургани розташовані на відстані декількох метрів один від одного (рис.А.58). В літературі пам'ятка відома з XVIII ст. (Ясновська 2005,с.11).

Вперше курганна група у с. Комань досліджувалась О.П. Моцею в 1980 році (Моця, Куза, Коваленко, 1980, с. 2) Протягом польового сезону було розкопано 3 кургани, в 2 з них виявлено поховання за обрядом тілопокладення в ґрунтових ямах. При цьому під одним з насипів зафіксовано 5 поховань, з них 4 – дітей. Ще один курган, на думку О.П. Моці, був кенотафом (поховання відсутнє, в насипу містились уламки кераміки XII ст.). Згідно з матеріалами польового звіту автор розкопок датує курганну групу XI – XII ст. (Моця, Куза, Коваленко, 1980, с. 4)

Відзначимо, що неподалік від могильника знаходиться Команське городище, про яке зазначалось вище. Проте, як вже зазначено, хронологія пам'ятки на сьогодні остаточно не визначена. Не виключено, що існування могильника пов'язано з функціонуванням цього поселення, адже інші відомі в наш час поселення, знаходяться на значній відстані.

Ще один могильник X – XI ст., що налічує 8 курганів, відомий поблизу с. Ушивка. Курганна група знаходиться за 0,5 км на Схід від села, на краю другої надпойменної тераси р. Лоска (рис.А.59). Пам'ятка відома за матеріалами І.С. Абрамова, який вперше у 1909 році провів там розкопки. Він дослідив кілька насипів (точна кількість невідома), в яких було виявлено поховання за обрядом кремації та інгумації. Інвентар могил складався із сердолікового та золотоскляного намиста, сережок, персня та скроневих кілець. 1967 року експедиція під керівництвом Г.Ф. Соловйової провела обстеження даного могильника, зафіксувавши рештки насипів. Практично всі вони носили сліди розкопок колодязем, можливо – 1909 року (Ясновська 2007, с. 299). В 1980 році найбільший з курганів було розкопано О.П. Моцею (Моця, Куза, Коваленко 1980, с. 6). Під насипом виявлено залишки поховання за обрядом кремації. На кострищі знайдено сердолікове та скляне намисто, металеві серіжки, бронзові персні та уламки керамічних посудин X ст. Окрім цього, в насипу виявлено напівзруйновані впускні могили за обрядом тілопокладення,

інвентар яких складався з сердолікового та скляного намиста, кілець та срібної підвіски. На підставі виявлених матеріалів дослідник датував могильник X – XI ст. (Моця, Куза, Коваленко 1980, с. 7). В околицях с. Ушівка відомо два давньоруських селища. Скоріш за все, з ними й пов'язане функціонування цього могильника.

Могильник у с. Бірине на сьогодні є єдиною пам'яткою, відомою на лівому березі р. Десна в межах округи давньоруського Новгород-Сіверського (за 4 км по прямій лінії від міста) (рис. А.60.).

Курганна група розташована на підвищенні лівобережної надзаплавної тераси р. Десна. Підвищення (20 м над рівнем річки) з усіх боків оточене низиною, що заливається водою під час весняної повені та, ймовірно, у давньоруський час була заболочена. Займає площу близько 200 м². В наш час він складається з 10-ти насипів.

В науковій літературі пам'ятка відома за матеріалами П.С. Уварової (Уварова 1906) і до сьогодні археологічно не досліджувалась. Оскільки розкопки тут не здійснювалися, його датування достовірно не встановлено.

Окрім курганних могильників в околицях Новгород-Сіверського відомі і поодинокі кургани. Швидше за все, вони є залишками знищених кладовищ. Зокрема, 2 кургани відомо на території городища Киселівка II. Один з них був обстежений С.А. Гатцуком у 1907 році. В напівзруйнованому насипу досліднику вдалось зафіксувати поховальну урну роменського часу (Ясновська 2009, с. 27).

Ще 2 кургани знаходились поблизу с. Пушкарі, на південній околиці села, на останцях надпойменної тераси, на відстані 60 м один від одного. Вони були досліджені 1980 року О.П. Моцею (Моця, Куза, Коваленко 1980, с. 4). В ході розкопок поховань виявити не вдалось, проте в насипах знайдено давньоруську кераміку, що дало підстави автору робіт датувати їх давньоруським часом. Дослідник припустив, що зазначені кургани є залишками великого курганного могильника (Моця, Куза, Коваленко 1980, с. 4). Припустимо, що він був пов'язаним із мешканцями розташованого неподалік поселення Мосолів Рів.

Підсумовуючи, приходимо до висновку, що могильники на території Новгород-Сіверської округи чітко діляться на роменські та давньоруські. До роменського часу (X – XI ст.) можна віднести некрополі, відомі у с. Форостовичі, Ларинівка, Киселівка та Ушівка. До давньоруського (XI – XII ст.) – Комань та Пушкарі. При цьому вони розташовані поруч із синхронними поселеннями, в межах 1 км від них. Особливістю розташування могильників є їх віддалення від річки. Як правило, вони знаходяться або на другій надпойменній терасі, або в глибині плато.

Загалом кількість роменських пам'яток, відомих в орузі Новгород-Сіверського, значно переважає давньоруські. Це стосується, перш за все, городищ. Вони розташовані на в відстані від 5 до 20 км від міста та фактично утворюють замкнуте кільце, що з одного боку проходило вздовж р. Десна, далі повертало на захід вздовж рр. Рома та Смячка і знову виходило до Десни вздовж р. Малотічки. При цьому на городищах, що продовжують існувати в кінці XI ст., культурний шар роменського періоду перекритий прошарком пожежі кінця X – початку XI ст. (Шекун 1990, с. 74). Це може свідчити, що підкорення сіверянського населення відбувалося насильницьким шляхом. Як відзначає О.П. Моця, «...в районі Новгород-Сіверського, в кінці I тис. н. е. відзначалася значна концентрація поселень носіїв роменської культури – очевидно існував центр малого племені. Дружинники київських зверхників знищують його в другій половині X ст. Пізніше поруч виникає політико-адміністративний і торгівельний опорний пункт державної влади» (Моця 2007, с. 105). Надалі, після появи укріпленого міста, майже всі городища зникають. Виключення становлять лише розташовані в стратегічно важливих пунктах поселення поблизу с. Путивськ та Домотканово. Окрім цього, тільки на деяких городищах роменського часу в незначній кількості присутні матеріали XII – XIII ст. Така кількість матеріалу свідчить про малу інтенсивність життя на них у зазначений період. Напевно, вони перетворюються на селища або використовувались сезонно, як тимчасові стани для зайняття сільським господарством чи промислами. Це дозволяє констатувати зміну характеру заселення округи

Новгород-Сіверського після приєднання її до давньоруської держави. Цікаво, що схожі процеси, що відбувались після зміни роменської культури давньоруською, простежені в Курському Посейм'ї (В.В. Єнуков) та на території Донського Правобережжя (басейн р. Красива Меча та Бистра Сосна; М.О. Тропін).

Натомість, водночас із занепадом сіверянських городищ зростає кількість селищ, практично відсутніх раніше. На відміну від городищ, вони розташовані на деякому віддаленні від краю тераси р. Десни, на більш рівних ділянках плато, зайнятих сірими підзолистими ґрунтами. Можливо, це створювало більш зручні умови для заняття землеробством. На невідгідні для заняття сільським господарством умови в околицях роменських городищ вказує і О.В. Григор'єв (Григор'єв 200, с. 190). Він також припустив, що після включення Новгород-Сіверщини до складу давньоруської держави відбувається зміна самого характеру заселення (Григор'єв 200, с. 190).

Таким чином, розглядаючи Новгород-Сіверську округу, в її розвитку можна виділити наступні етапи: 1) IX – X ст. – поява та розвиток роменських поселень; 2) кінець X – середина XI ст. – їх включення до адміністративної системи давньоруської держави; 3) друга половина XI – XIII ст. – давньоруський період розвитку округи.

Відомі в наш час власне давньоруські поселення можна розділити на дві групи. Перша з них – найближча округа, в межах 5-ти кілометрів від дитинця. До неї відносяться Доматканівське городище та поселення Сухомлинівка I, II. Вони виникають в XII ст., в період апогею розвитку давньоруського Новгород-Сіверського. Друга група розташована в межах 20-ти кілометрової зони. До неї входять пам'ятки різного типу: городища Путивськ, Стахорщина, Мабекино, ряд селищ та могильників.

В науковій літературі існує думка, щодо запустіння округи Новгород-Сіверського в середині XII ст., внаслідок феодальних війн (Григор'єв 2000, с. 190). Проте на сьогодні ця теза археологічно не підтверджується. Реально існують тільки матеріали, що свідчать про затухання життя на поселенні в

с. Горбово (Ігореве сільце). Втім, це може бути наслідком загальних процесів, що призводять до занепаду більшості роменських пам'яток Новгород-Сіверщини. Натомість, життя на городищі Путивськ, яке вважали знищеним в середині XII ст., за матеріалами останніх досліджень, тривало принаймні до початку XIII ст. Ймовірно в даному випадку занепад колишніх роменських городищ скоріш пов'язаний не з феодалними війнами, а загальною зміною системи заселення мікрорегіону після перетворення Новгород-Сіверського в адміністративний центр.

Зважаючи на вищенаведені факти вважаємо, що в XII ст. Новгород-Сіверський мав округу, котра, як і в більшості давньоруських міст, була основним джерелом надходжень додаткового сільськогосподарського продукту. На користь цієї тези свідчить і літописець, описуючи події 1146 р., коли Київські і Чернігівські князі розграбували "масток" Святослава Ольговича і в його дворах та селах захопили великі запаси заліза та міді, біля 4000 коней, меду та вина, спалили гумно та 900 скирд хлібу (Коваленко, Моця 1989, с. 28). Округа міста виконувала дві основні функції: 1) забезпечення міста продуктами та сировиною; 2) охорона шляхів та підходів до міста. Останню з цих функцій виконували городища Путивськ та Домотканово.

ВИСНОВКИ

Вивчення давньоруського періоду історії Новгород-Сіверського та його округи триває з кінця XIX ст. За цей проміжок часу накопичена значна кількість матеріалів, що стали об'єктом розгляду в ряді розвідок та праць узагальнюючого характеру. Початок досліджень у цьому напрямку був покладений у працях П.В. Голубовського, Д.І. Багалія, Д.Я. Самоквасова. В XX ст. розробка цієї проблематики була продовжена А.В. Кузою, А.П. Моцею, В.П. Коваленком, Є.О. Шинаковим, О.В. Григор'євим. Крім того, існує низка наукових розробок, що висвітлюють історію Новгород-Сіверського в контексті загального розвитку давньоруської держави (роботи М.Н. Тихомірова, Б.О. Рибаківа, А.К. Зайцева, П.П. Толочка та ін.). Однак, проблема історичного розвитку давньоруського Новгород-Сіверського, як і його околиць, до сьогодні не стала предметом спеціального вивчення.

Можна відзначити, що переважна більшість існуючих в науковій літературі досліджень, присвячених Новгород-Сіверському X – XIII ст., ґрунтується на повідомленнях писемних джерел. В той же час, проаналізувавши ці повідомлення, приходимо до висновку, що історія міста не знайшла належного відображення в літописанні. Зокрема топографію міста та його округи охарактеризовано в загальних рисах. Наприклад, констатується наявність посаду, острогу та воріт, кількох приміських сіл (Ігореве сільце, Мелтеково, село Михайлове). Повідомлення літописів певною мірою доповнюють картографічні матеріали та писемні джерела більш пізнього часу, дані топоніміки тощо. Проте відомості, які дають нам ці джерела, лише незначною мірою дозволяють розширити уявлення про топографію давнього міста та потребують перевірки. Отже, реконструкція топографічної структури міста домонгольської доби є можливою лише на підставі залучення археологічних даних.

В історії археологічного вивчення Новгород-Сіверщини можна визначити три періоди: кінець XIX – початок XX ст.; 20-ті – 50 роки XX ст.; 60-ті роки XX ст. – початок XXI ст. На першому етапі почалося накопичення інформації щодо археологічних пам'яток регіону, були започатковані розкопки курганних некрополів на території округи. На другому етапі починають здійснюватись фахові розвідки, створюється археологічна карта околиць Новгород-Сіверського. Змістом третього етапу являється систематичне археологічне вивчення міста та навколишніх поселень, подальше створення бази археологічних джерел. Таким чином, в процесі археологічних розшуків було накопичено значний фактологічний матеріал, який дозволяє розкрити у достатньо повному обсязі коло питань, пов'язаних з історичною топографією Новгород-Сіверського та його округи в X – XIII ст.

Звертаючись до історії Новгород-Сіверщини домонгольської доби, дослідники зазвичай розподіляють її на кілька етапів, що розрізняються за внутрішнім змістом та пов'язані із змінами статусу поселення: 1) виникнення Новгород-Сіверського та навколишньої сіверянської протоагломерації (X ст.); 2) включення міста та його округи до адміністративної системи Давньої Русі (кінець X – середина XI ст.); 3) перетворення Новгород-Сіверського на столицю удільного князівства та його подальший розвиток (кінець XI – початок XIII ст.), що був перерваний монгольською навалою. Деякі автори (В.П. Коваленко) розглядають як окремий етап також період, починаючи з другої половини XII ст. – до початку XIII ст. На їхню думку, в цей час відбувається занепад міста та його округи, що пов'язують з феодалними війнами та втратою Новгород-Сіверським статусу удільного міста династії Ольговичів. Проте така оцінка подій на сьогодні не підтверджується археологічними матеріалами.

Внутрішній зміст головних етапів історії Новгород-Сіверського домонгольського часу обумовив відповідні стадії генезису його топографії:

1) X ст. – роменській період, якому відповідає час існування протоагломерації сіверянських поселень.

2) Кінець X – середина XI ст. – поява оборонних споруд на дитинці, початок формування характерної для міста двочасної структури; зміна характеру заселення округи.

3) Кінець XI – початок XIII ст. – час поступового зростання міста, збільшення його площі, виникнення укріплень посаду, будівництво замської князівської резиденції, розвиток поселень на території округи.

Як тепер можна встановити, Новгород-Сіверський набуває міських ознак з кінця X ст. Передумовою для цього була концентрація в досліджуваному регіоні сіверянських поселень та городищ. Вона сприяла утворенню значного адміністративно-економічного центру. Напевно, економічно-адміністративні зв'язки міста та його округи почали встановлюватись ще за часів роменської культури.

Міський дитинець виникає на місці роменського поселення. З часом він перетворюється в центр давньоруського міста, що складалось із дитинця, подолу, укріпленого Окольного граду та неукріплених посадів. Міський посад в цілому розвивався в поступово, поширюючись на територію, не зайняту раніше сіверянськими поселеннями. В XII ст. його територія була оточена стаціонарною лінією укріплень, що складались із валів та ровів. За матеріалами літопису відомо, що до міста вело кілька воріт: Курські, Острожні та Чернігівські. Відкриті посади формуються у XII ст. на захід від укріплень Окольного граду. Таким чином, на початок XIII ст. площа Новгород-Сіверського збільшується до 60 га. Відзначимо, що при картографуванні виявлених комплексів стає помітною тенденція до розвитку міста у західному від дитинця напрямку в XII – XIII ст. Його східна частина (в межах оборонних споруд) була активно заселена тільки до XI ст., сліди більш пізньої забудови там не виявлено.

В межах округи давньоруського Новгород-Сіверського відомо різноманітні пам'ятки: городища, поселення та кургани.

За своїм місцезнаходженням поселення можна розділити на дві групи. Перша з них – найближча округа – в межах 5-ти кілометрів від дитинця. До

другої групи відносяться пам'ятки, розташовані в межах 20-ти кілометрової зони. Загальна площа Новгород-Сіверської округи приблизно сягала 450 км².

Загалом, кількість роменських пам'яток, відомих в окрузі Новгород-Сіверського, значно переважає давньоруські. Це стосується перш за все городищ. Вони розташовані на відстані від 5 то 20 км від міста та фактично утворюють замкнуте кільце, що з одного боку проходило вздовж р. Десна, далі повертало на захід вздовж річок Рома та Смячка і знову виходило до Десни вздовж р. Малотічки. В результаті аналізу городищ можна зробити висновок, що переважна більшість з них належать до мисового типу і виникають на мисовидних виступах річкових терас. Їх оборонні споруди побудовані з використанням рельєфу місцевості, що типово для даного регіону. Відзначимо, що майже всі вони виникають на місці колишніх городищ юхнівської культури. Зауважимо також, що до деяких із них примикали неукріплені селища.

Надалі, після появи укріпленого міста, майже всі ці гордища зникають. Тільки на деяких з них в незначній кількості присутні матеріали XII – XIII ст., що свідчить про малу інтенсивність життя у зазначений період. Можна припустити, що ці поселення перетворюються на селища або ж використовувались сезонно, як тимчасові стани для зайняття сільським господарством чи промислами. Це дозволяє констатувати зміну характеру заселення округи Новгород-Сіверського після приєднання її до давньоруської держави.

Натомість в XII ст. з'являються укріплені поселення в найближчій окрузі міста (територія сучасного Спасо-Преображенського монастиря, Доматканівське та Путивське городища). Вони розташовуються в стратегічно важливих пунктах та утворюють систему оборони на підступах до Новгород-Сіверського. При цьому поселення на території Спасо-Преображенського монастиря виконувало роль заміської князівської резиденції, з кам'яним собором та мурованим княжим теремом. Відзначимо, що існування заміської резиденції не виключає можливості паралельного функціонування монастиря при князівському дворі вже в давньоруський період.

Водночас із занепадом більшості городищ в XII – XIII ст. на території Новгород-Сіверської округи зростає кількість селищ, практично відсутніх в попередній період. На відміну від укріплених поселень, вони розташовувались на деякому віддаленні від краю річкових терас, на більш рівних ділянках плато, що створювало значно зручніші умови для заняття землеробством. Єдиний виняток – селище в ур. Мосолов Рів, функціонування якого було пов'язане з переправою через р. Десну.

Таким чином, вивчивши топографію Новгород-Сіверського та його округи, приходимо до висновку, що в цілому місто в ході свого розвитку пройшло основні етапи, типові для середньовічних міст Південної Русі.

ДОДАТОК А.

Ілюстрації

Рис. 1
Схема розташування пам'яток

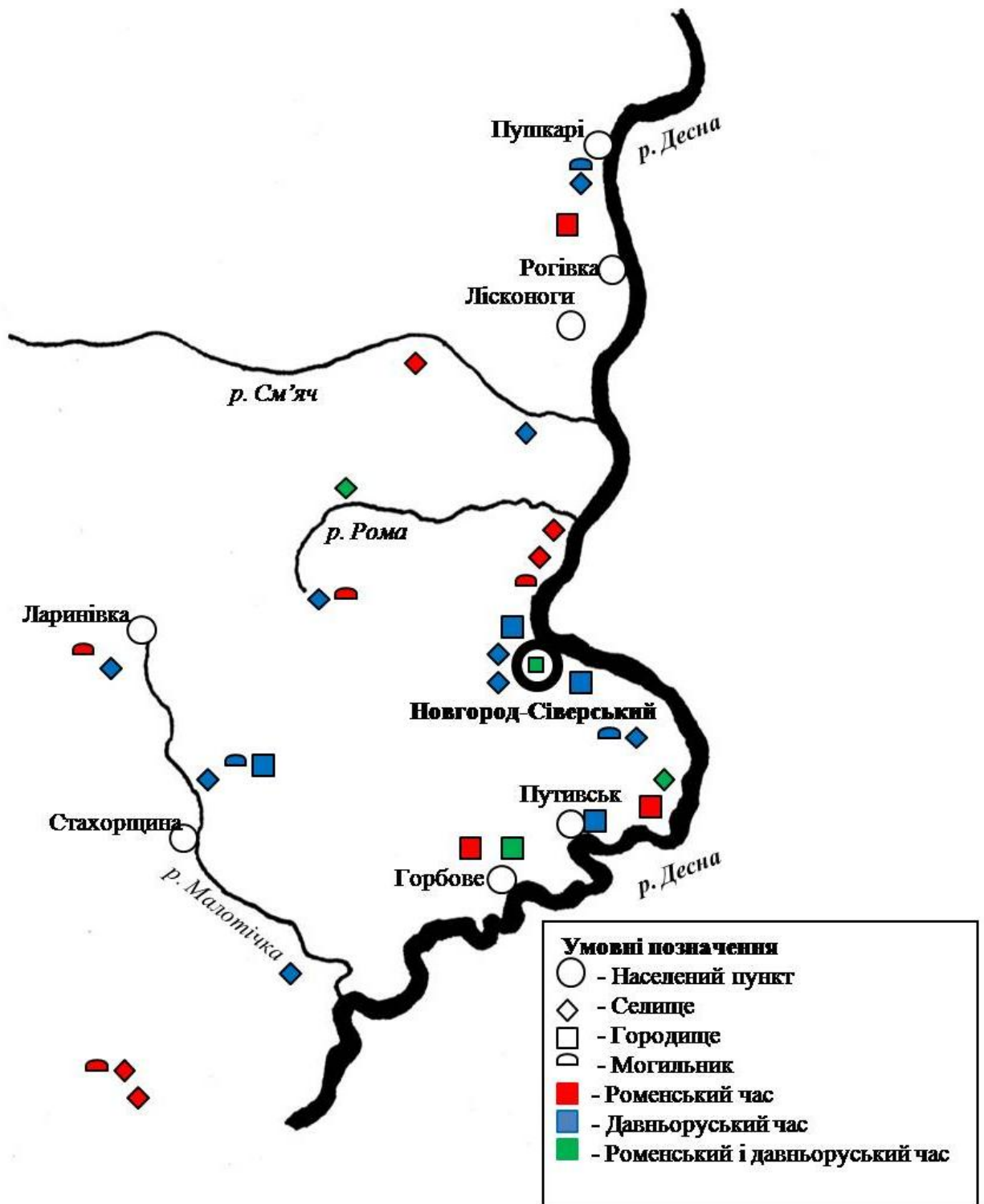

Рис. 2
 Схема розташування розкопів 1959 – 2011р.
 на території Новгород-Сіверського

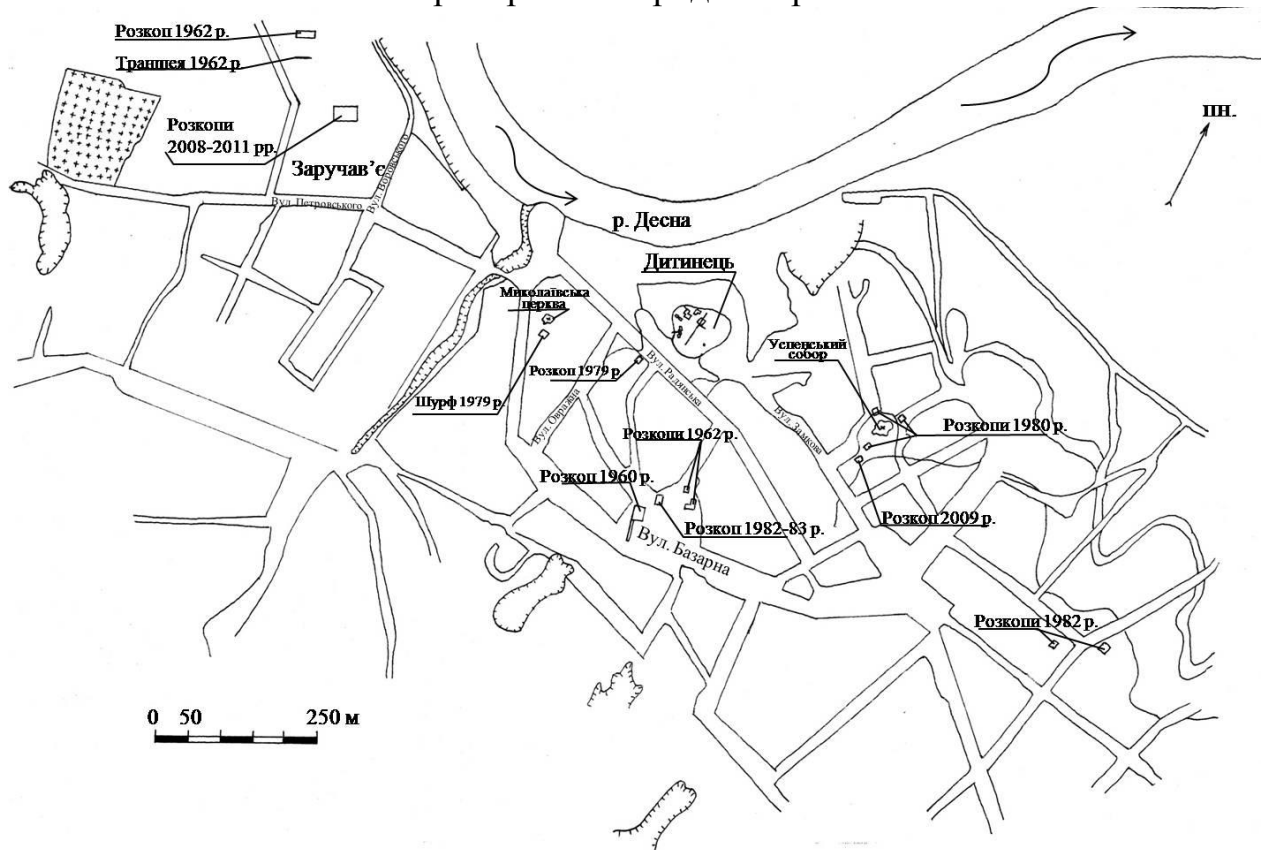

Рис. 3
 Схема розташування розкопів на дитинці
 (план знято у 2011 р.)

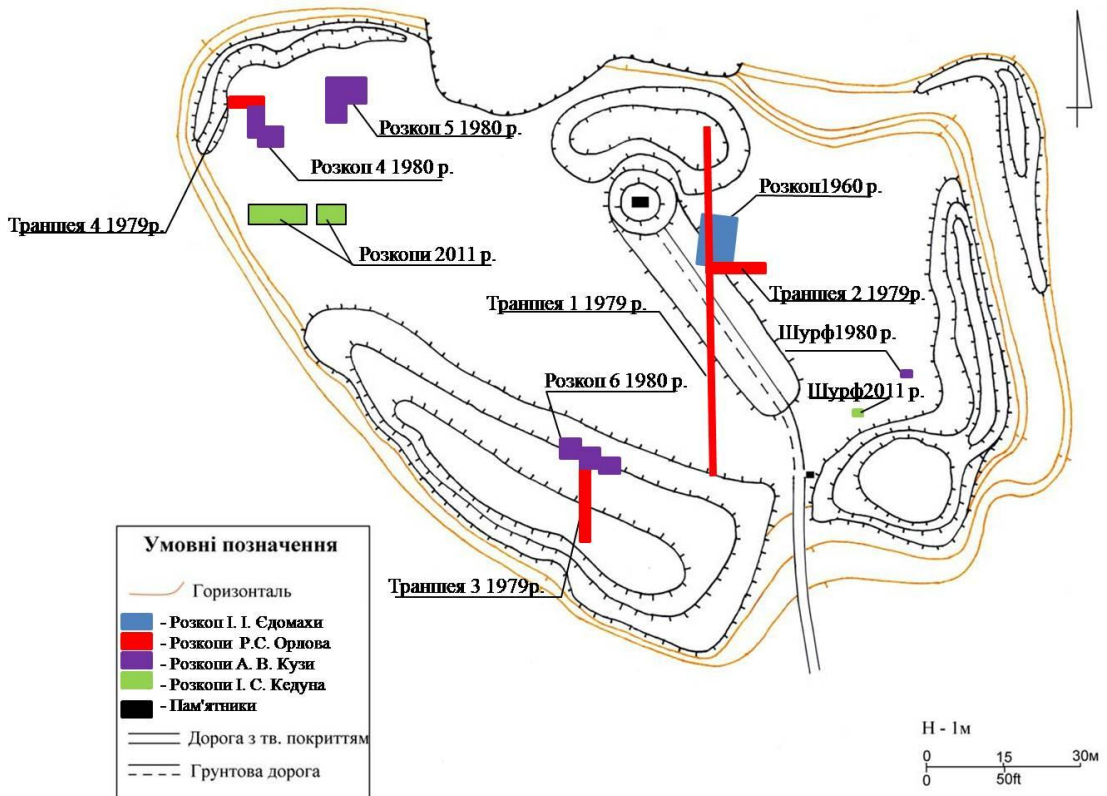

Рис. 4
План дитинця за І.І. Єдомахою
1959 – 1960-х рр.

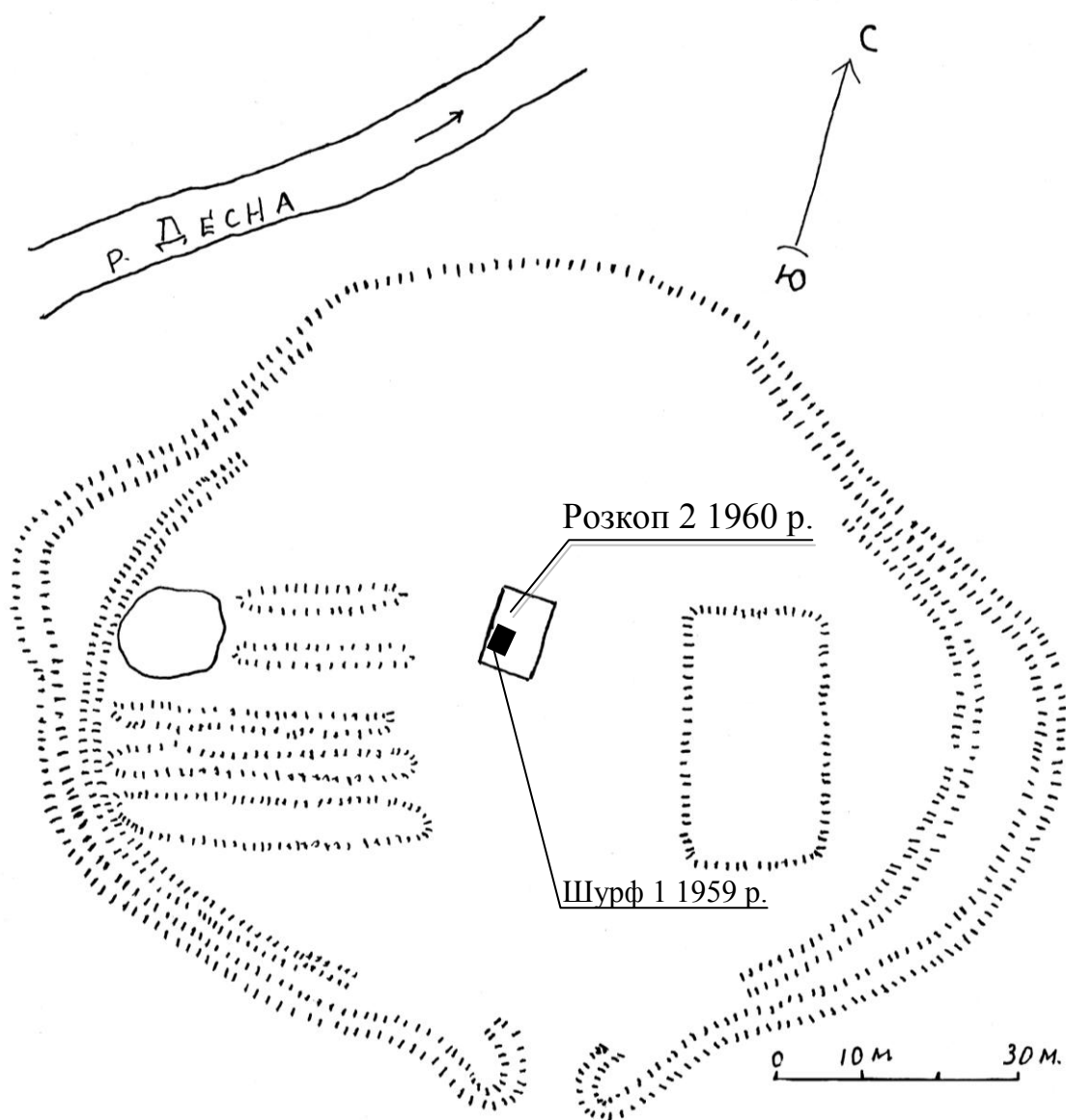

Рис.5
План дитинця 1980р.
(за матеріалами польового звіту)

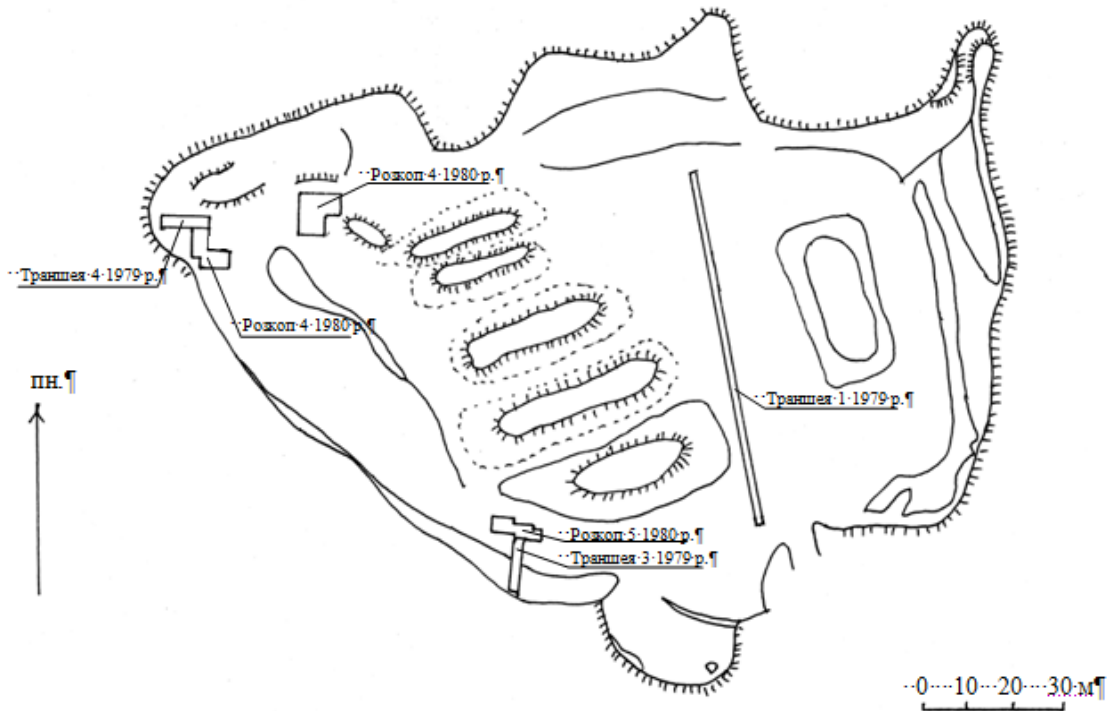

Рис.6
План дитинця 2011 р.

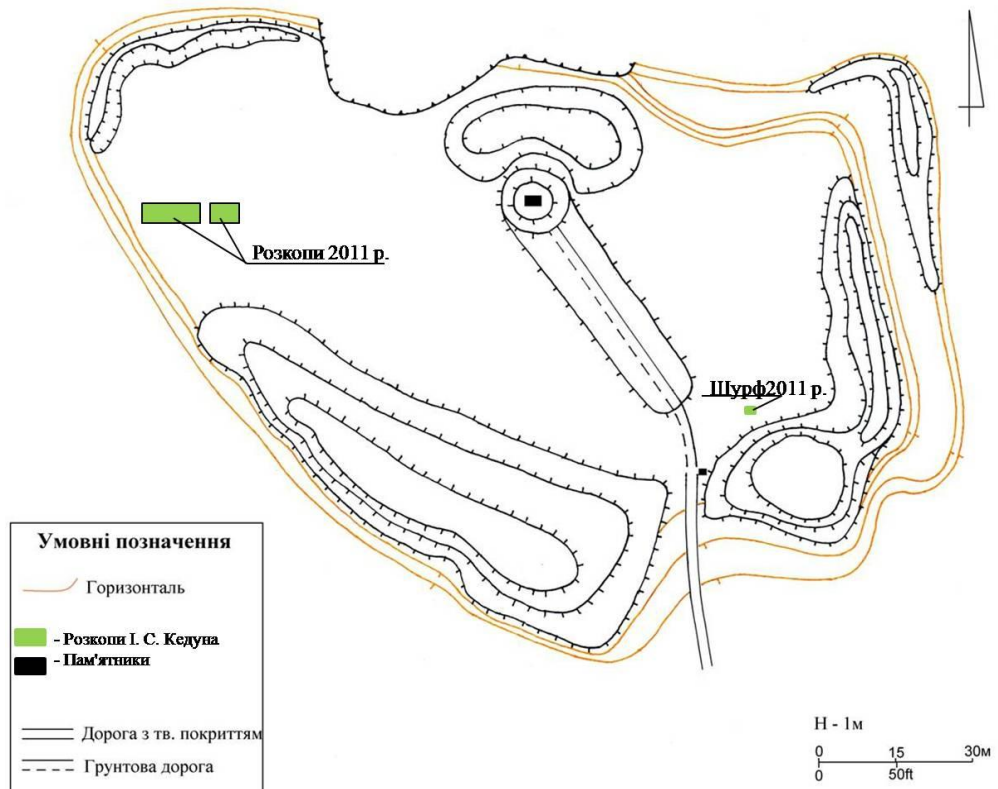
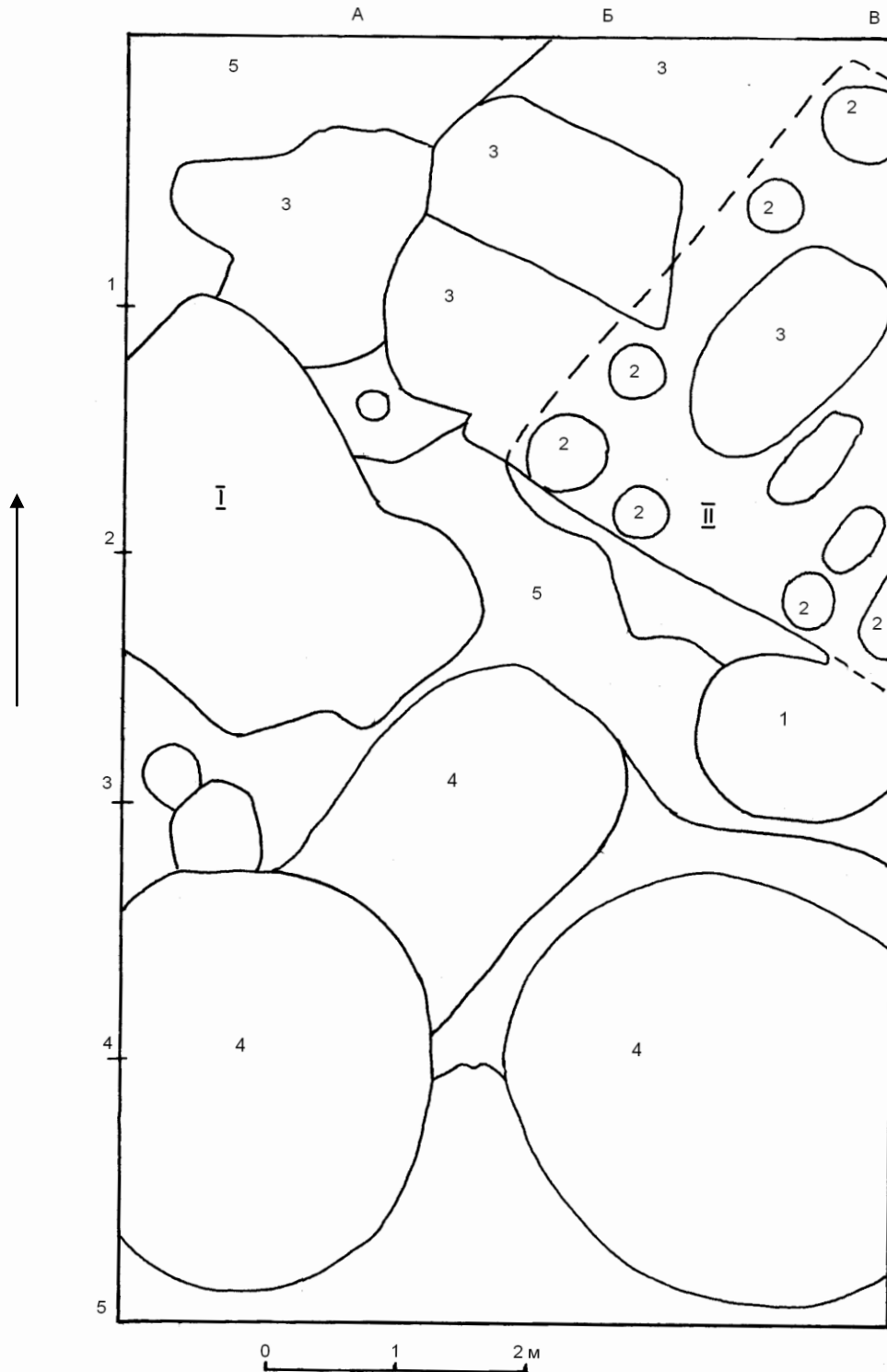

Рис.7
План розкопу 2
(за матеріалами звіту І.І. Єдомахи 1960 р.)

I – «напівземлянка» IX-X ст.; II – залишки житла XI ст.; 1 – зернова яма; 2 – ямки від стовпчиків зруйнованого житла XI ст.; 3 – заглиблення від пізніх споруд; 4 – «підземелля» XVII-XVIII ст.; 5 – материк.

Рис. 8

Вид дитинця із заходу. Фото 1960 р.

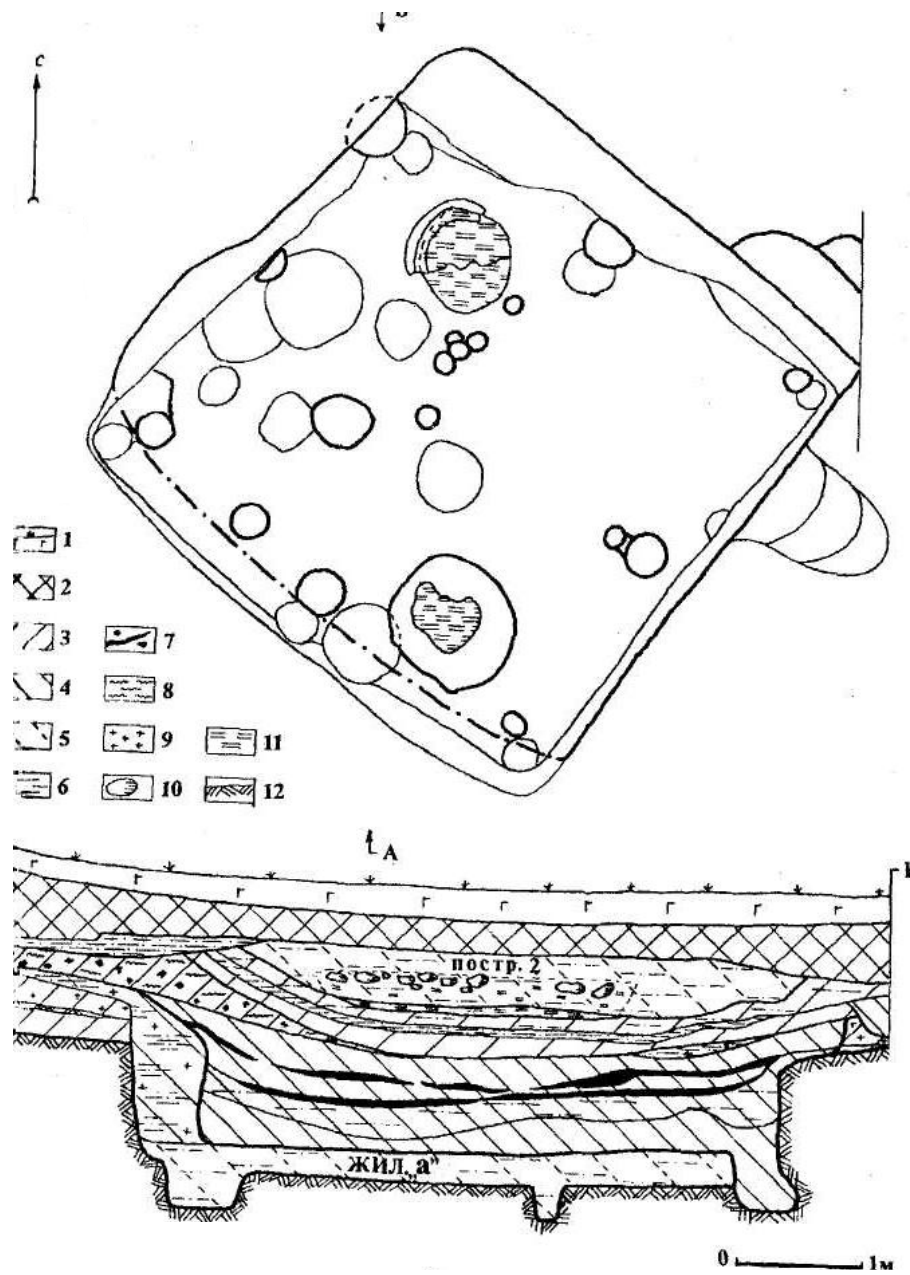

Рис. 9

Розкоп 2. Вид з півночі. Фото 1960 р.

Рис.10
Замок, розкоп Х, житло 1.

1 – дерн; 2 – шари XVI – XX ст.; 3 – культурний шар; 4,5 - сірий гумусований суглинок різної насиченості; 6 – жовтий суглинок; 7 – вугілля; 8 – зола; 9 – фрагменти глиняної обмазки; 10 – каміння; 11 – обпалена глина; 12 – материк.

Рис.11
Споруда 7 («медуша»), розкоп 4. план по материку 1980 р.

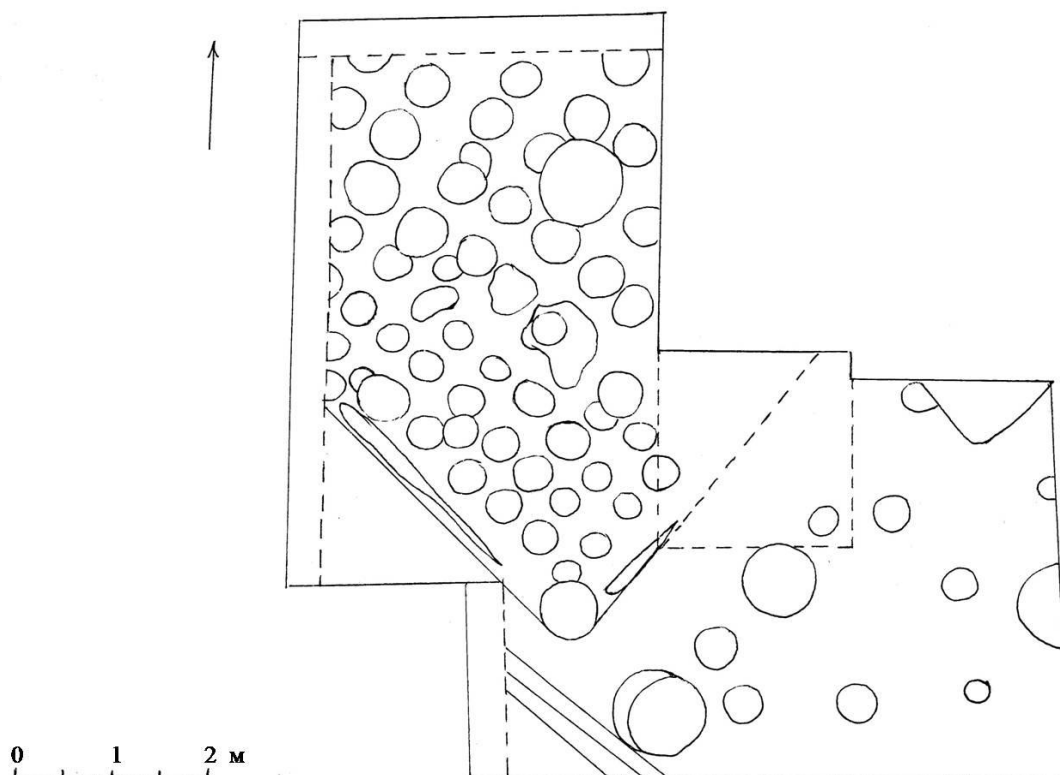

Рис. 12
Розкоп 4. Фото 1980 р.

Рис.13
Схема давньоруського Новгород-Сіверського

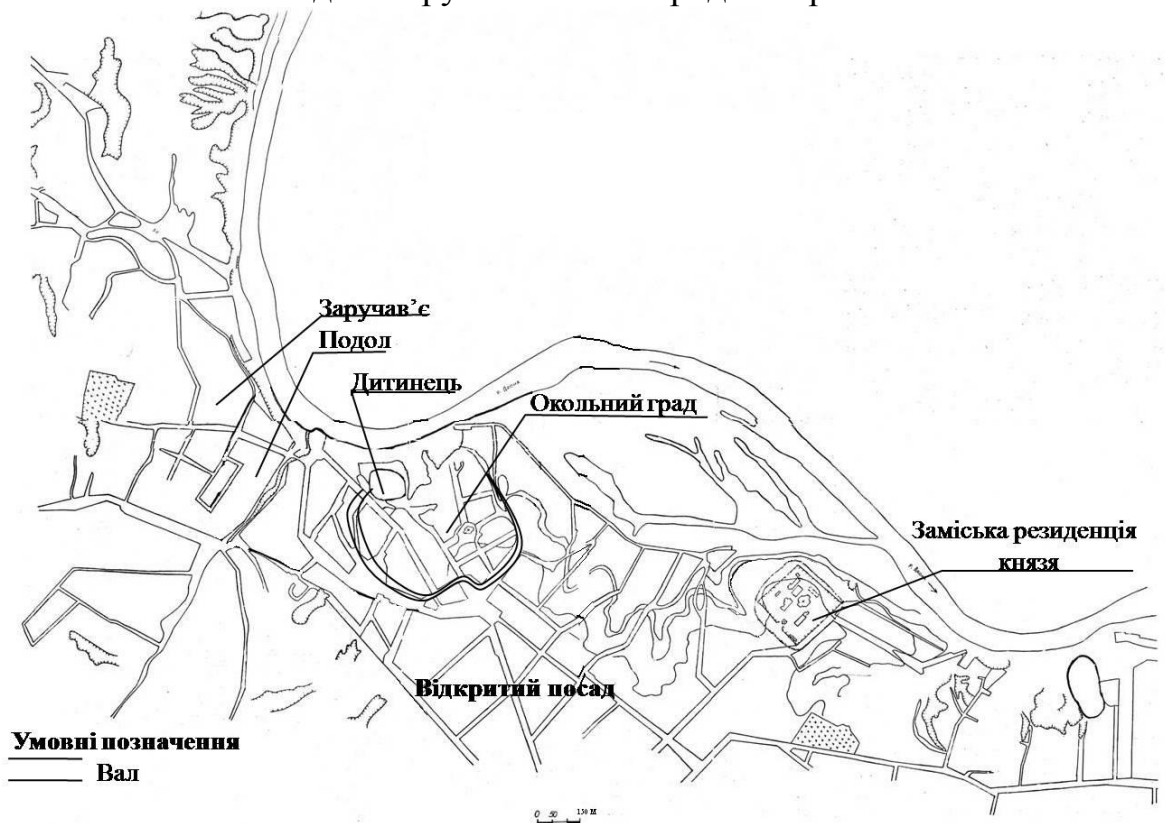

Рис.14
Зона розповсюдження культурного шару кін.Х – поч. ХІст.

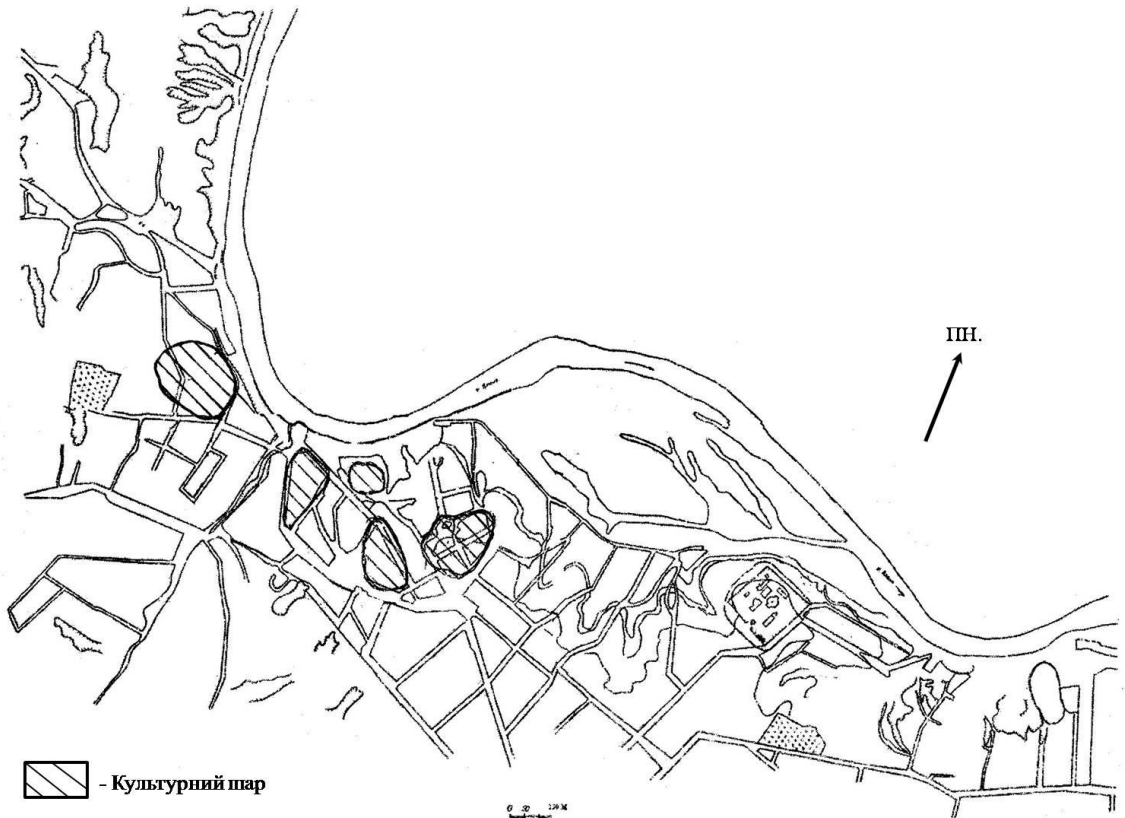

Рис.15

Зона розповсюдження культурного шару XI ст.

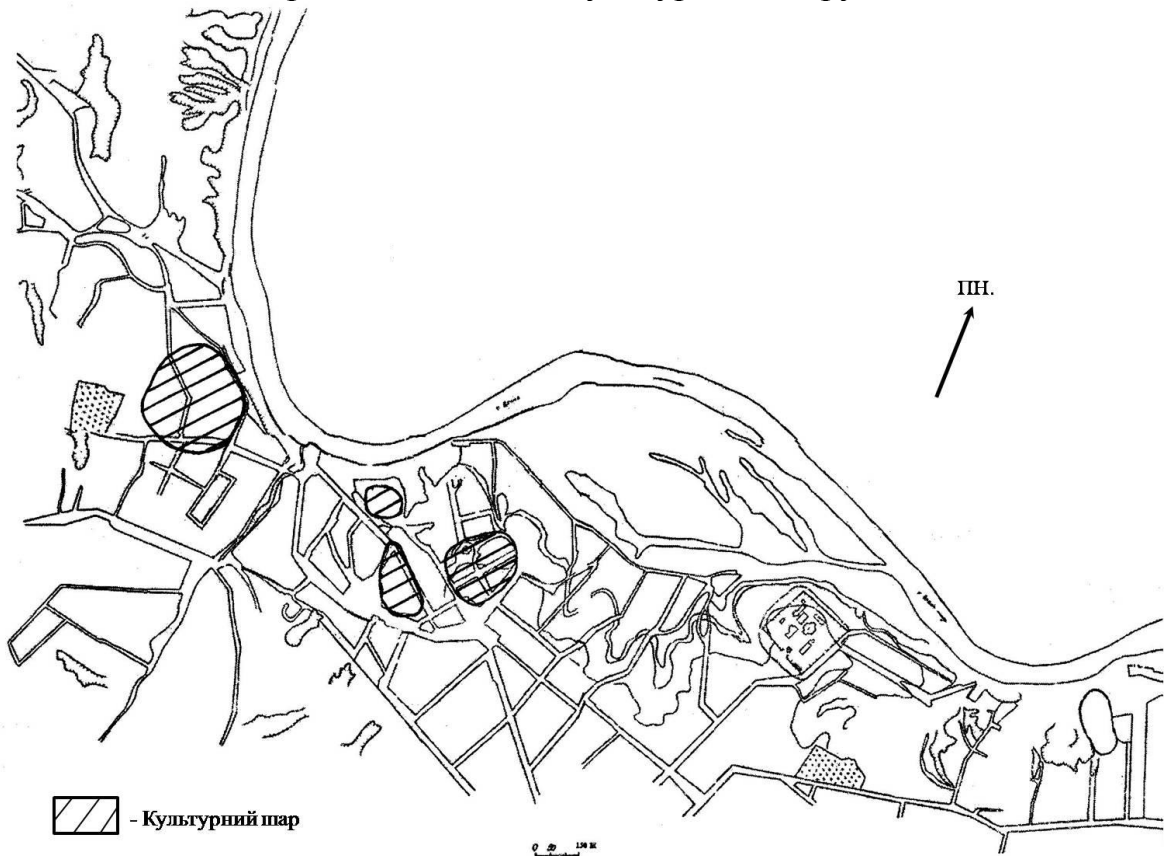

Рис.16

Зона розповсюдження культурного шару XIIст

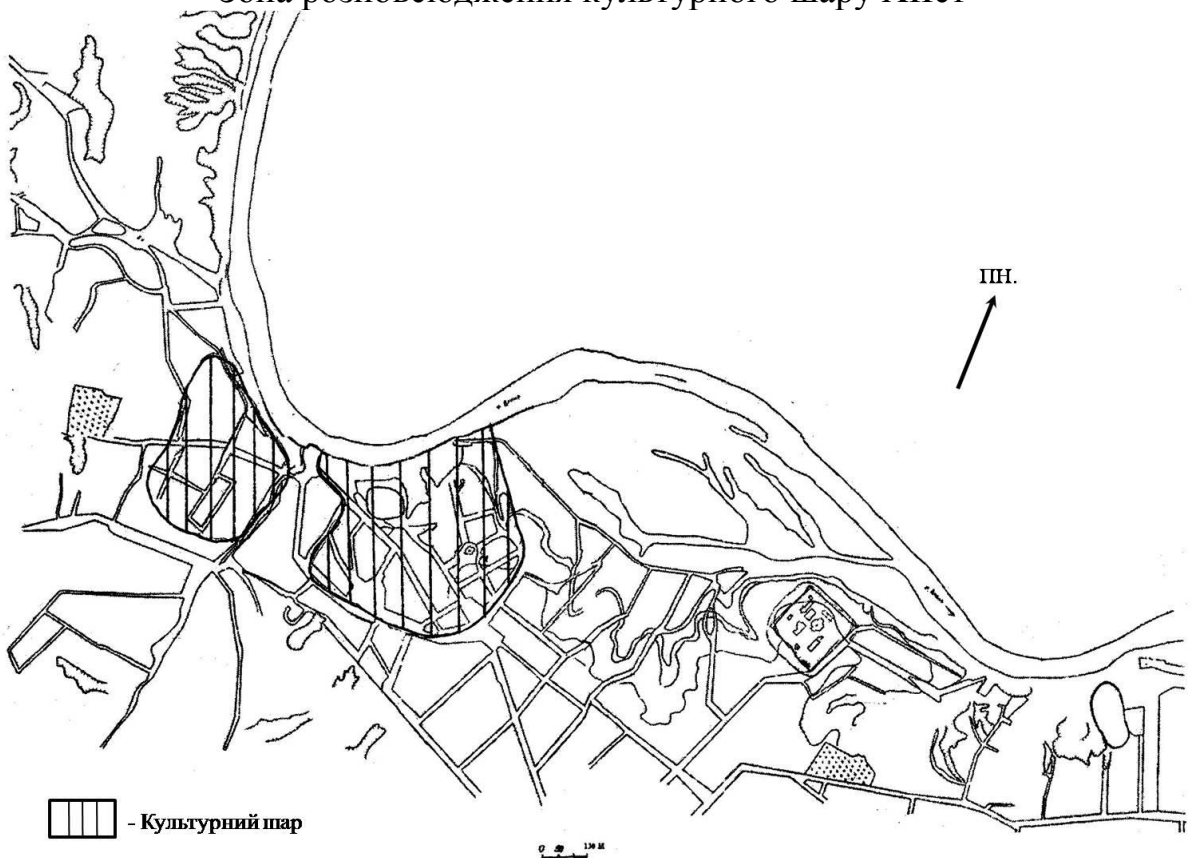

Рис. 17
Розкоп 2. ур. Городок, 1980 р.
План по материку.

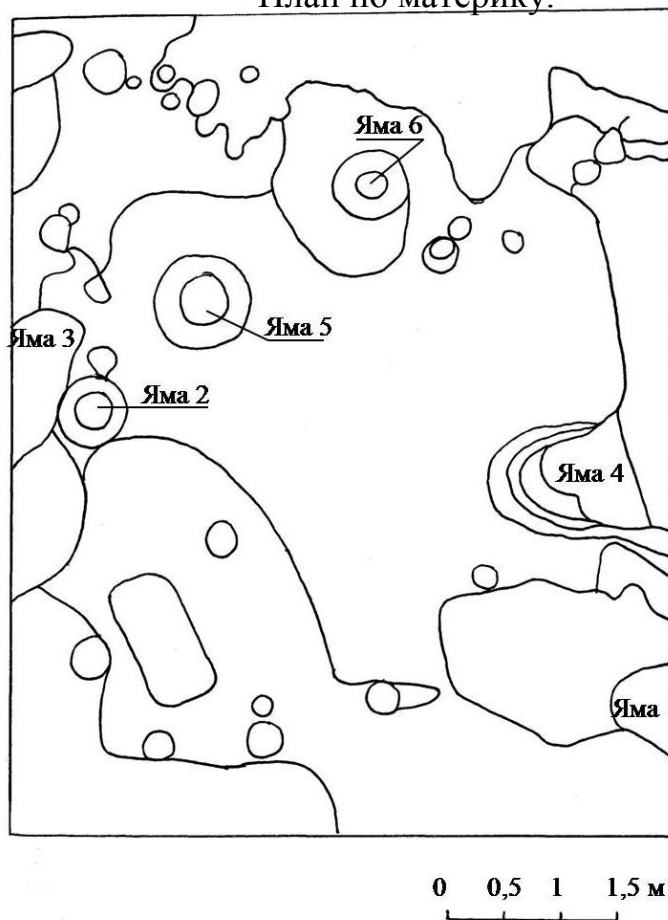

Рис. 18
Смолокурня (Яма 5, Розкоп 2, 1980 р.)

Рис. 19
 Ур. Городок, 2009 р. Розкоп 2.
 . План по матеріку.

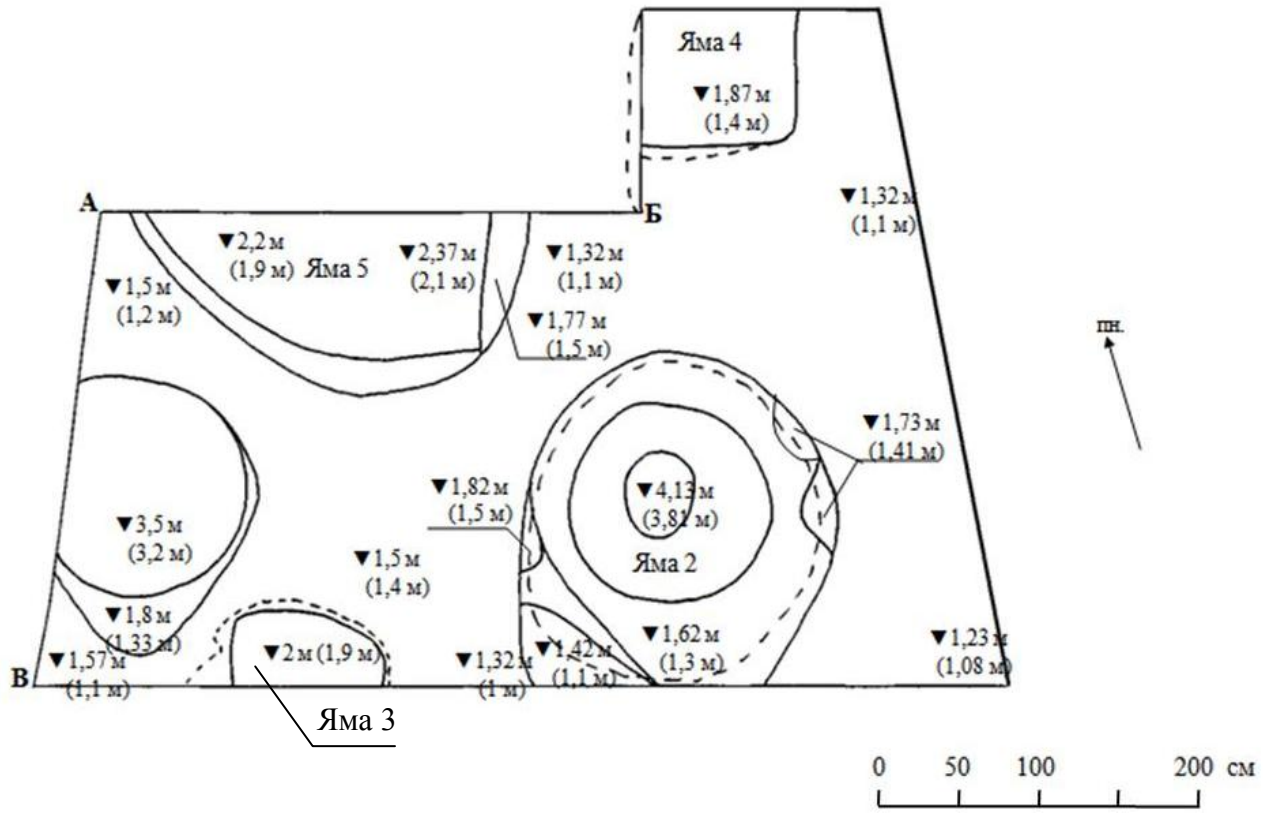

Рис. 20
 Кераміка з ями 3, Розкоп 2, 2009 р.)

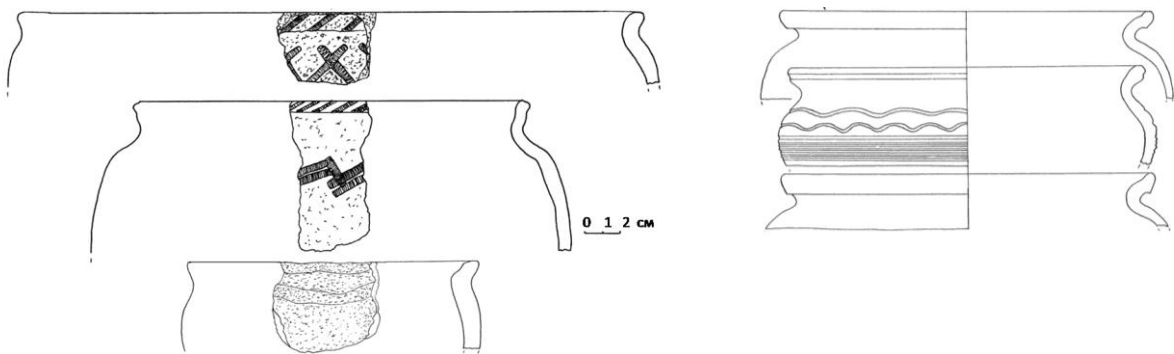

Рис.21
Житла 1,2, Розкоп 3. 1962 р.

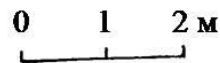
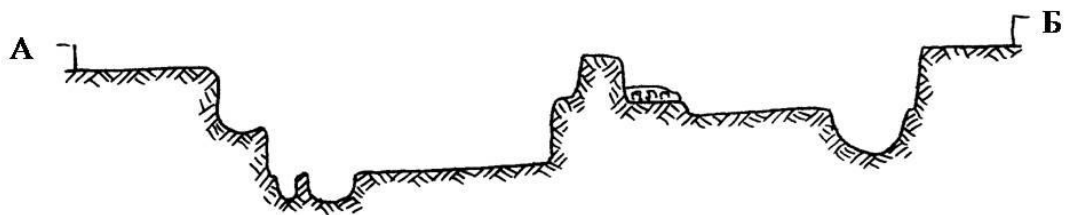
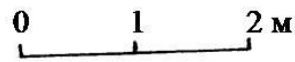
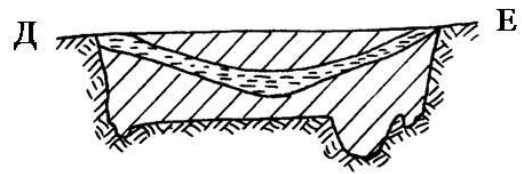
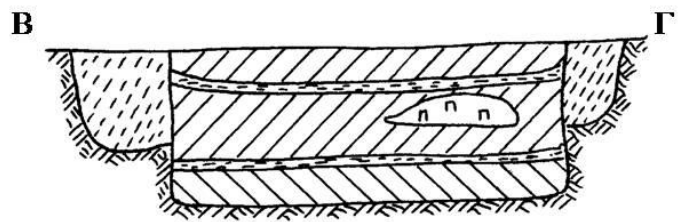
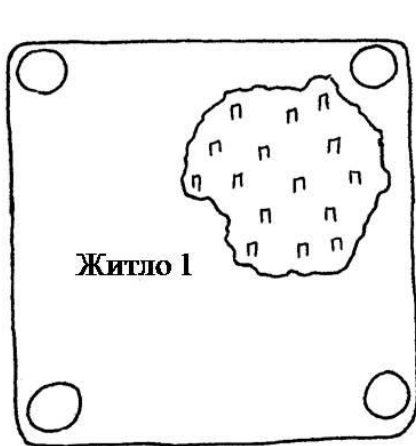
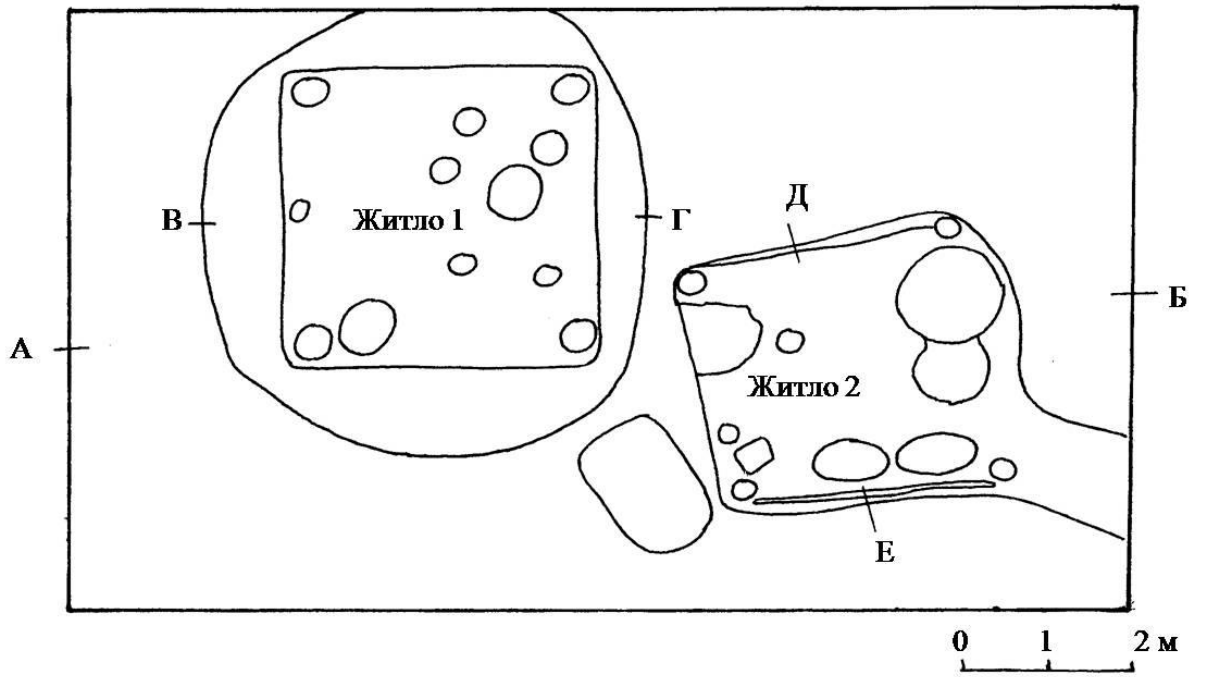

Рис.22
Розкоп 2, 2008 р.
План по матеріку

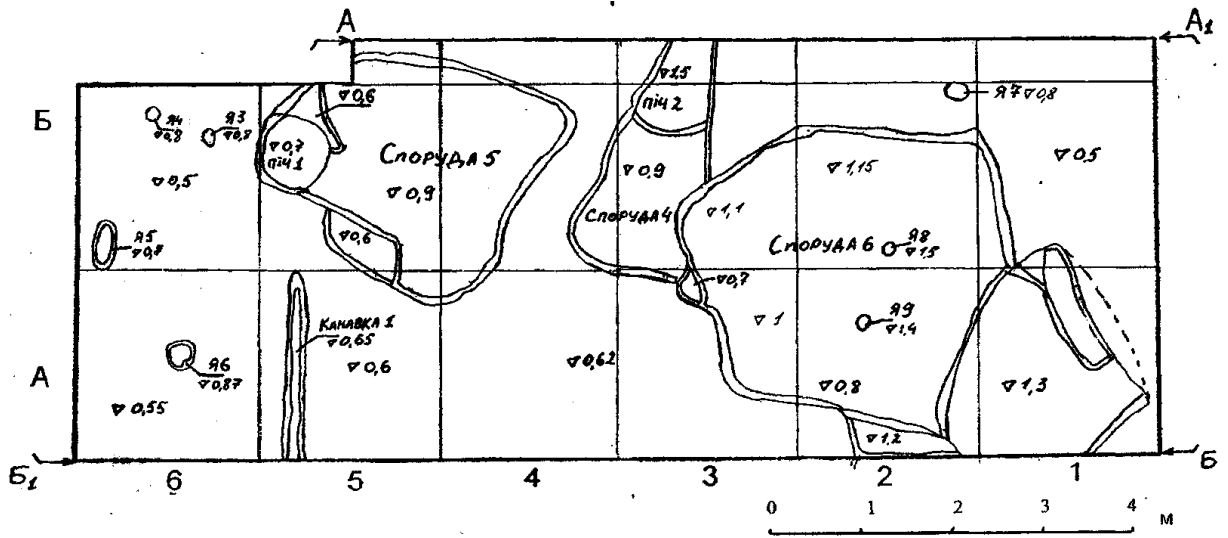

Рис. 23
Хрестик та кераміка з розкопу 2, 2008 р.

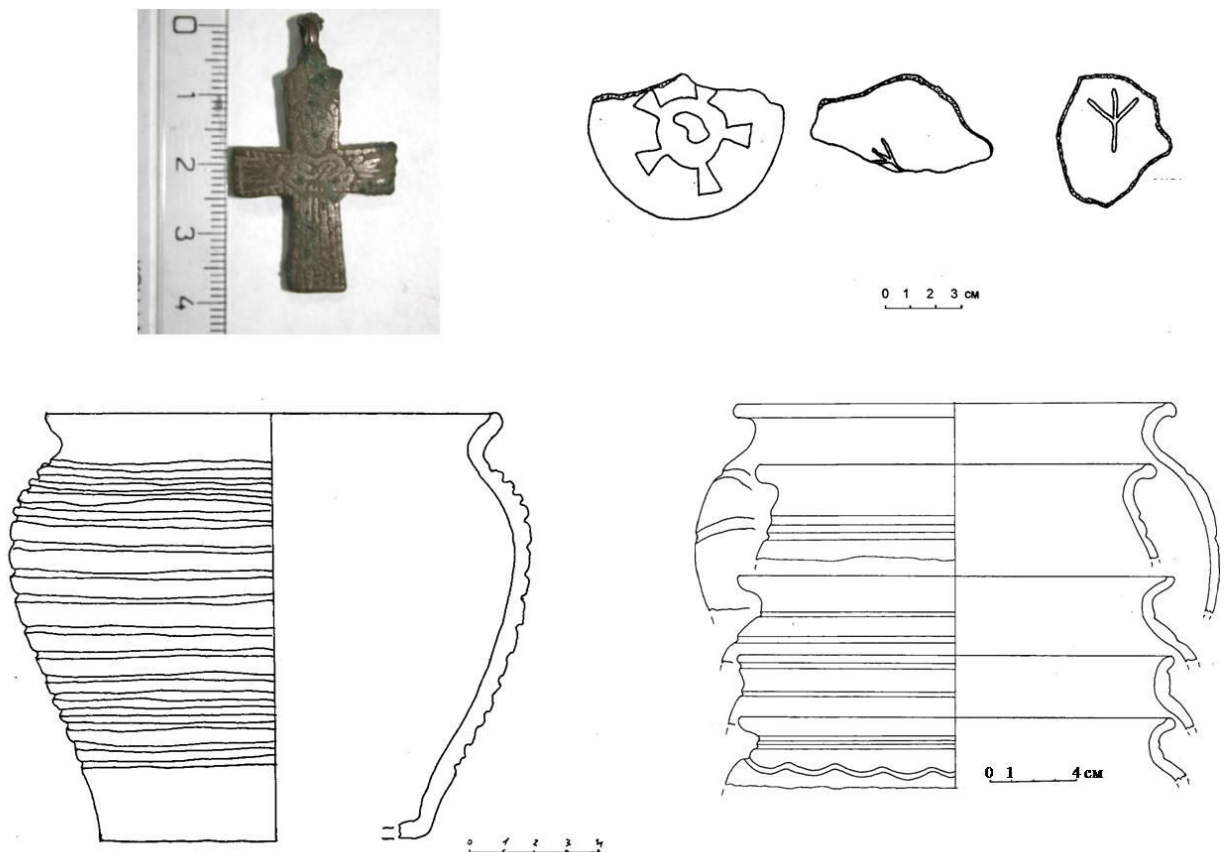

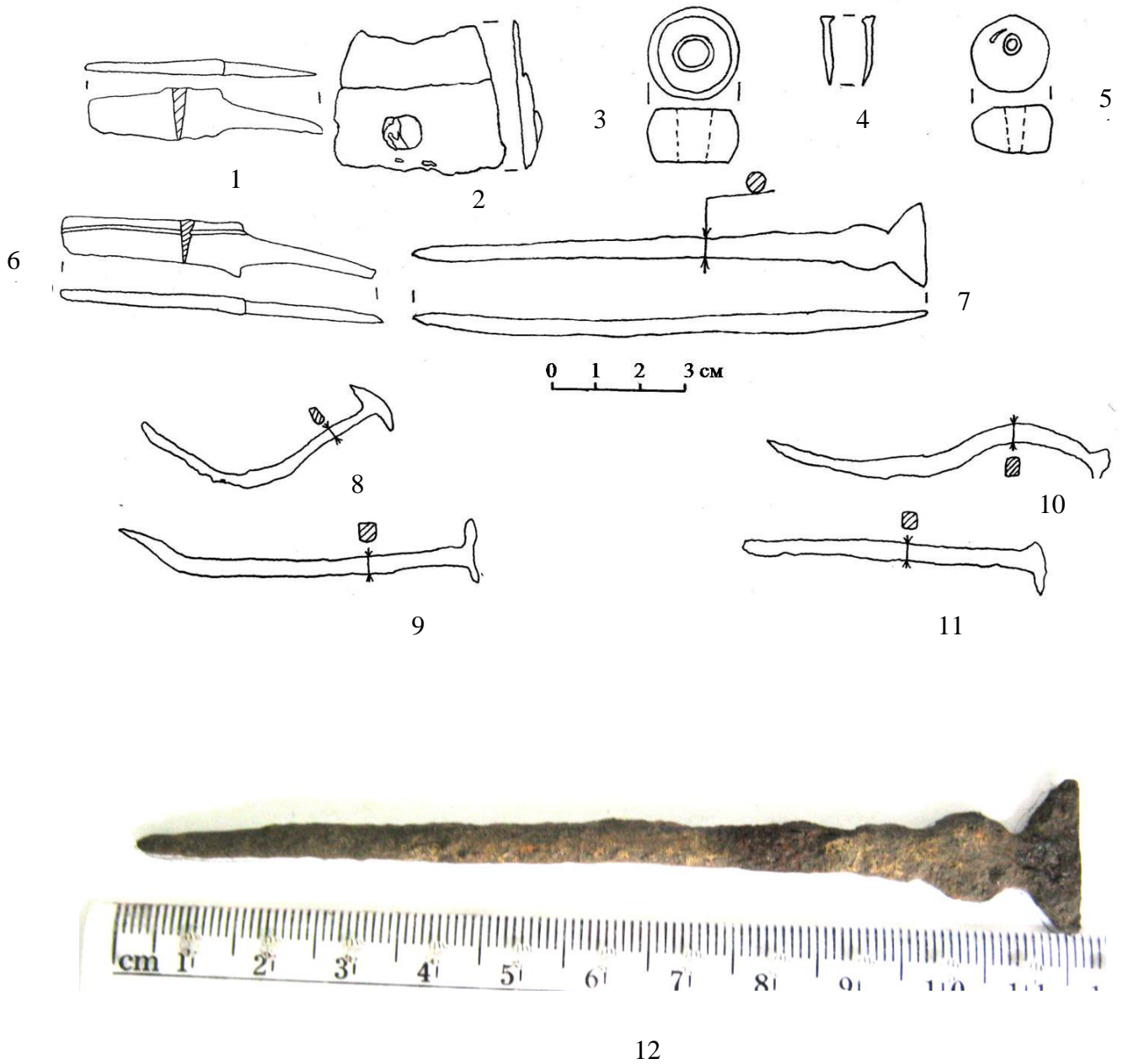
Рис.24
Споруда 5. Розкоп 2. 2008 р.

Рис.25
Споруда 6. Розкоп 2. 2008 р.

Рис.26
Речі з культурного шару (ур. Заручав'є. Розкоп 1, 2010 р.)

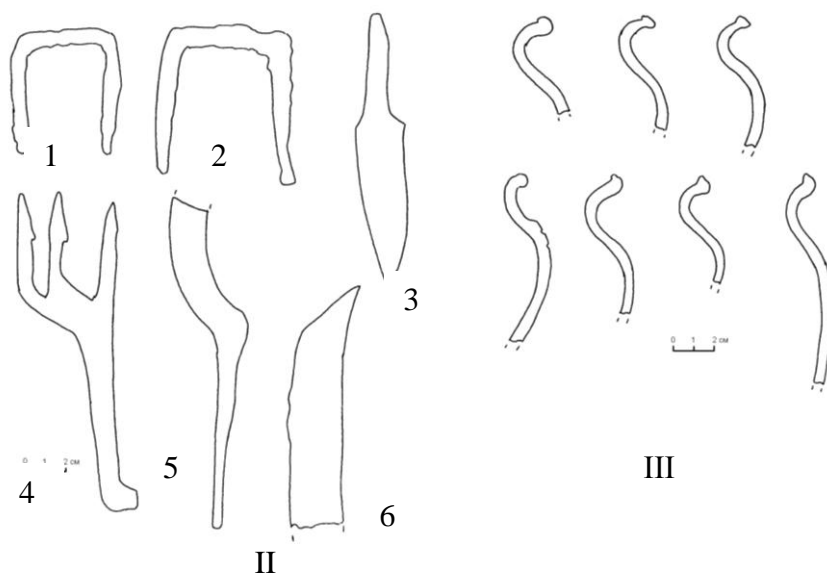

1,6,7-12 – залізо; 2,4 – бронза; 3 – пірофіліт; 5 – скло.

Рис.27
Розкоп 1, 1960 р. (посад)

I

III

IV

I – Фото розкопу. II – Знахідки; 1-6 - залізо; III – кераміка; IV – молівдовула.

Рис. 28
Сучасний архітектурний ансамбль Спасо-Преображенського монастиря
(за В.І. Лук'яненко)

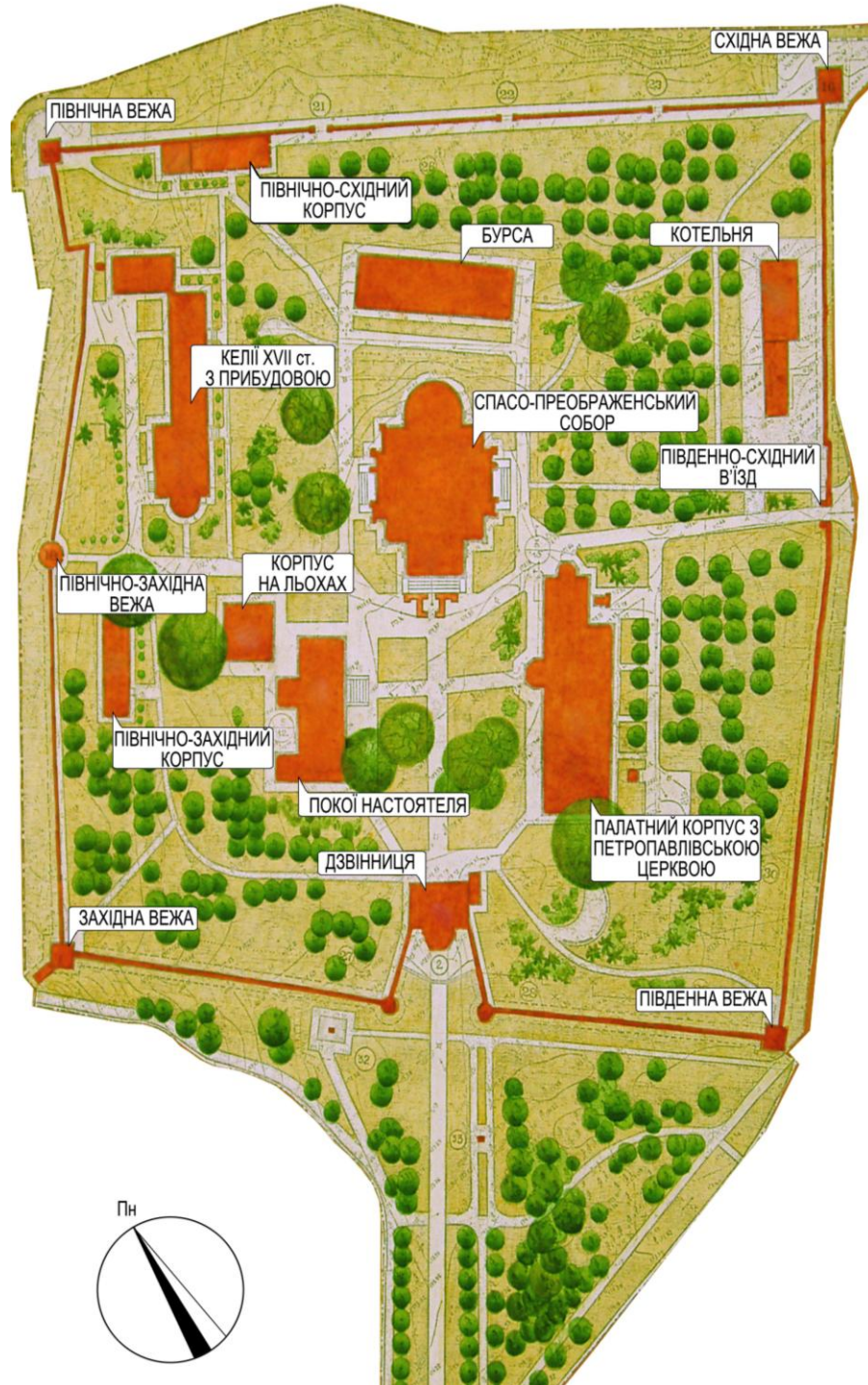
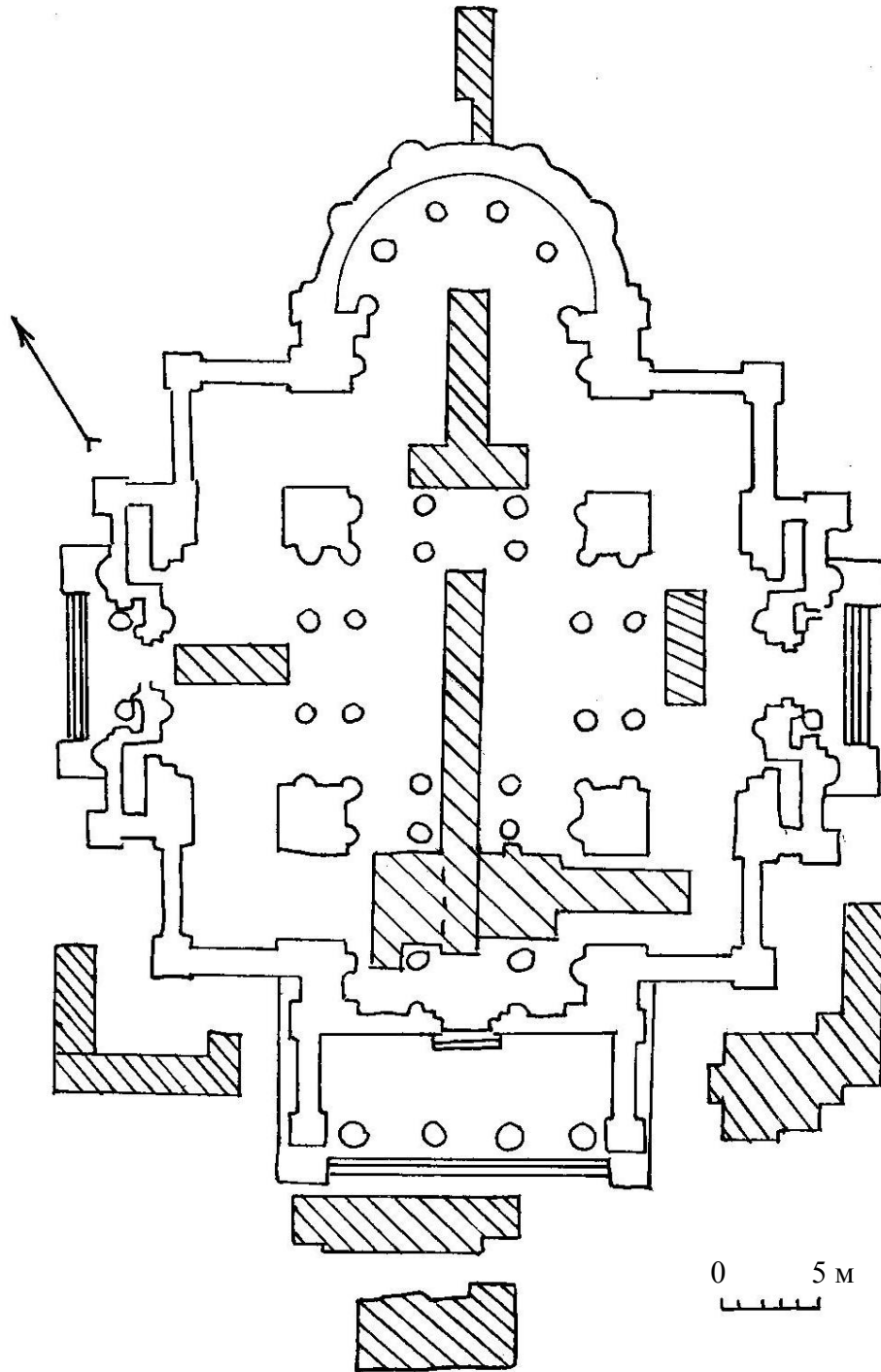

Рис.29
 Досліджена територія в районі Спасо-Преображенського собору XVIII ст.,
 1982-1984 рр.
 (за В. П. Коваленком)

Умовні позначення

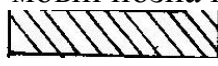
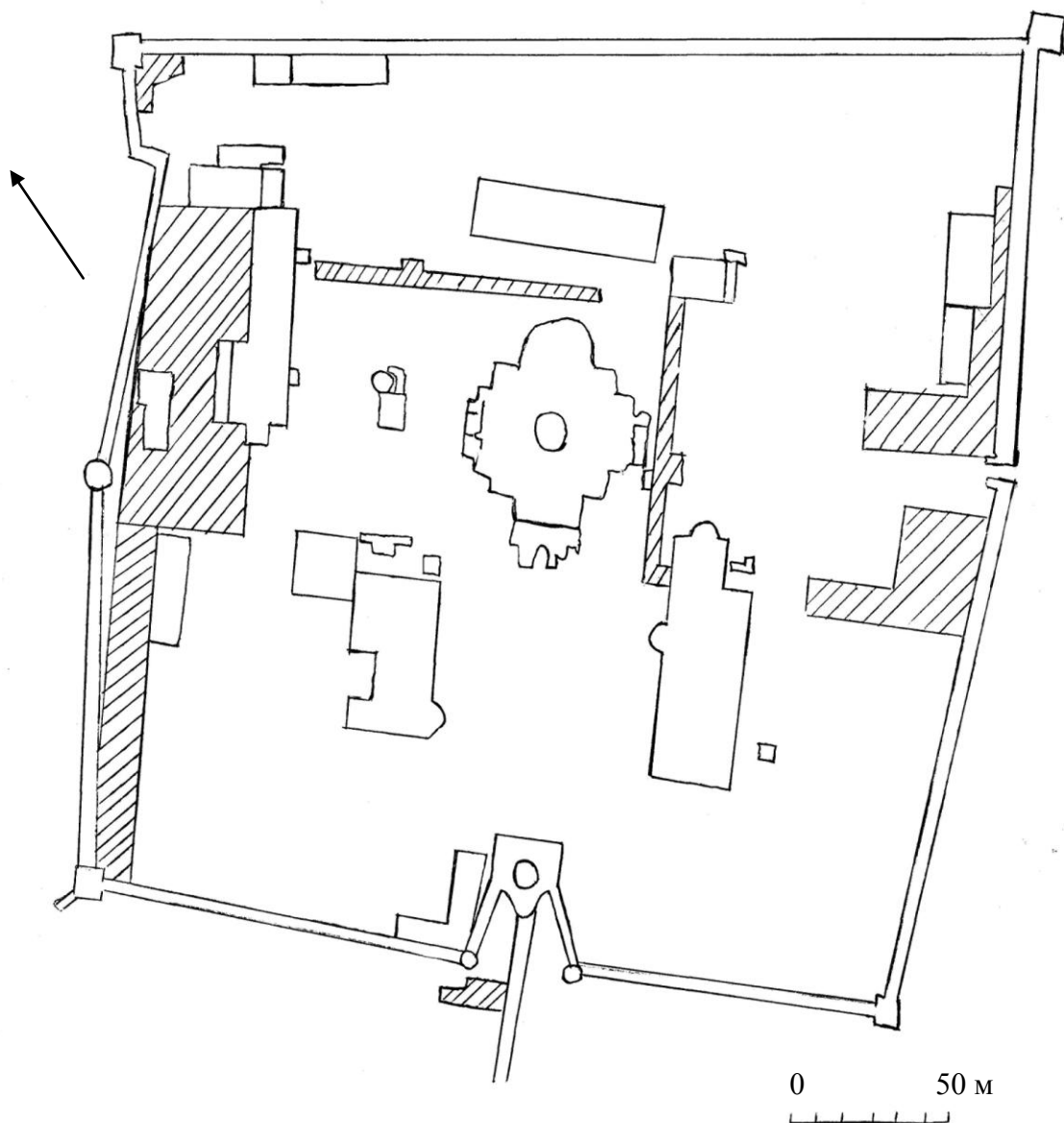
 - досліджена площа

Рис. 30
Спасо-Преображенський монастир. Територія досліджена у 1996 – 1997 рр.
(за А. Л. Казаковим)

Умовні позначення

 - досліджена площа

Рис. 31
 Спасо-Преображенський монастир.
 Схема розташування розкопів 2003р.
 (за О. Є. Черненко)

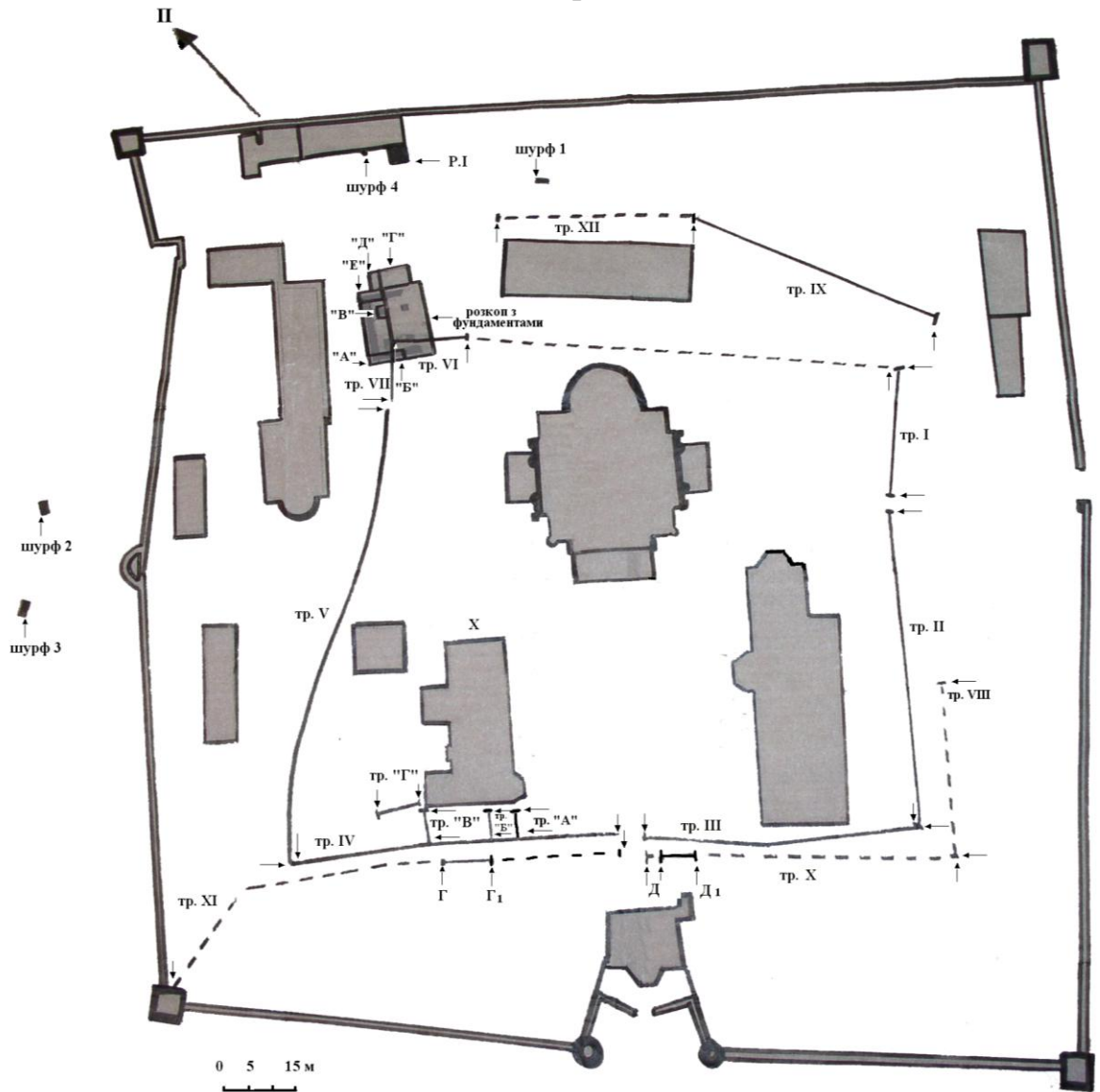

Рис. 32

План фундаментів монументальної споруди на території Спасо-Преображенського монастиря. Розкопки 2008 року.

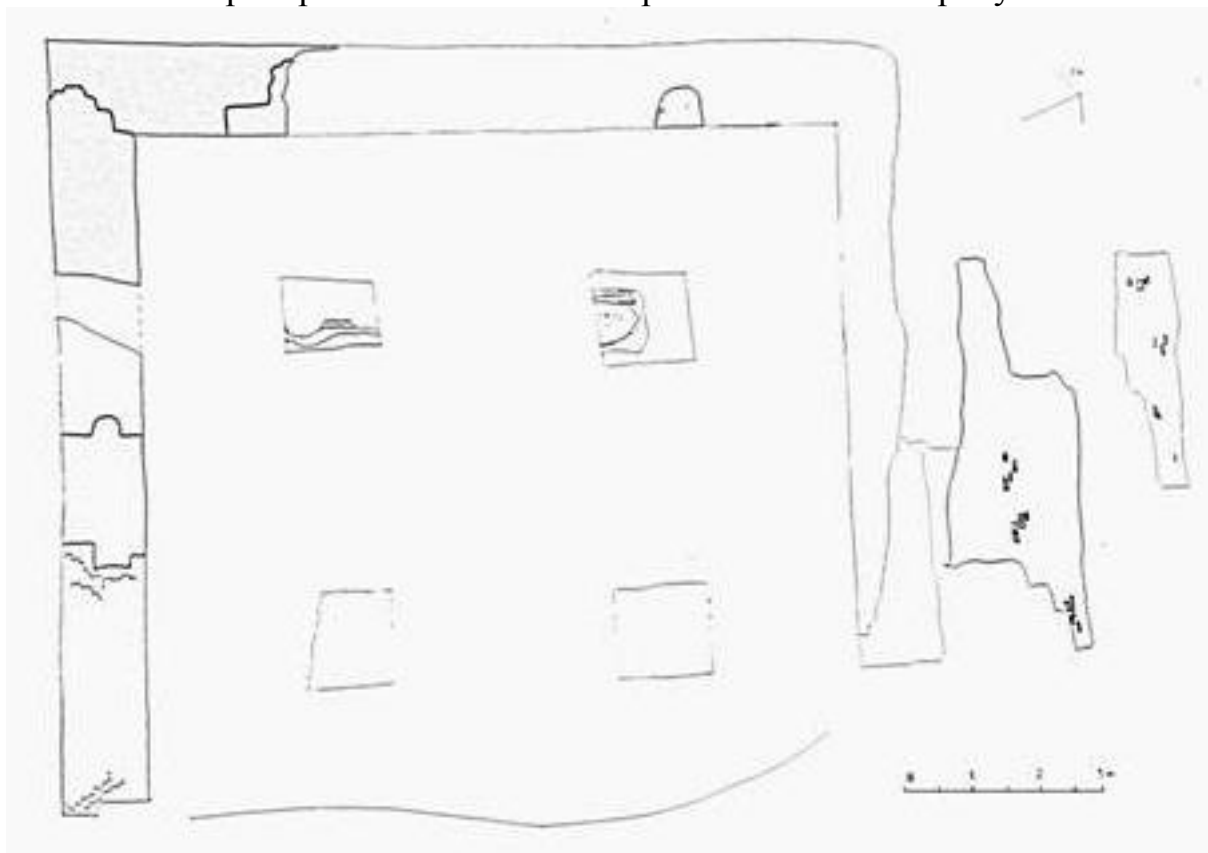

Рис. 33

Розкопки монументальної споруди. Фото 2003 року.

Рис. 34
Спасо-Преображенський монастир. Монументальна споруда.
Розкопки 2003 року.

Дверний проріз

Північний кут.

Розвали за північно-східною стіною

Ділянка південної стіни

Рис.35
 Спасо-Преображенський монастир.
 Монументальна споруда. Рештки загиблих у ямі 2. Розкопки 2003 року.

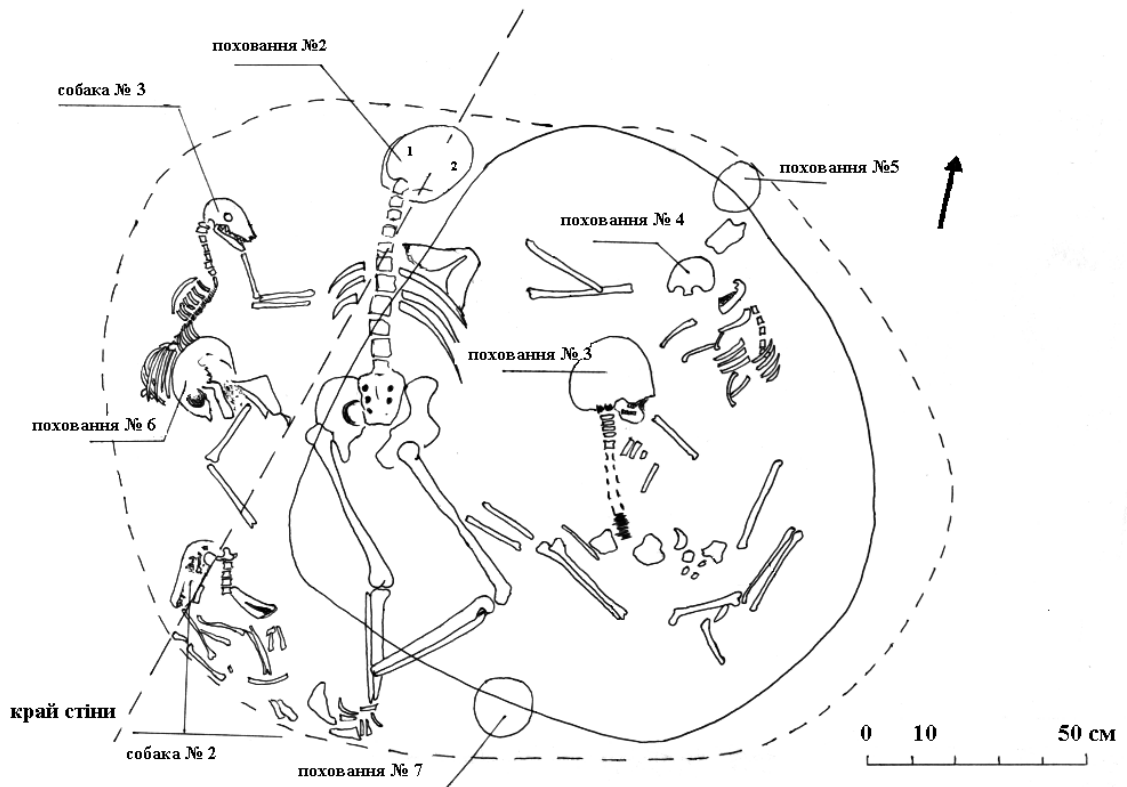
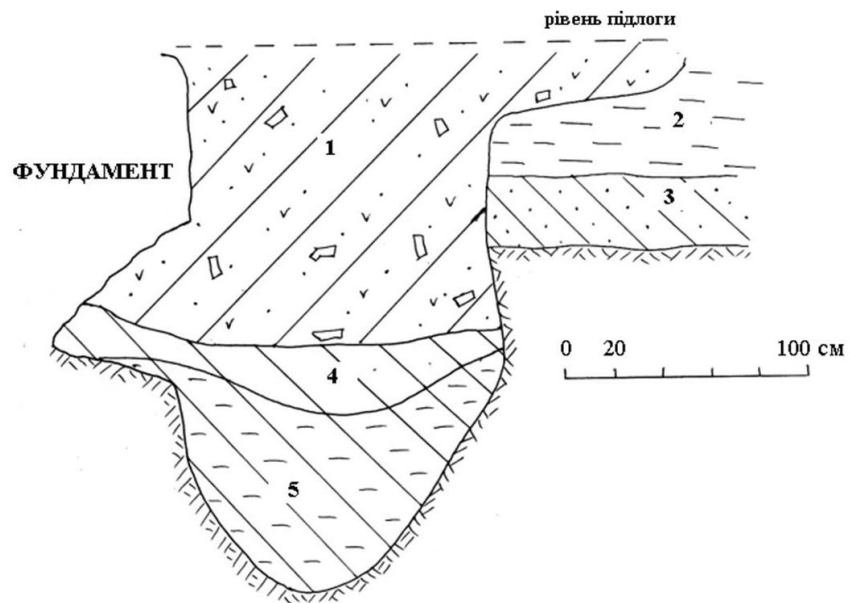

Рис.36
 Спасо-Преображенський монастир.
 Монументальна споруда. Розріз ями 2. Розкопки 2003 року.

1 – темно-сірий супісок з цеглою, штукатуркою та горілим деревом; 2 – жовта глина (підсипка під підлогу); 3 – світло-сірий супісок; 4 – сіро-жовтий супісок; 5 – світло-жовтий плямистий супісок.

Рис. 37
Спасо-Преображенський монастир.
Знахідки з монументальної споруди. 1 – 3 – бронза.
1,2 – енколпійон, 3 – свічник.

1.

2

3.

Рис. 38

Спасо-Преображенський монастир. Знахідки з монументальної споруди.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

1,2 – перстень, 3 – скроневе кільце, 4 – браслет, 5 – намисто, 6-7 – деталі хоросу; 1,2,4,6,7 – бронза; 3 – срібло; 5 – скло.

Рис. 39

Спасо-Преображенський монастир.

Монументальна споруда. Браслет знайдений поблизу загиблої жінки. Срібло.

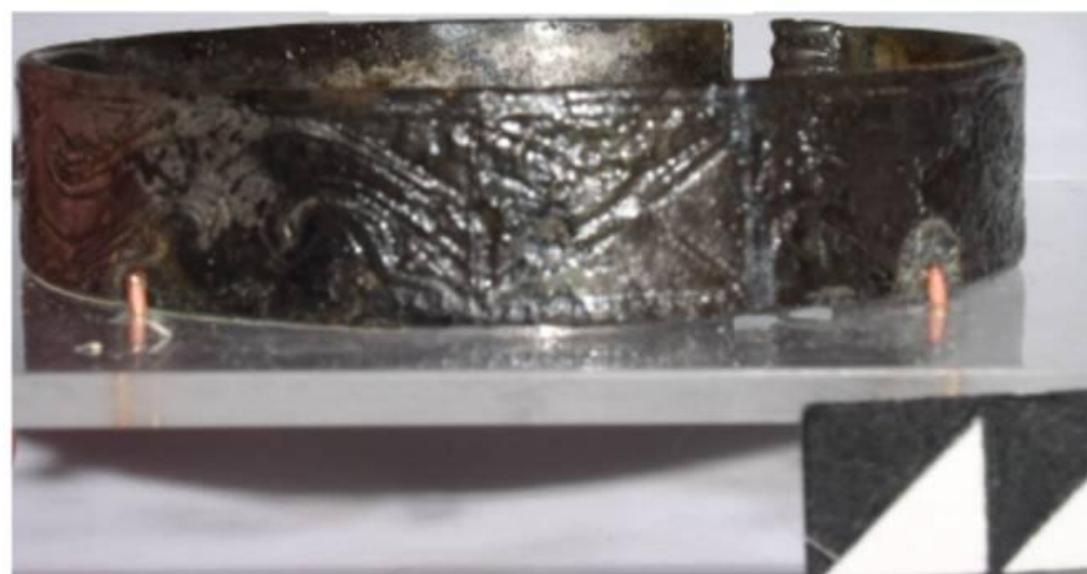
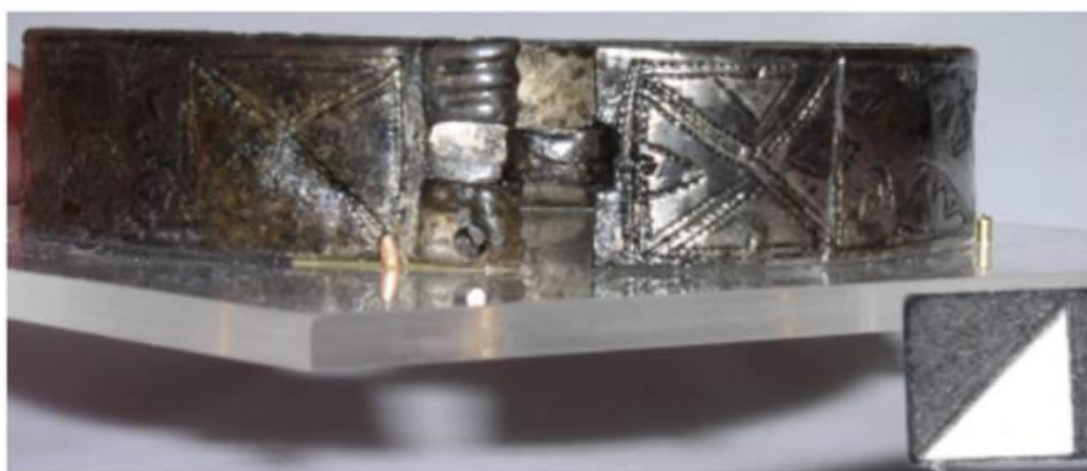

Рис.40
 Спасо-Преображенський монастир.
 Монументальна споруда. Вироби з кістки.

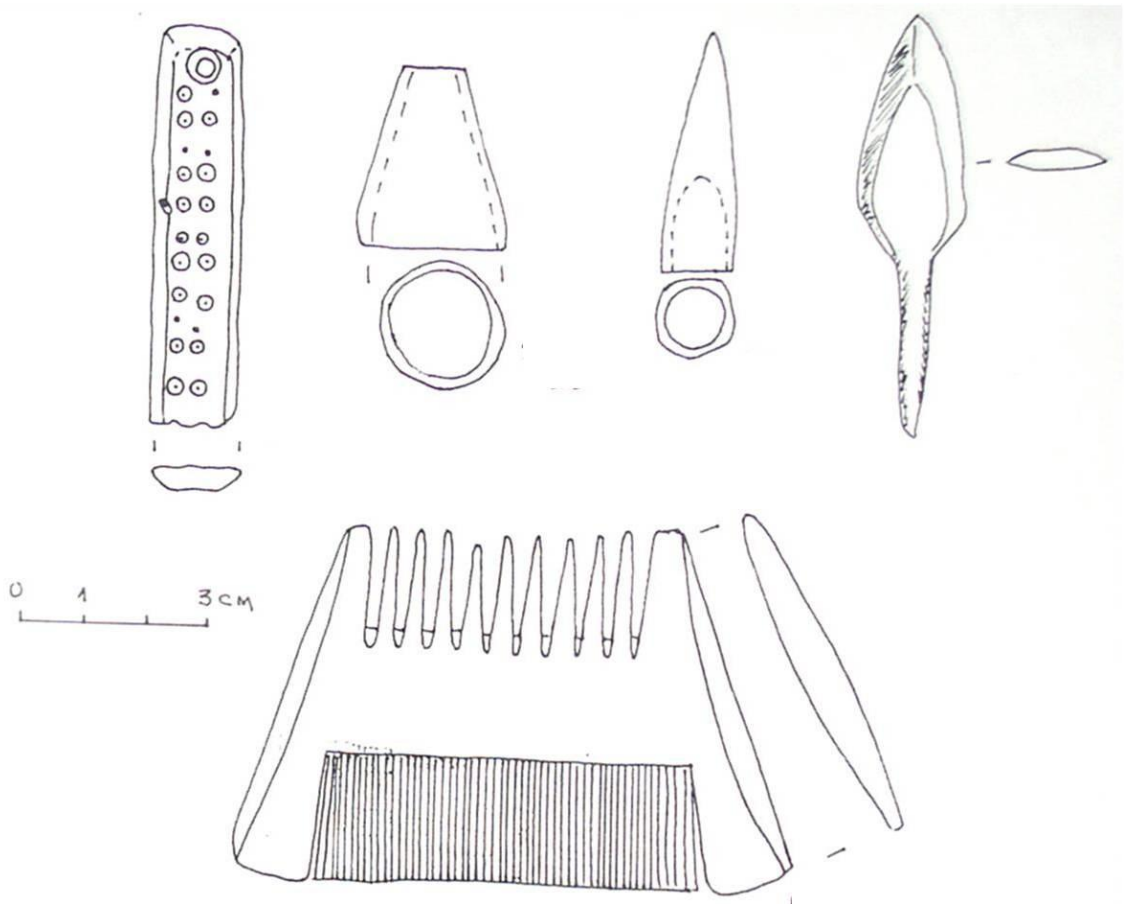

Рис.41
Спасо-Преображенський монастир. Предмети парадного одягу знайдені
поблизу загиблої жінки (мурована споруда).
(за О. Є. Черненко)

Рис. 42
 Пам'ятки давньоруського часу, ядра Новгород-Сіверського князівства, нанесені
 на карту ґрунтів
 (за В. П. Коваленком та Ю. М. Ситим)

Рис.43
Схематичний план поселення у с. Путивськ

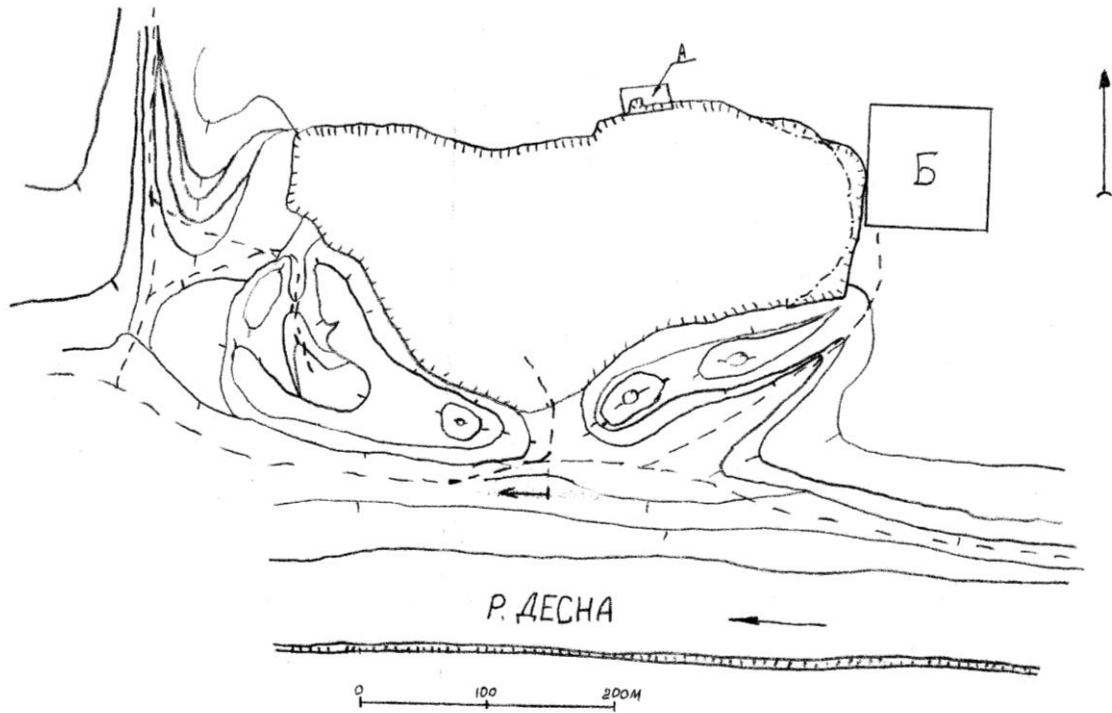

Схема розміщення розкопів та об'єктів 2002 р.

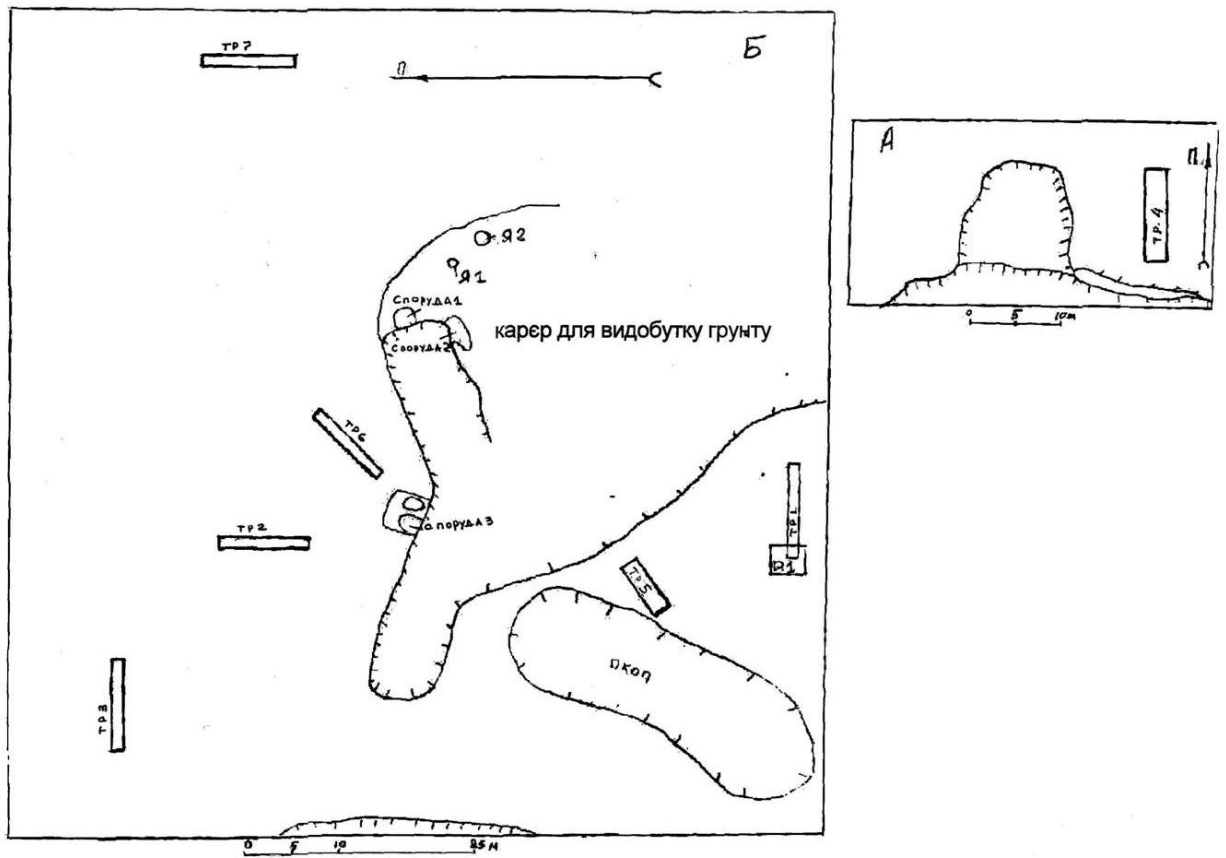
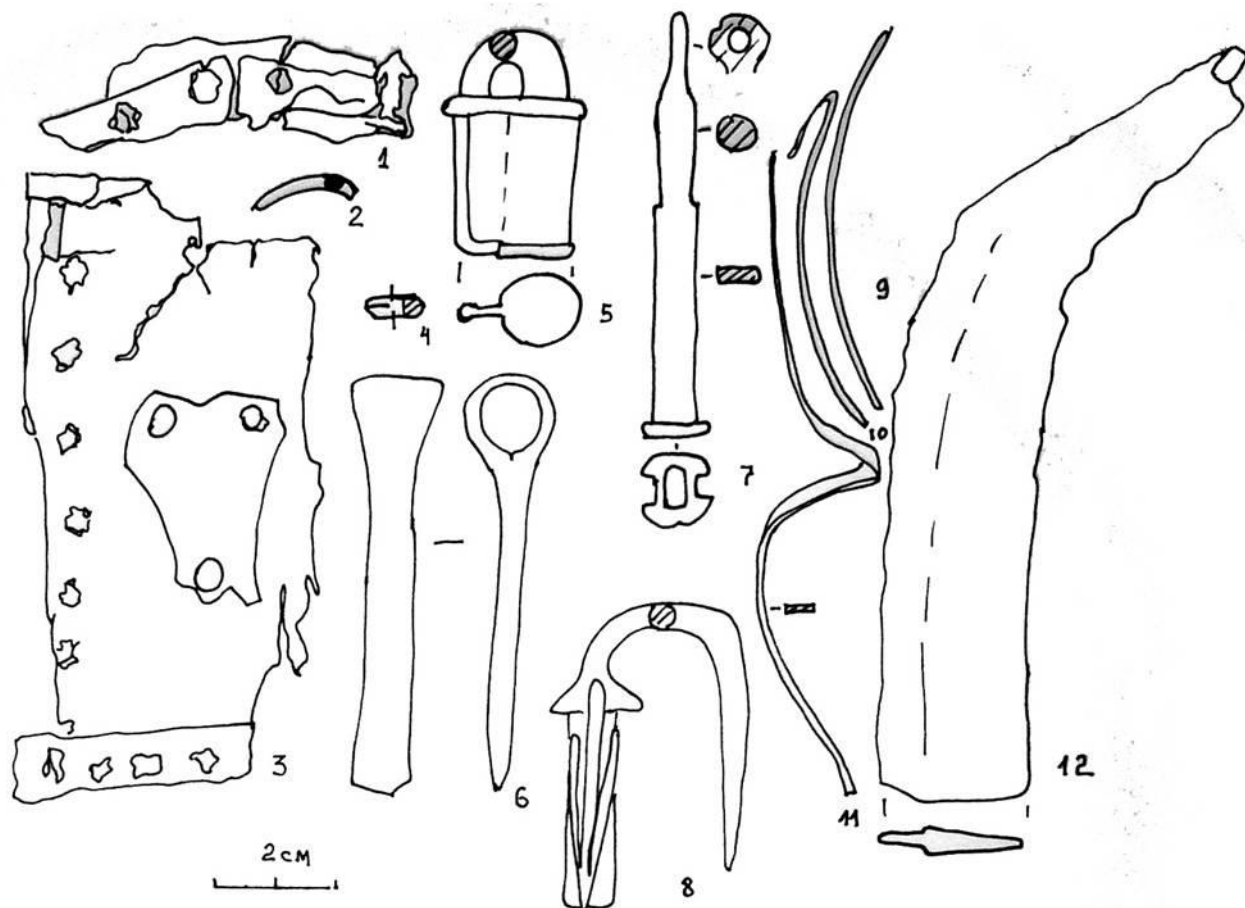

Рис.44
с. Путивськ. Знахідки зі споруди 2, розкоп 3, 2000 р.

1-3 – бронза; 4 – пірофіліт; 5-11 – залізо.
1,3 – уламки казана; 2 – фрагмент браслету; 4 – пряслице; 5,8 – замки; 6 – долото; 7 – ключ; 9-11 – окуття відра; 12 – коса.

Рис. 45

Поселення у с. Горбове. План
(за О.В. Григорьевим)

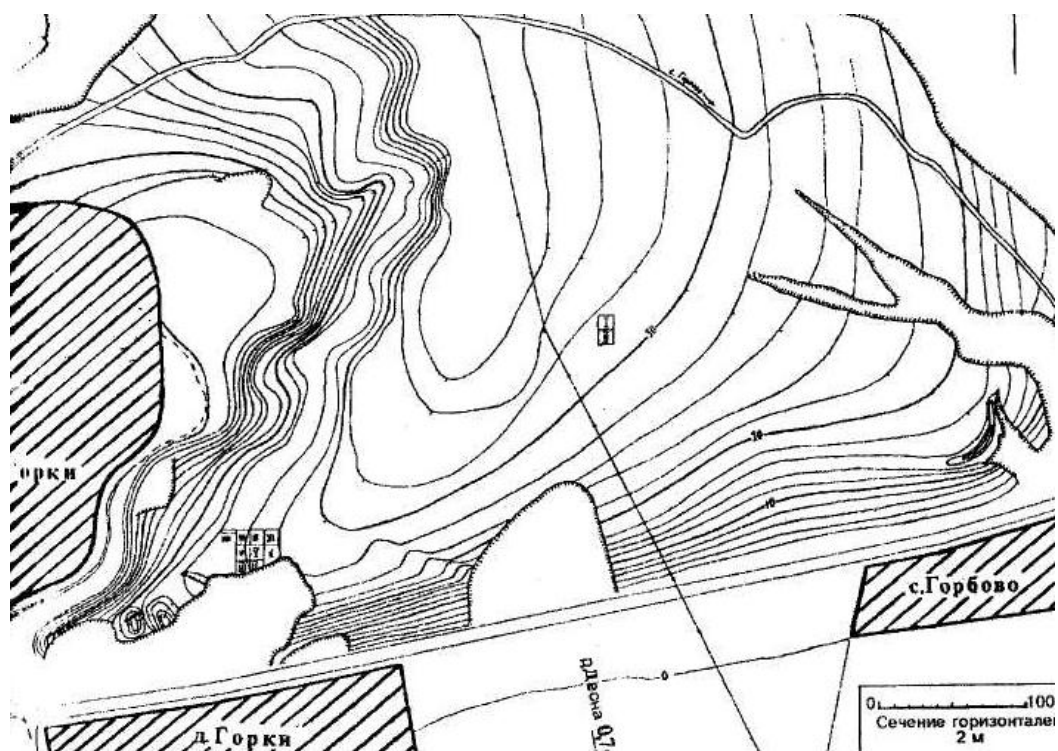
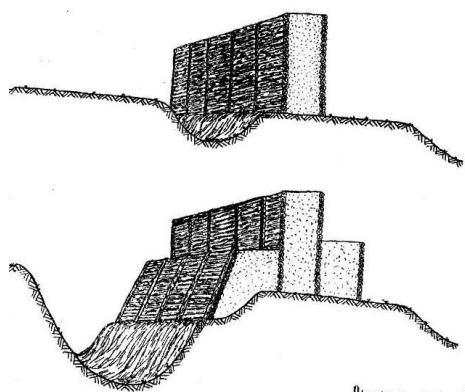

Рис. 46

Поселення у с. Горбове. Реконструкція напільних укріплень та розріз валу.
(за О.В.Григорьевим)

1 – темно-сірий гумусований суглинок; 2 – сірий гумусований суглинок; 3 – згнивши дерево; 4 – вапняк; 5 – жовтий суглинок; 6 – Перекоп; 7 – материк.

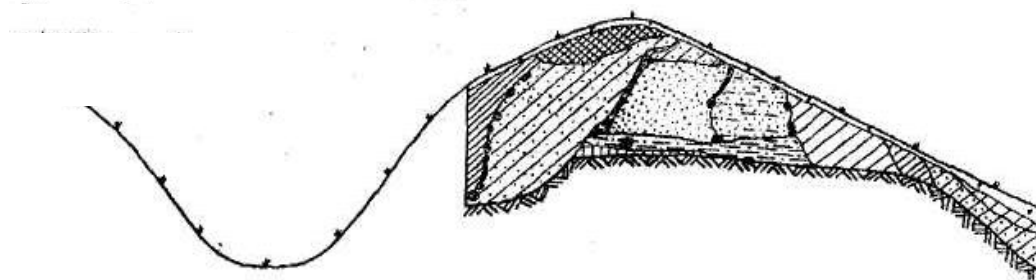
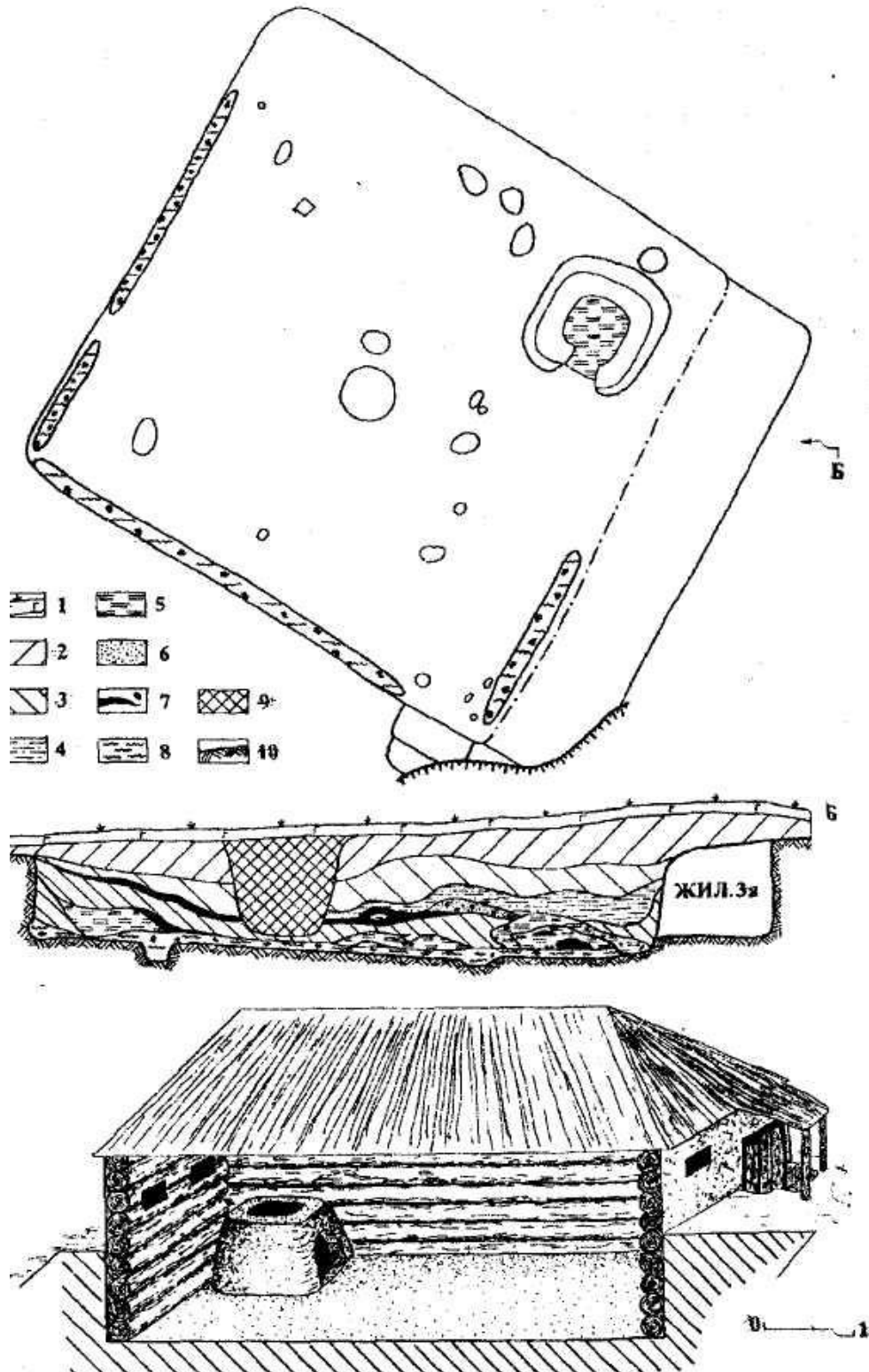
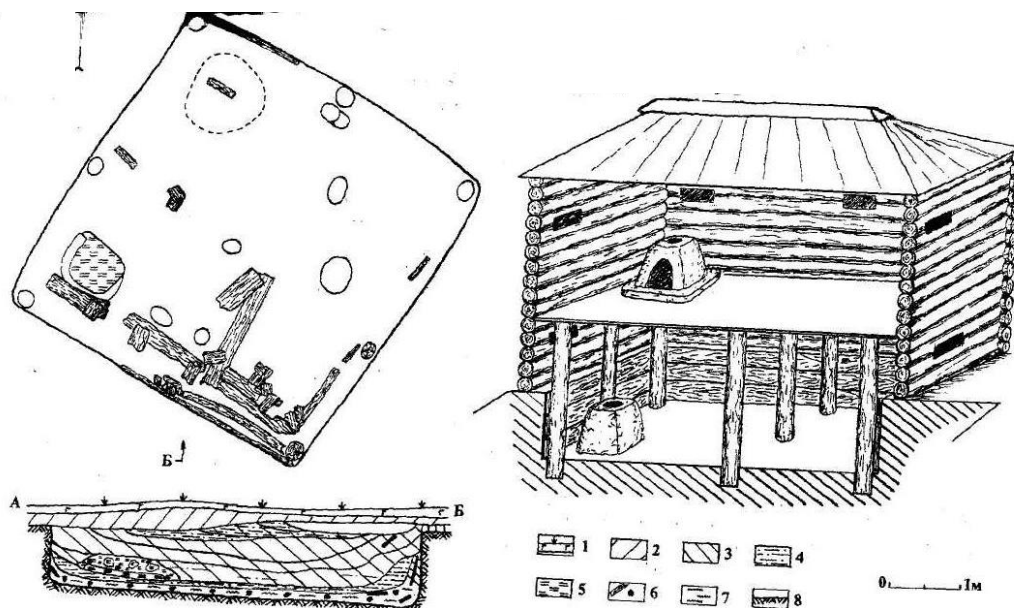

Рис .47
Поселення у с. Горбове. Житло 3
(за О.В.Григор'євим)

1 – дерн; 2 – культурний шар (світло-сірий суглинок); 3 – сірий гумусовий суглинок; 4 – жовтий суглинок; 5 – обпалена глина; 6 – легкий супісок; 7 – вугілля; 8 – зола; 9 – перекоп; 10 – материк.

Рис .48
Поселення у с. Горбове. Житло 4
(за О.В.Григорьевим)

1 – дерн; 2 – культурний шар (світло-сірий суглинок); 3 – сірий гумусований суглинок; 4 – жовтий суглинок; 5 – обпалена глина; 6 – вугілля; 7 – зола; 8 – материк

Рис.49
Схематичний план городища в ур. Чайкин Лог с. Стахорщина

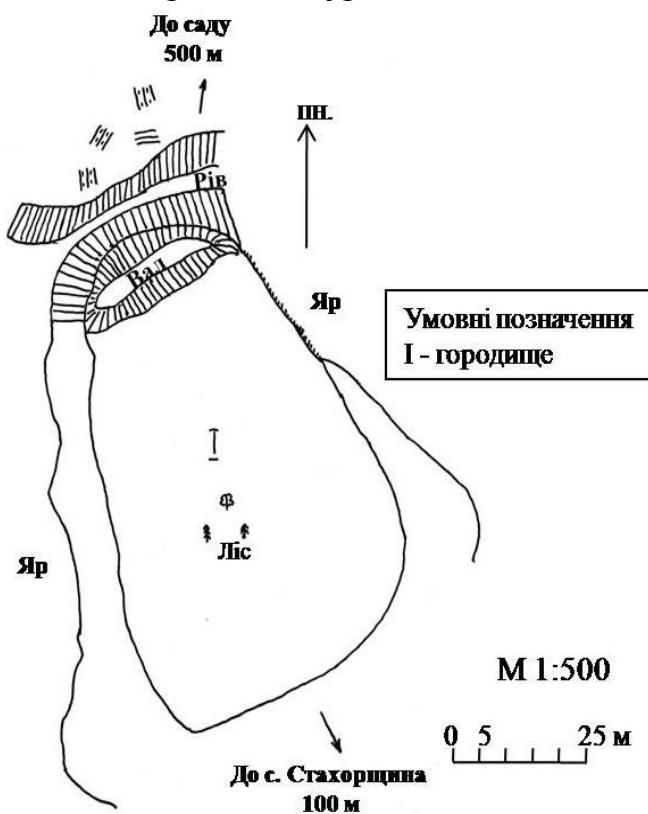
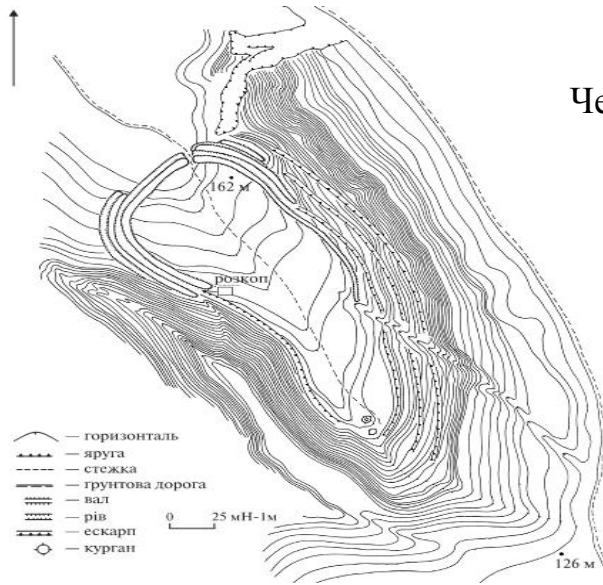
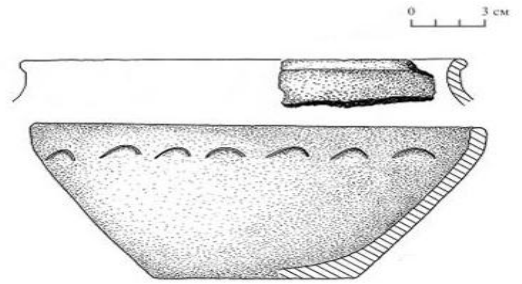

Рис.50

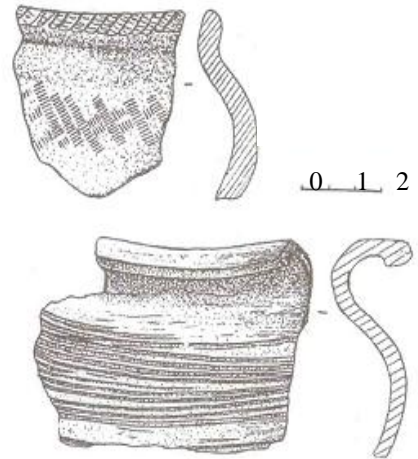
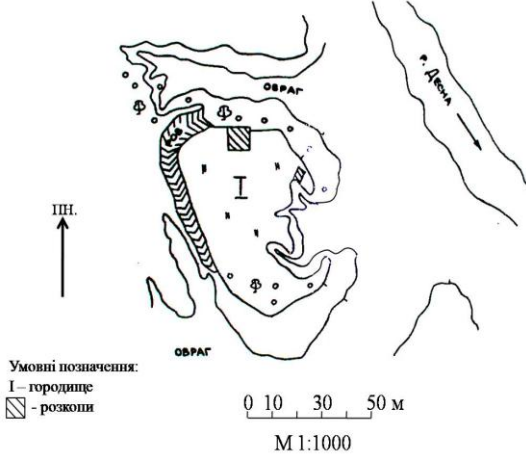
Схематичний план городища Киселівка II
Чернігівська обл. Новгород-Сіверський район

Кераміка з городища

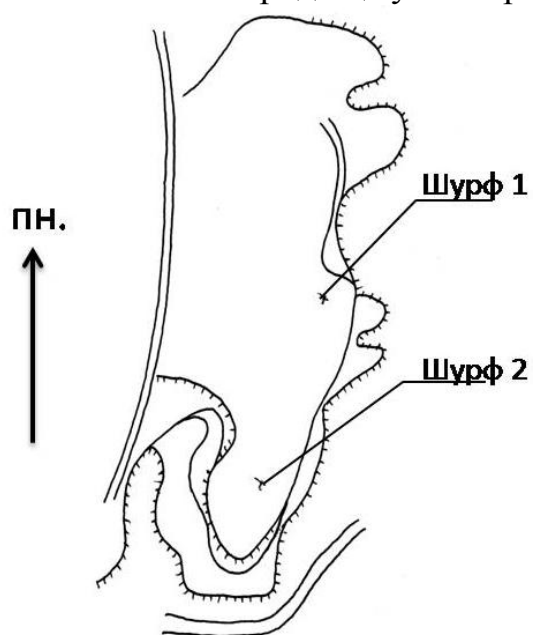
Рис.51

Схематичний план городища в урочищі Пісочний рив
Чернігівська обл. Новгород-Сіверський район Лісконогівська с/р С. Рогівка

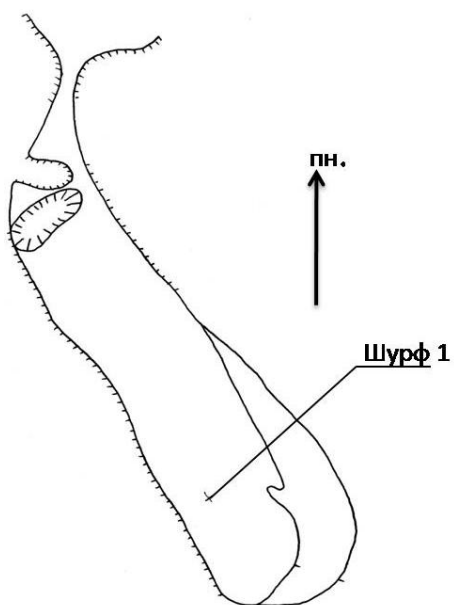
Пісочний Рів. Вінця
посудин роменської
культури IX- X ст.

Рис. 52
Схематичний план городища у с. Горки

0 20 60 м

Рис.53
Схематичний план городища в ур. Церковище с. Дробишев

0 10 50 м

Рис.54
Схематичний план поселення Масолів рив, с. Пушкарі.

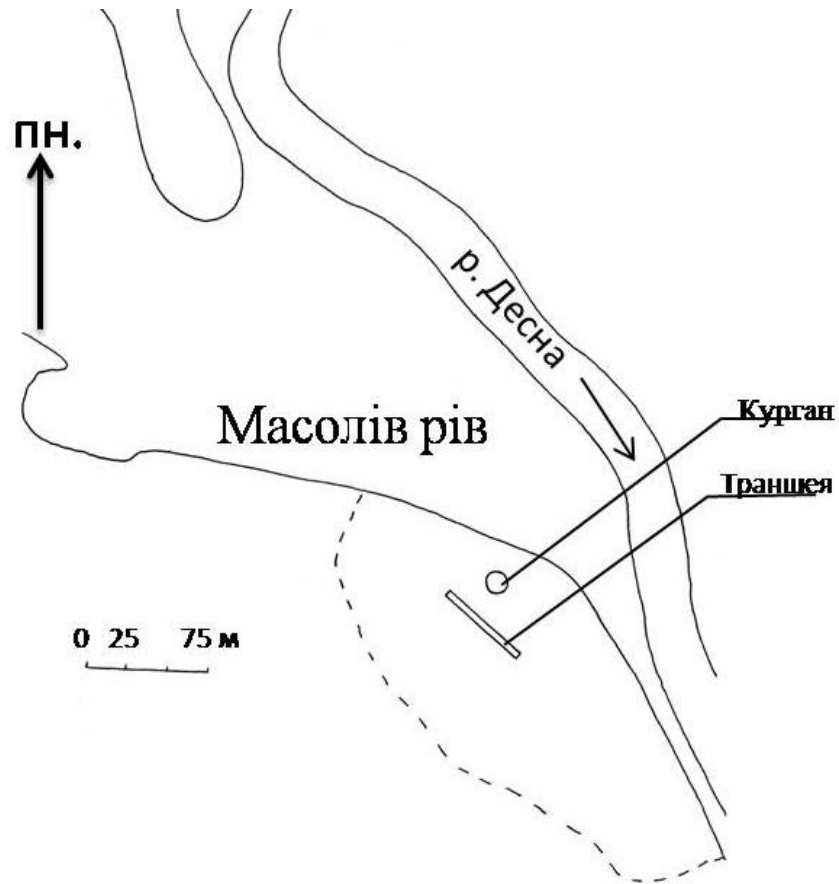

Рис.55
Схематичний план поселення в ур. Заровська, с. Чулатів.

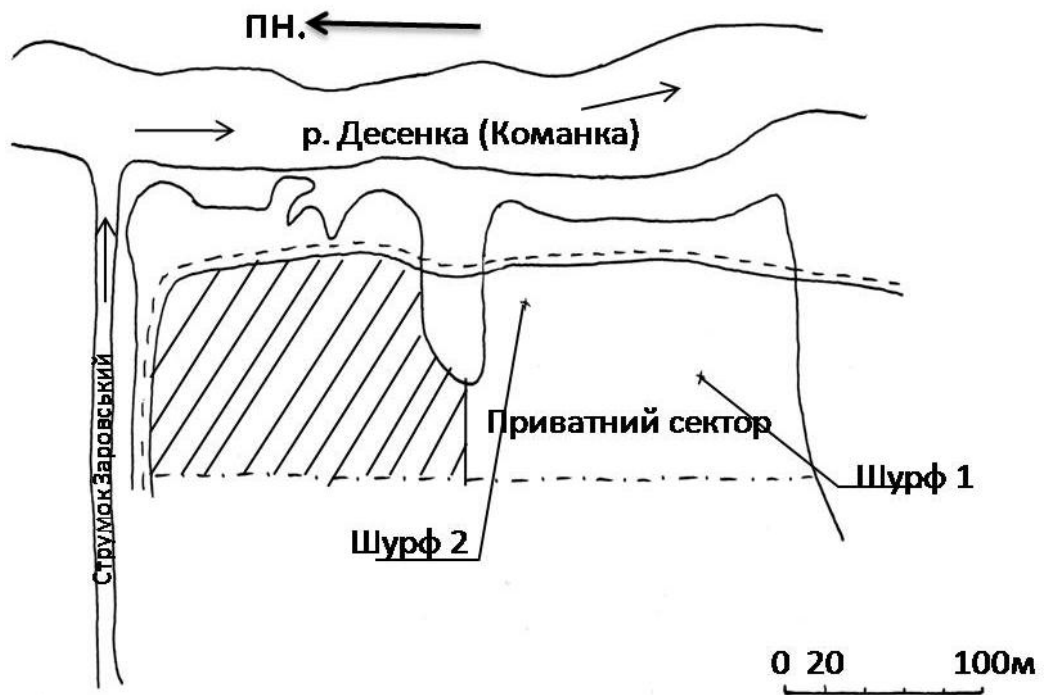

Рис.56
Схематичний план давньоруського поселення
у с. Ушівка

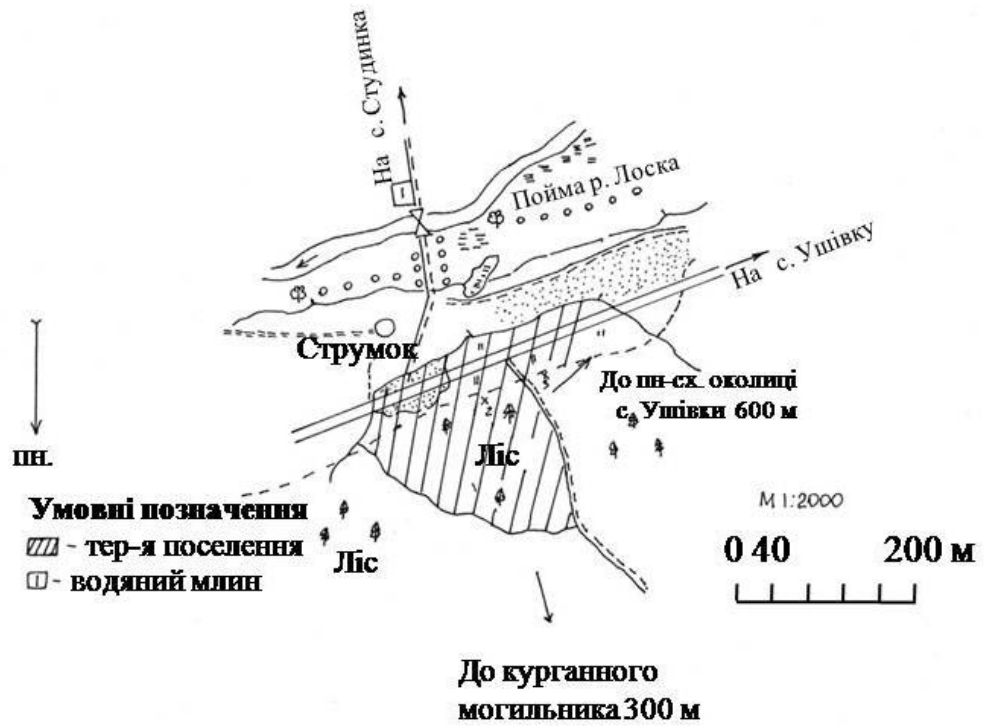
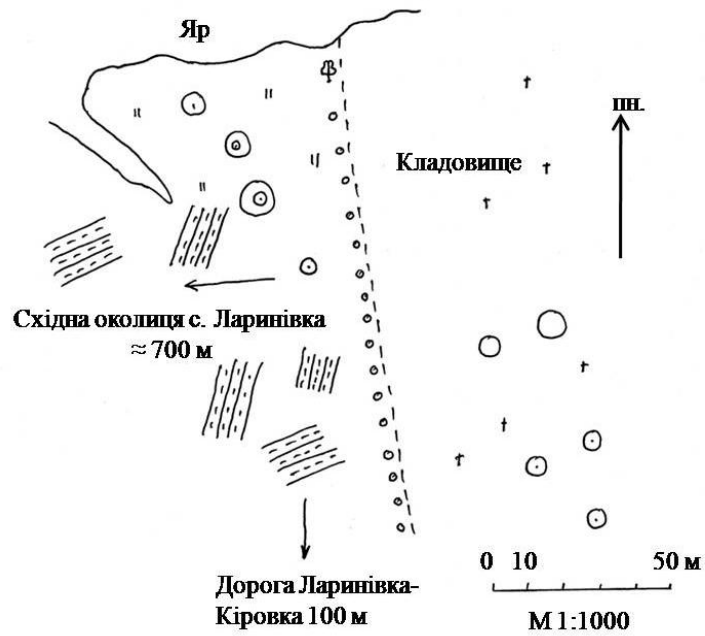

Рис.57
Схематичний план Курганного могильника
у с. Ларинівка

- Умовні позначення
- - Курган
 - ⊙ - Розкопаний курган

Рис.57
Схематичний план курганного могильника в ур. Воскресінський ліс
у с. Форостовичі

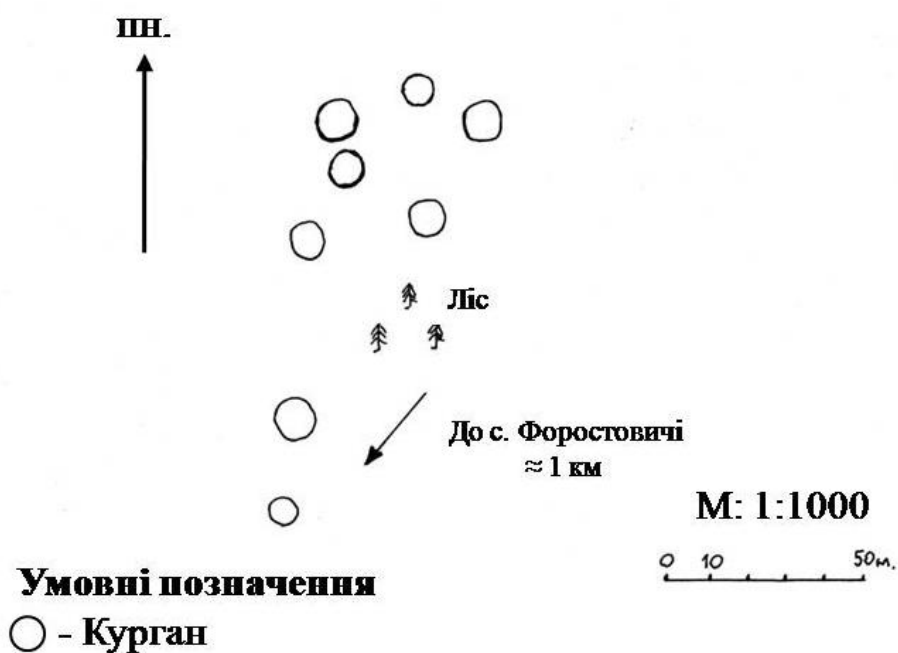

Рис.58
Схематичний план курганного могильника в ур. Козацька могила
у с. Комань

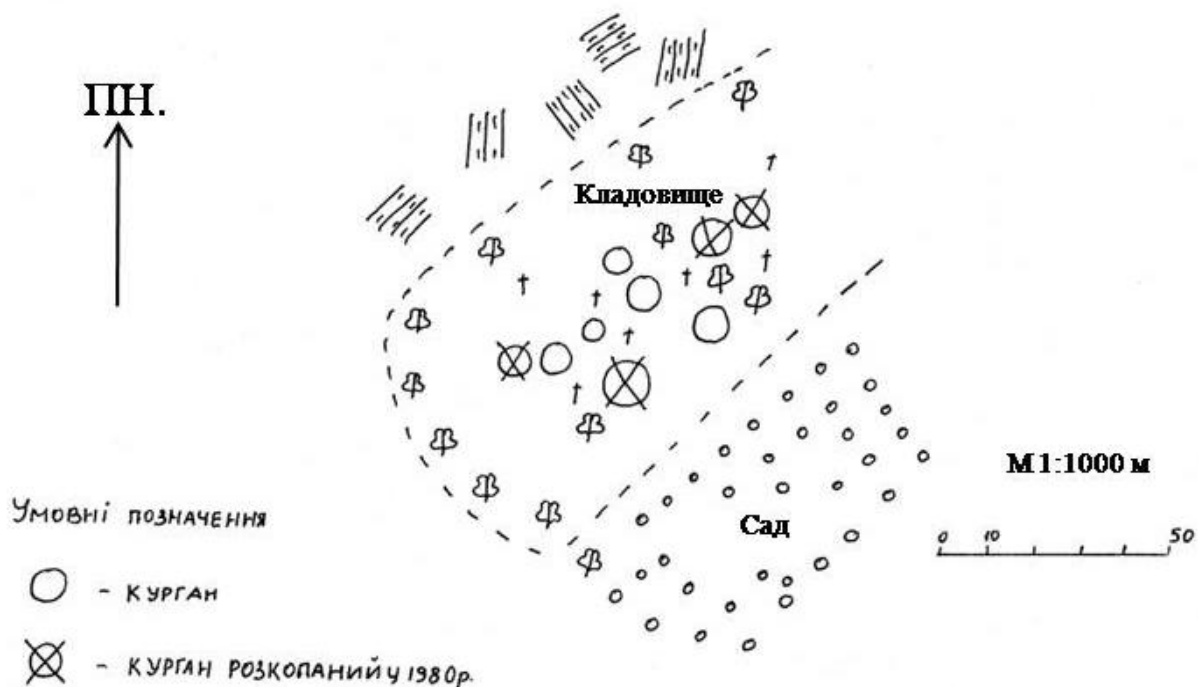
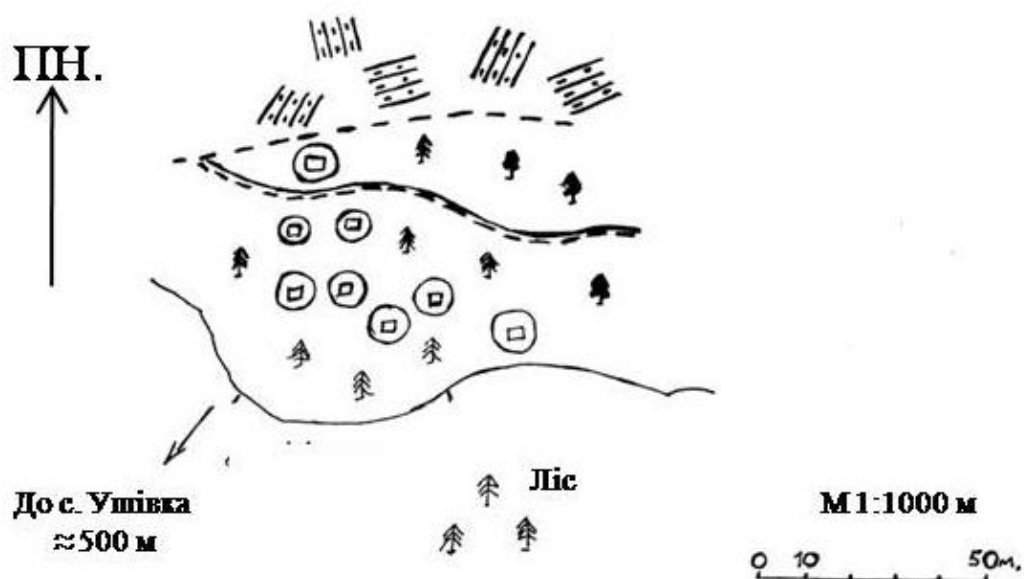

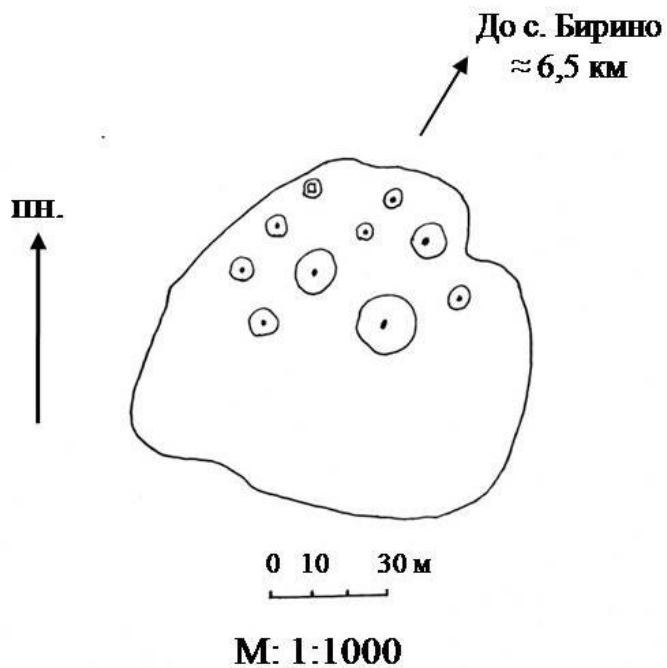
Рис.59
Схематичний план курганного могильника
ус.Ушівка

Умовні позначення

⊕ - Досліджений курган

Рис. 60
Схематичний план курганного могильника.
у с. Бирино

Умовні позначення

○ - Курган

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

1. Авдусин Д. А. Происхождение Древнерусских городов / Д. А. Авдусин // Вопросы истории. – 1980. – № 12. – С. 24–42.
2. Антонович В. Б. О городищах докняжеского и удельно-вечевого периода, находящихся в западной части древней Киевской земли / В. Б. Антонович // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Киев, 1889. – Кн. 3. – С. 10–16.
3. Артамонов Ю. А. О начальном этапе монастырского строительства в древней Руси // Могилянські читання 2005: Збірник наукових праць. – К., 2006. – С. 35–47.
4. Археологічні пам'ятки Української РСР (короткий список) / под. ред. Д. Я. Телегіна – К.: Наукова думка, 1966. – 464 с.
5. Археологія Української ССР: В 3 т. / АН УССР. ИА. – К.: Наукова думка, 1985–1986.
Т. 3: Раннеславянский и древнерусский периоды / [В. Д. Баран, Р. С. Орлов, П. П. Толочко, В. А. Анохін та ін.]. – 1986. – 576 с.
6. Багалея Д. История Северной земли до половины XIV столетия / Дмитрий Багалея. – К., 1882. – 329 с.
7. Бережков М. Н. Михайла Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова / М. Н. Бережков // Труды XIV археологического съезда в Чернигове в 1909 г./ под ред. графини Уваровой. – М.: Типография о-ва распр. Полезн. Книг, 1911. – Т. II. – С. 271–272.
8. Большаков Л. Н. Новые данные о памятниках древнего зодчества Чернигова и Новгорода-Северского / Л. Н. Большаков, В. П. Коваленко, П. А. Раппопорт // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1989. – Т. 195. – С. 51–57.
9. Бондарень О. В. Основні тенденції та особливості розвитку давньоруських городищ / О. В. Бондарень // Магістеріум. – Вип. 12. – С. 87–94.

10. Веремейчик Е. М., Работы Чернигово-Северской экспедиции / Е. М. Веремейчик, А. Л. Казаков, В. П. Коваленко, Ю. Н. Сытый // Археологические открытия 1986 года. – М.: Наука, 1988. – С. 261–266.
11. Венедикт (Курковский). Описание Новгород-Северского Спасо-Преображенского монастыря / Курковский Венедикт // Черниговские Епархиальные известия. – Чернигов, – 1861. – №1. – С. 32–279.
12. Веремейчик Е. Поселение «Пойма» около Шестовицы близ Чернигова / Е. Веремейчик // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. – Чернігів: Деснянська правда, 2007. – С.366–379.
13. Виноградская Л. И. Некоторые типы керамики Чернигово-Северской земли второй половины XIII - XV вв. / Л. И. Виноградская // Проблемы археологии Южной Руси: материалы историко-археологического семинара (Чернигов и его округа в IX – XIII вв.), 26 – 28 сентября 1988 г. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 96–99.
14. Виноградська Л. І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгорода-Сіверського / Л. І. Виноградська // Археологія. – 1988. – Вип 61 – С. 47–53.
15. Вознесенська Г. О. Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі (друга половина I тис. – перша чверть II тис.) / Вознесенська Г. О., Недопако Д. П., Паньков С. В. Колективна монографія. – К.: Наукова думка, 1996. – 192 с.
16. Воеводський М. В. Результаты работ Деснинской экспедиции / М. В. Воеводський // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1947. – Вып. 19. – С. 45–46.
17. Воеводський М. В. Городища верхней Десны / М. В. Воеводський // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1949. – Вып. 24. – С. 67–77.
18. Воїнов С. Новгород-Сіверський : Стольний град / Святослав Воїнов // Сіверянський літопис. – 1998. – № 3. – С. 49–61.

19. Воїнов С. Новгород-Сіверський: Нариси історії / Ред. О. Б. Коваленко. – Чернігів: Сіверянська думка, 1999. – 164 с.
20. Воїнов С. С. «Слово о полку Ігоревім» і Новгород-Сіверщина: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01 «філологія» / С. С. Воїнов. – К., 2003. – 19 с.
21. Гапеев С. Новгород-Северский заповедник / С. Гапеев. – Харків: Пролетар, – 1931. – 45 с.
22. Голотвин А. Н. «...ветеран на попріще археології...». К оценке историко-археологических работ Д. Я. Самоквасова начала XX в. / А. Н. Голотвин // Средневековый город Юго-Востока Руси: предпосылки возникновения, эволюция, материальная культура: Мат. конф. посвящённой 100-летию начала археологических исследований Гочевского археологического комплекса. – Курск, 2009. – С. 18–25.
23. Голубовский П. История Северной земли до половины XIV столетия / Пётр Голубовский. – К.: Университетская типография (И. И. Завадского), 1881. – 204 с.
24. Голубовский П. В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX-XIII в. / П. В. Голубовский. – Киев: Университетская типография (И. И. Завадского), 1884. – 259 с.
25. Голубовский П. В. Опыт приурочения древнерусской проповеди «Слово о князьях» к определенной хронологической дате / П. В. Голубовский // Древности: Труды Археографической комиссии Московского Археологического общества. – Т. I. – Вып. 3. – М., 1899. – С. 28-35.
26. Голубовский П. В. Где находились существовавшие в домонгольский период города: Воргол, Глебль, Зартый, Оргощь, Сновск, Уненеж, Хоробръ? / П. В. Голубовский // Журнал министерства народного просвещения. – 1903. – № 5. – С. 111–135.
27. Голубовский П. В. Историческая карта Черниговской губернии до 1300 г. / П. В. Голубовский // Труды XIII Съезда в Екатеринославле в 1905 / Под ред. П. С. Уваровой. – М., 1907-08. – Т. 2. – С. 1–50 .

28. Горенко Л. Новгород-Сіверський осередок кінця XVIII – початку XIX ст. В контексті українознавчих досліджень / Лариса Горенко // Українознавство. – № 3. – К., 2007. – С. 196–202.
29. Городские поселения в Российской империи. – СПб.: типография товарищества Общественная Польза и типография К.Вульфа, Т. 5. 2 часть: Губернии - Херсонская, Черниговская, Якутская, Ярославская. – 1865.
30. Горюнов Е. А. Поселение у села Чулатово / Е. А. Горюнов // КСИА. – М., 1971. – Вып. 125. – С. 41–45.
31. Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян днепровского левобережья / Евгений Алексеевич Горюнов. – Ленинград.: Наука, 1981. – 136 с.
32. Греков Б. Д. Киевская Русь / Борис Дмитриевич Греков. – М.: ГОСПОЛИТИЗДАТ, 1949. – 345 с.
33. Григорьев А. В. Работы Новгород-Северской экспедиции / А. В. Григорьев, В. П. Коваленко, А. П. Моця // АО 1984 года. – М.: Наука, 1985. – С. 229–230.
34. Григорьев А. В. Раскопки в окрестностях Новгород-Северского / А. В. Григорьев // АО 1983 года. – М.: Наука, 1985. – С. 269–270.
35. Григорьев А. В. Поселение у села Горбова / А. В. Григорьев // КСИА. – М., 1983. – Вып. 175. – С. 67–73.
36. Григорьев А. В. О роменской культуре в Среднем Подесенье / А. В. Григорьев // Чернигов и его округа в IX-XIII в.: Историко-археологический семинар / тезисы докл. – К., 1988. – С. 70–74.
37. Григорьев А. В. Об одном участке пути из Новгород-Северского в Путивль (Черниговская обл.) / А. В. Григорьев // Путивлю 1000 лет: древнерусский город Путивль: тезисы докладов и сообщ. обл. науч. конф., посв. 1000 летию Путивля. – Путивль, 1988. – С. 19–20.
38. Григорьев А. В. Округа Новгород –Северского в X - нач XI вв. / А. В. Григорьев // Новгороду-Северскому 1000 лет: тезисы докладов областной научно-практической конференции / под ред. А. Б. Коваленко, В. П. Коваленко, А. М. Федирко. – Чернигов – Новгород – Северский, – 1989. – С. 22–25.

39. Григорьев А. В. О времени гибели Роменской культуры / А. В. Григорьев, И. Г. Сарычев // Література і культура Полісся. – Ніжин, – 1997. – Вип. 8. – С. 87–92.
40. Григорьев А. В. Северская земля в VIII - начале IX века по археологическим данным / А. В. Григорьев. – Тула: Гриф и К°, 2000. – 263 с. – (Труды Тульской археологической экспедиции: вип. 2).
41. Григорьев А.В. Славянское население водораздела Оки и Дона в конце I начале II тыс н.э. / А. В. Григорьев.–Тула: ЗАО «Репроникс», 2005. – 207 с.
42. Григорьев А. В. Древнерусское поселение в окрестностях Новгорода-Северского / А. В. Григорьев // Археология Верхнего Поволжья. – М., 2006. – С. 92–104.
43. Гринь О. В. Описи Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення та інформаційний потенціал: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «історіографія» / О. В. Гринь.- К., 2004. — 19 с.
44. Гринь О. Андрій Милорадовіч і впорядкування описів Лівобережної України останньої чверті XVIII ст. / Олена Гринь // Чернігів у середньовічній та ранній історії центрально-східної Європи. – Чернігів: Деснянська правда, 2007. – С. 575–585.
45. Грушевський М. С. Чернігів і Сіверщина в українській історії / М. С. Грушевський // Чернігів і Північне Лівобережжя: Записки історичної секції ВУАН. – Т. 23. – Київ: Держвидав України, 1928. – С. 101–117.
46. Гумилевский Ф. Описание Новгород-Северского первоклассного мужского монастыря / Ф. Гумилевский. – Черниговские епархиальные известия. – 1861. – № 1. – С. 32–56; № 2. – С. 84–109; № 3. – с. 157–184; № 4. – С. 239–279;
47. Гумилевский Ф. Новгород-Северский / Ф. Гумилевский // Черниговские епархиальные известия. – 1872 . – № 11. – С. 237–264.
48. Довженок В. І. Про типи городищ Київської Русі / В. І. Довженок // Археологія. – Київ, 1975. – Вип. 16. – С. 3–14.

49. Древняя Русь. Город, замок, село. / под. ред. Б. А. Колчина. – М.: Наука, 1985. – 431с.
50. Загревський С. В. Боголюбівський архітектурний ансамбль кінця 1150-х – початку 1170-х років. Проблеми історії та реконструкції / С. В. Загревський // Памяти Андрія Боголюбського. – Москва – Владимир, 2009. – С. 141–167
51. Зайцев А. К. Чернігівське князівство / А. К. Зайцев // Древнеруські князівства Х – ХІІІ вв. – Москва: Наука, 1975. – С.57–117.
52. Зайцев А. К. Чернігівське князівство в Х – ХІІІ століттях / Алексей Зайцев: Обрані твори. – М.: Квадрига, 2009. – 226 с. – (Історико-географічні дослідження).
53. Залізник Л. Л., Археологічна експедиція НАУКМА 2002р. Дослідження городища Пісочний Річ на Десні / Л. Л. Залізник, Д. В. Коровайко, С. П. Маярчак // Магістеріум. – Вип. 11. – 2003. – С. 5–13.
54. Зимин А. А Слово о полку Игореве / А. А. Зимин. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2006. – 516 с.
55. Зотов Р. В. О Чернігівських князях по Любецькому синодіку та о Чернігівському князівстві в татарське час / Р. В. Зотов. – СПб.: Типографія братів Пантелєєвих, 1892 – 377 с.
56. Енукова О.Н. Домостроительство населения междуречья Сейма и Псла в IX – XIII вв. / О. Н. Енукова. – Курск: Гос. Ун-т, 2007. – 220 с. – (Труды НИИ археологии юго-восточной Руси Курск. гос. ун-та).
57. Іонісян О. М. О Києво-Чернігівській традиції в зодстві північно-східної Русі кінця ХІІ - початку ХІІІ вв. / О. М. Іонісян// Чернігів та його округ в IX - ХІІІ вв.: Історико-археологічний семінар / тези докл. – Чернігів, 1985. – С. 50–52.
58. Іоанісян О. М. Комплекс древніх споруд Спаского монастиря в Ярославлі / О. М. Іонісян // Древнеруське мистецтво. Русь. Візантія. Балкани. ХІІІ століття. – СПб., 1997. – С. 211–212.
59. Іпатівська літопис // ПСРЛ. – СПб: Типографія Едуарда Праца, Т. II - III. – 1843. – 377 с.

60. Казаков А. Л. К исторической топографии «окольного града» Новгород-Северского XII - XIII вв. / Андрей Леонидович Казаков, Владимир Петрович Коваленко // Путивлю 1000 лет: древнерусский город Путивль: тезисы докладов и сообщ. обл. науч. конф., посв. 1000 летию Путивля. – Путивль, 1988. – С. 23 – 25.
61. Казаков А. Л. Посад Новгород-Северского X - XIII вв. / Андрей Леонидович Казаков // Новгороду-Северскому 1000 лет: тезисы докладов областной научно-практической конференции / под ред. А. Б. Коваленко, В. П. Коваленко, А. М. Федирко. – Чернигов – Новгород – Северский, 1989. – С. 30–32.
62. Казаков А. Л. Розвиток посадів літописних міст Чернігово – Сіверщини в X – XIII ст.: дис. на здобуття наук. ступеня кандидата історичних наук: 07.00.06. – К, 1991. – 396 с.
63. Казаков А. Л., Черненко О. Є. Місце поселень округи Новгород-Сіверського в системі феодальних землеволодінь XII - першої половини XIII ст. (за матеріалами досліджень археологічного комплексу між селами Путивськ та Араповичі) / Андрій Леонідович Казаков, Олена Євгеніївна Черненко // Український історичний журнал. – №3. – 2003. – С. 14–16.
64. Казаков А. Л. Новый памятник древнерусской архитектуры в Новгороде-Северском / Андрей Леонидович Казаков, Елена Евгеньевна Черненко // Родина. – 2008. – №8. – С. 50–51.
65. Казаков А. Л. Літописна «сівера» і літописні міста Чернігово-Сіверщини / Андрій Леонідович Казаков // Археологія і давня історія України. – Вип. 1. – К., 2010. – С. 109–115.
66. Канівець В. І. Роль природних умов у формуванні території Чернігово-Сіверської землі /до постановки питання/ В. І. Канівець // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства. – Чернігів, 1985. – С. 92–94.
67. Каравайко Д. В. Розкопки городища Киселівка II в 2005 р. / Д. В. Каравайко, Д. В. Ступак // АДУ 2004 - 2005рр. – К.; Запоріжжя, 2006. – Вип. 8. – С. 178–182.

68. Каравайко Д. В. Поховання юхнівської культури на Чернігівщині / Д. В. Каравайко // Археологія. – 2010. – № 1. – С. 68–77.
69. Карлов В. В. О факторах экономического и политического развития русского города в эпоху средневековья / В. В. Карлов // Русский город.– М., 1976. – С. 49–50.
70. Карлов В. В. К вопросу о понятии раннефеодального города и его типов в отечественной историографии / В. В. Карлов // Русский город.– М., 1980. – Вып. 3. – С. 66–83.
71. Кедун І. С. Історична топоніміка Н-Сіверського: домінування старого чи модерну? / Іван Станіславович Кедун // Література та культура Полісся. – Вип. 21 – Ніжин, 2002. – С. 266–269.
72. Кедун І. С. Топографічні домени давньоруського Новгород-Сіверського / Іван Станіславович Кедун // Література та культура Полісся. – Вип. 28. – Ніжин, 2005. — С. 21–25.
73. Кедун І. С. До питання уточнення історичної топографії Новгорода-Сіверського: історіографічні реалії та проблеми / Іван Станіславович Кедун // Література та культура Полісся. – Вип.30. – Ніжин, 2005. – С. 36–41.
74. Кедун І. С. Особливості топографії Спасо-Преображенського монастиря в Новгород-Сіверському / Іван Станіславович Кедун // Сумська старовина. – № 4.– 2006. – С. 36–39.
75. Кедун І. С. Округа Новгорода – Сіверського у X – XIII ст. / Іван Станіславович Кедун // Література та культура Полісся. – Вип. 39. – Ніжин, 2007. – С. 41–45.
76. Кедун І. С. Лист А. В. Кузи директору Новгород-Сіверського краєзнавчого музею про результати археологічних досліджень міста / Іван Станіславович Кедун // «Слово о полку Ігоревім» та його епоха (Словознавство. Вип. II): Матеріали XIII міжнародної наукової конференції. – Київ-Суми-Путивль: видавництво СумДУ, 2008. – С. 83–87.
77. Кедун І. С. Розкопки в м. Новгород-Сіверський у 2008 р. / Іван Станіславович Кедун // АДУ. – К, 2008. – С. 104–105.

78. Кедун І. С. Дослідження в Ніжині та Новгороді-Сіверському в 2009 р. / Іван Станіславович Кедун // АДУ. – К, 2009. – С. 187–188.
79. Кедун І. С. Економічний розвиток і побут населення Новгород-Сіверського в X - XIII ст. / Іван Станіславович Кедун // Знаки питання в історії України: особа і суспільство в історико-культурному просторі. Збірник матеріалів IV Міжнародної наукової конференції. – Ніжин, 2009. – С. 45–49.
80. Коваленко В. П. Раскопки в Новгороде-Северском / Владимир Петрович Коваленко, Андрей Васильевич Куза, Руслан Сергеевич Орлов // АО 1979 года. – М., 1980. – С. 280–281.
81. Коваленко В. П. Работы Новгород-Северской экспедиции / Владимир Петрович Коваленко, Руслан Сергеевич Орлов // АО 1979 года. – М., 1980. – С. 282–283.
82. Коваленко В. П. Работы Новгород-Северской экспедиции / Владимир Петрович Коваленко, Андрей Васильевич Куза, Александр Петрович Моця // АО 1981 года. – М., 1983. – С. 269.
83. Коваленко В. П. Происхождение летописных городов Чернигово-Северской земли в XI – XIII в.в.: автореф. дис. на стиск. науч. ступени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 «археология». – К., 1983. – 25 с.
84. Коваленко В. П. Основні етапи розвитку літописних міст Чернігово-Сіверської землі / Володимир Петрович Коваленко // Український історичний журнал. – 1983. – № 8 – С. 120–125.
85. Коваленко В. П. Работы в Черниговском задесенье / Владимир Петрович Коваленко, Юрий Николаевич Ситий // АО 1985 года. – М., 1987. – С. 342–343.
86. Коваленко В. П. До питання про етнічний склад міського населення Чернігово-Сіверської землі / Володимир Петрович Коваленко // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства. – Чернігів, 1985. – С. 94–95.
87. Коваленко В. П. Княжеские сёла в окрестностях Новгород-Северского в XII в. / Владимир Петрович Коваленко // Путивлю 1000 лет: древнерусский город

- Путивль: тезисы докладов и сообщ. обл. науч. конф., посв. 1000 летию Путивля. – Путивль, 1988. – С.16–18.
88. Коваленко В. П. Чернигов и Новгород-Северский в эпоху «слова о полку Игореве» / Владимир Петрович Коваленко, Андрей Васильевич Куза, Александр Петрович Моця //Чернигов и его округа в 9 – 13 вв., К.: Наукова думка, 1988. – С. 56–65.
89. Коваленко В. П. Новгород-Северский в X - XIII вв. / Владимир Петрович Коваленко Александр Петрович Моця // Новгороду-Северскому 1000 лет: тезисы докладов областной научно-практической конференции / под ред. А. Б. Коваленко, В. П. Коваленко, А. М. Федирко. – Чернигов – Новгород – Северский, 1989. – С. 27–29.
90. Коваленко В. П. Спасский собор XIII в. в Новгороде Северском / Владимир Петрович Коваленко // Новгороду-Северскому 1000 лет: тезисы докладов областной научно-практической конференции / под ред. А. Б. Коваленко, В. П. Коваленко, А. М. Федирко. – Чернигов – Новгород-Северский, 1989. – С. 46–50.
91. Коваленко В. П. Археологічне вивчення літописних міст Чернігово-Сіверської землі / Володимир Петрович Коваленко //Дослідження історії малих та середніх міст України в контексті дальшого розвитку історичного краєзнавства. – Чернігів, 1990. – С. 23–31
92. Коваленко В. П. Торгово-экономические взаимосвязи Чернигово-Северской земли с Волжской Булгарией в IX - XIII вв. / Владимир Петрович Коваленко, Юрий Николаевич Сытый // Путь из Булгара в Киев. – Казань, 1992. – С. 54–67.
93. Коваленко В. П. Любецкий з'їзд в історії Чернігово-Сіверської землі / Володимир Петрович Коваленко // Любецкий з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченій 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів, 1997. – С. 24–34.
94. Коваленко В. П. “Свої погани” Чернігівських князів / Володимир Петрович Коваленко, Юрій Миколайович Ситий // Стародавній Коростень і слов'янські гради VIII – X ст. – К., 2004. – С. 121–138.

95. Коваленко А. Б. Краткое топографическое описание Новгород-Северского наместничества 1787 г. / Александр Борисович Коваленко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 149–156.
96. Коваленко О. Б. Неопублікована праця Андрія Пригари «Особое или топографическое описание города Новгорода-Северского» / Олександр Борисович Коваленко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 161–162.
97. Козлов В. П. Колумбы российских древностей / В. П. Козлов. – М.: Наука, 1981. – 168 с.
98. Колчин Б. А. Чёрная металлургия и металлообработка в Древней Руси / Б. А. Колчин // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 32. – М., 1953. – 248 с.
99. Котляр М. Ф. До проблеми утворення Новгород-Сіверського князівства / М. Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 55–60.
100. Котляр М. Суперник Мономаха / М. Котляр // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 10–16.
101. Котляр М.Ф. Духовний світ літописання / М. Ф. Котляр / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2011. – 338 с.
102. Куза А. В. О происхождении древнерусских городов / Андрей Васильевич Куза // КСИА. – М., 1982.– Вып. 171. – С. 17–24.
103. Куза А. В. Социально-историческая типология древнерусских городов в X – XIII вв. / Андрей Васильевич Куза // Русский город. – М, 1983. – №6. – С. 4–36.
104. Куза А. В. Важнейшие города Руси / Андрей Васильевич Куза // Древняя Русь. Город, замок, село. / под. ред. Б. А. Колчина. – М.: Наука, 1985. – С. 66–93.
105. Куза А. В. Чернигов и Новгород-Северский в эпоху «Слова о полку Игореве». / Андрей Васильевич Куза, Владимир Петрович Коваленко, Александр Петрович Моця // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX – XIII вв.»: тезисы докладов. – Чернишов, 1985. – С. 58–60.
106. Куза А. В. Малые города Древней Руси / Андрей Васильевич Куза. – М.: Наука, 1989. – 169 с.

107. Куза А. В. Древнерусские городища X – XIII вв. Свод археологических памятников / Андрей Васильевич Куза. – М., 1996. – 256 с.
108. Куза А. В. Новгород-Северский: некоторые итоги и перспективы исследований / Андрей Васильевич Куза, Владимир Петрович Коваленко, Александр Петрович Моця // На Юго-Востоке Древней Руси: историко-археологические исследования. – Воронеж, 1996. – С. 6–11.
109. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648) / Петро Кулаковський. – К.: Темпора, 2006. – 496 с. (наукове видання).
110. Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII – XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М. П. Кучера. – К.: ІА НАН України, 1999 – 252 с.
111. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (ПСРЛ) / за ред. акад. Ю. Ф. Карского. – Ленинград, 1928. – Т. I. – 400 с.
112. Лаппо Г. М. География городов: Учеб. пособие для геогр. ф-тов вузов / Г. М. Лаппо. – М.: Гуманит. изд. центр ВАЛДОС, 1997. – 480 с.
113. Лашкарёв П. А. Церкви Чернигова и Новгород-Северского / П. А. Лашкарёв // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – М., 1902. – Т. II. – С. 146–164.
114. Лебедев Г. С. История отечественной археологии. 1700-1971 гг. / Г. С Лебедев. – СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, 1992. – 464 с.
115. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / Под ред. А. Ф. Бычкова // ПСРЛ. – СПб: Типография Эдуарда Праца, 1862. – Т. 9. VIII. – 256 с.
116. Лихачёв Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М-Л.: Изд-во АН СССР, 1947. – 499 с.
117. Літопис Руський / [пер. з давньорус. Л. Є.Маховеця]. – Київ: Дніпро, 1989. – 591 с.
118. Линниченко И. А. Рецензия на книги Д. Багалея и П. Голубовского / И. А. Линниченко // Журнал Министерства народного просвещения. – 1883. – № 5. – С. 163–203.

119. Логвин Г. Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль / Г. Н. Логвин. – М.: Искусство, 1980 г. – 287 с.
120. Самчевский И. Материалы для историко-статистического описания города Новгорода-Северского. / И. Самчевский // Черниговские губернские ведомости. – 1853. – № 1. – С. 2–31.
121. Макаров Н. А. Средневековое расселение на Белом озере (Текст): монография / Н. А. Макаров, Д. Захаров, А. П. Бужилова. – М.: Языки русской культуры, 2001. – 496 с.
122. Марков М. Е. О городах и селениях в Черниговской губернии, упоминаемых в Несторовой летописи как в оной следуют по порядку городов / М. Е. Марков // Периодическое сочинение о успехах народного просвещения. – СПб, 1815. – Т. 40. – С. 155–208.
123. Маштафаров А. В. Боголюбский в честь явления Боголюбской иконы Божией матери (Рождества Богородицы) монастыр / А. В. Маштафаров // Православная энциклопедия.– М.: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2002. – Т. 5. – С. 465–471.
124. Мезенцев В. І. Про формування міської території давнього Чернігова / Володимир Ігорович Мезенцев // Археологія. – К., 1980. –Т. 34. – С.53–64.
125. Миллер А. А. Из истории Новгород-Северского / А. А. Миллер // Труды четырнадцатого археологического съезда в Чернигове 1909 года: Под редакцией графини Уваровой. – М., 1911. – Т. III. – С. 117–119.
126. Михайлова И. Б. Малые города Южной Руси в VIII – начале XIII в. / И. Б. Михайлова. – СПб, 2010. – 294 с.
127. . Мокеев Г. Я. Черты своеобразия в структурах городов восточных и западных славян / Г. Я. Мокеев // сб. научных трудов ЦНИИ теории и истории архитектуры "Архитектурное наследство" – М., 1975. – № 23. – С. 8–9.
128. Молчанов А. А. Печати Новгород-Северских князей XII в. / А. А. Молчанов // Новгороду-Северскому 1000 лет: тезисы докладов областной научно-практической конференции / под ред. А. Б. Коваленко, В. П. Коваленко, А. М. Федирко. – Чернигов – Новгород-Северский, 1989. – С. 42–44.

129. Моргунов Ю. Ю. Деревянно-земляные укрепления Южной Руси X - XIII веков / Ю. Ю. Моргунов. – М.:Наука, 2009. – 303 с.
130. Москаленко О. Ю. Исторична топографія Новгород-Сіверського / О. Ю. Москаленко, І. С. Кедун // Сіверянський літопис. – 2001. – № 1. – С. 21–28.
131. Москаленко О. Ю. До питання про укріплення малих міст Чернігово-Сіверщини в X – XIII ст. / О. Ю. Москаленко, І. С. Кедун // Література та культура Полісся. – Вип. 17. – Ніжин, 2002. – С. 50–53.
132. Моця О. П. Язичництво у «Слові о полку Ігоревім» та археологічні пам'ятки Новгород-Сіверщини XII – XIII ст. / Олександр Петрович Моця // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства. – Чернігів, 1985. – С.100–102.
133. Моця А. П. Становление Новгорода-Северского в контексте теории бинарных оппозиций / Александр Петрович Моця // Археологічні старожитності Подесення: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г. О. Кузнецова. – Чернігів: Сіверянська думка, 1995. – С. 104–105.
134. Моця О. П. «Кияни», «чернігівці», «галичани» та інші «городяни» в давньоруську добу / Олександр Петрович Моця // Чернігів у середньовічній та ранній історії центрально-східної Європи. – Чернігів, 2007. – С. 184–197.
135. Моця О. П. Південна «Руська земля» / Олександр Петрович Моця. – К., 2007. – 264 с.
136. Моця А. П. Население среднего Поднепровья IX – XIII вв. / Александр Петрович Моця. – К., 1987. – 165 с.
137. Моця О. Давньоруський Чернігів / Олександр Моця, Андрій Казаков. – К.: «Стародавній світ», 2011. – 316 с.
138. Мудрицька В. Колекція з розкопок І. І. Єдомахи у Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського / Вікторія Мудрицька, Олена Черненко // Сумська старовина. – № 16 – 17. – 2005. – С. 145.

139. Мудрицкий Г. А. Железообрабатывающее ремесло летописных городов Чернигово-Северской земли / Г. А. Мудрицкий // Чернигов и его округа в IX–XIII в.: Историко-археологический семинар / тезисы докл. – Чернигов., 1990. – С. 95–98.
140. Насонов А. Н. История Русского летописания XI – начала XVIII в. / А. Н. Насонов. – М.: Наука, 1963. – 556 с.
141. Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. Историко-географическое исследование / А. Н. Насонов. – М.: издательство АН СССР, 1951. – 261 с.
142. Нерознак В. П. Названия древнерусских городов / В. П. Нерознак. – М.: Наука, 1983. – 208 с.
143. Новгороду-Северскому 1000 лет: тезисы докладов областной научно-практической конференции / под ред. А. Б. Коваленко, В. П. Коваленко, А. М. Федирко. – Чернигов – Новгород-Северский, 1989. – 124 с.
144. Новосельцев А. П. Древнерусско–хазарские отношения и формирование территории Древнерусского государства . / А. П. Новосельцев // Феодализм в России / под ред. В. Л. Янина. – Москва: Наука, 1987. – С.193–201.
145. Орлов Р. С. Ювелірні прикраси Новгород – Сіверської землі / Руслан Сергійович Орлов // Слов`яно-Руські старожитності північного лівобережжя. – Чернігів, 1995. – С. 60–64.
146. Пеняк П. С. Структура ремесленного производства Черниговской земли в X - XIII вв. / П. С. Пеняк // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX – XIII вв».: Тезисы докладов. – Чернишов, 1985. – С. 39–41.
147. Петраускас А. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX – XIII ст. – К.: КНТ, 2006. – 200 с.
148. Петриченко І. Чернігів за даними описів Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст. / Ірина Петриченко // Чернігів у середньовічній та ранній історії центрально-східної Європи. – Чернігів, 2007. – С.601-606.

149. Погодин М. П. Разыскания о городах и пределах древних русских княжеств с 1054 по 1240 г. / М. П. Погодин // Журнал Министерства внутренних дел. – 1848. – Т. XXIII. – кн. 9.
150. Погодин М. П. Древняя Русская история до монгольского ига. Атлас исторический, географический с объяснением / М. П. Погодин. // Древняя Русская история до монгольского ига. – М., 1871. – т. III. – 160 с.
151. Покас П. М. Антропологічна характеристика середньовічного і сучасного населення на Чернігівщині.// Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства.-Чернігів, 1985. – с.99-100.
152. Покас П. М. Население Черниговской земли (по данным антропологии) // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX - XIII вв». Тезисы докладов. – Чернишов, 1985. – С. 31-33.
153. Покас П. М. Средневековое население Новгород-Северского по данным палеоантропологии.// Новгороду-Северскому 1000 лет. – Чернишов – Новгород-Северский, 1989. – С. 50.
154. Половникова С. Дослідник Подесення (І. Єдомаха) / С. Половникова, Л. Ясновська // Сіверянський літопис. – 1999. – № 6. – С. 85–87.
155. Поляков А. Н. Новгород - Северский в истории Черниговской земли в конце X - начале XIII веков: .: автореф. дис. на соиск. науч. ступени канд. ист. наук: спец. 07.00.02. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2000. – 23 с.
156. Поляков А. Н. К вопросу о возникновении Новгорода-Северского / Андрей Николаевич Поляков // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2000. – № 3. – С. 4–6.
157. Поляков А. Н. В граде Игорева: Новгород - Северский в конце X - начале XIII веков / Андрей Николаевич Поляков. – СПб., 2001. – 150 с.
158. Поляков А. Н. Возникновение княжеского стола в Новгороде-Северском / Андрей Николаевич Поляков // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2001. – № 2. – С. 11–14.

159. Поляков А. Н. Древнейшие русские города и начало цивилизации / Андрей Николаевич Поляков // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2007. – № 4. – С. 21–27.
160. Поляков Г. П. Сёла-замки древней Руси XI – XIII вв / Г. П. Поляков. – Брянск, 2005. – 87 с.
161. Примак В. В. Путивльське удільне князівство Чернігово-Сіверщини / В. В. Примак. – Полтава, 2007. – 180 с.
162. Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв / П. А. Раппопорт // Материалы и исследования по археологии древнерусских городов Материалы и исследования по археологии СССР, том V. [под редакцией Н. Н. Воронина]: Материалы и исследования по археологии древнерусских городов – № 52. – М.-Л., 1956. – 184 с.
163. Раппопорт П. А. О типологии древнерусских поселений / П. А. Раппопорт // КСИА. – М., 1967. – Вып. 110. – С. 3–9.
164. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв / П. А. Раппопорт // Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. – Л., 1967. – № 140. – 222 с.
165. Раппопорт П. А. Строительные артели древней Руси и их заказчики / П. А. Раппопорт // Советская археология. – 1985. – № 4. – С. 80 – 89.
166. Раппопорт П. А. Древнерусское жилище / П. А. Раппопорт. – Л.: Наука, 1975. – 180 с.
167. Раппопорт П. А. Древние русские крепости / П. А. Раппопорт. – М.: Наука, 1965. – 85 с.
168. Раппопорт П. А. Очерки по истории военно-оборонительного зодчества Северо-восточной и Северо-западной Руси X – XV в. / П. А. Раппопорт. – Москва – Ленинград: Издательство АН СССР, 1961. – 248 с.
169. Раппопорт П. А. Зодчество древней Руси / П. А. Раппопорт. – Л.: Наука, 1986. – 160 с.
170. Рклицкий М. Город Новгород – Северский, его прошлое и настоящее / М. Рклицкий. – Чернігів, 1900. – 258 с.

171. Русіна О. Грамоти Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю (у копіях севського походження) / О. Русіна // Український археографічний щорічник. – Вип. 2. – К., 1993. – С. 138–152.
172. Русіна О. Сіверянська земля у складі Великого князівства Литовського / О. Русіна. – К., 1998. – 323 с.
173. Русов А. А. Описание Черниговской Губернии / А. А. Русов. – Чернигов, 1898. – 183 с.
174. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – Москва: Издательство АН СССР, 1948. – 792 с.
175. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – Москва: Издательство АН СССР, 1948. – 792 с Рыбаков Б. А. Любеч – феодальный двор Мономаха и Ольговичей / Б. А. Рыбаков //КСИА.– М., 1964. – Вып. 99. – С. 21 – 23 .
176. Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи / Б. А. Рыбаков. – М., 1963. – 362 с.
177. Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1971. – 295 с.
178. Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игоревом» / Б. А. Рыбаков. – М., 1972. – 421 с.
179. Рыбаков Б. А Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1981. – 606 с.
180. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв / Б. А. Рыбаков . – М.: Наука, 1982. – 565 с.
181. Рыбаков Б. А. Замок / Б. А. Рыбаков // Древняя Русь. Город, замок, село. / под. ред. Б. А. Колчина. – М.: Наука, 1985. – С. 94–96.
182. Рига Д. Новгород-сіверська єпархія та її роль у церковно-релігійному та освітньому житті північного лівобережжя останньої чверті XVIII ст. / Д. Рига // Сіверянський літопис. – 2011. – № 1. – С. 33 – 40.
183. Самоквасов Д. Я. Древние города России / Д. Я. Самоквасов. – СПб., 1873. – 165 с.

184. Самоквасов Д. Я. Северянские курганы и их значение для истории / Д. Я. Самоквасов // Труды III Археол. съезда. – К.: Типография императорского университета св.Владимира, 1878. – Т. I. – С. 185–224..
185. Самоквасов Д. Я. Историческое значение городищ. / Д. Я. Самоквасов // Труды III Археол. съезда. – К.: Типография императорского университета св. Владимира, 1878. – Т. I. – С. 224–235.
186. Самоквасов Д. Я. План археологических работ по собиранию и систематизации древностей Черниговщины для XIV археологического съезда // Труды Московского Предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда. – М., 1906. – Вып. 1. – С. 4-21.
187. Самоквасов Д. Северянская земля и северяне по городищам и могилам / Д. Самоквасов. – М.: Синодальная тип., 1908. – 119 с.
188. Самоквасов Д. Я. Могилы русской земли / Д. Я. Самоквасов. – М.: Синодальная тип., 1908. – 271 с.;
189. Самоквасов Д. Я. Могильные древности северянской Черниговщины / Д. Я. Самоквасов. – М.: Синодальная тип., 1916. – 104 с.
190. Сарычев И. Г. Древнерусская круговая керамика в комплексах роменской культуры / И. Г. Сарычев // Григорьев А. В. Северская земля в VIII-начале IX века по археологическим данным. – Тула: Гриф и К^о, – 2000. – С. 237–242.
191. Самчевский И. Материалы для историко-статистического описания города Новгорода-Северского / И. Самчевский // Черниговские губернские ведомости. – 1853. – № 1. – С. 2–30.
192. Седов В. В. Восточные славяне в VI – XIII вв./ В. В. Седов // Археология СССР. – М., 1982. – Т. 14. – 328 с.
193. Седов В. В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII - XV вв.) (Текст): монография /В. В. Седов. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 123 с.
194. Сбитнев И. М. Новгород-Северский / И. М. Сбитнев // Отечественные записки. – 1828. – № 96. – С. 106–107.

195. Спицын А. А. Русская историческая география: учебный курс / А. А. Спицын / Императорский Петроградский археологический институт. – Петроград: тип. Я. Башмаков и К, 1917. – 68, [1] с.
196. Стоклицкая-Терешкович В. В. Основные проблемы истории средневекового города в X – XV вв. / В. В. Стоклицкая-Терешкович. – М: издательство социально экономической литературы, 1960. – 349 с.
197. Сухобоков О. В. Рятівні розкопки городища біля с. Волокитине / О. В. Сухобоков // Археологія. – 1974. – № 13. – С. 109–110.
198. Сытый Ю. Н. К истории изучения Черниговского Задесенья / Юрий Николаевич Сытый // Проблемы археологии Южной Руси: материалы историко-археологического семинара (Чернигов и его округа в IX – XIII вв.), 26 – 28 сентября 1988 г. – К.: Наукова думка. – 1990. – С. 62 – 66.
199. Сытый Ю. Н. Исследования древнерусской деревни на Черниговщине / Юрий Николаевич Сытый // История и археология восточноевропейской деревни. Выпуск I / под редакцией Р. В. Новожеева. – Брянск, 2011. – С. 54–58.
200. Тимощук Б. А. Археологические признаки посада древнерусского города / Б. А. Тимощук // V Международный конгресс славянской археологии. Тезисы докладов советской делегации. – Москва: Наука, 1985. – С. 70–71.
201. Тихомиров М. Н. Древнерусские города / М. Н. Тихомиров. – Москва: Издательство политической литературы, 1956. – 477 с.
202. Толочко П. П. О социально топографической структуре древнего Киева и других древнерусских городов / Пётр Петрович Толочко // Археологические исследования Киева 1972 – 1983 гг. – Киев: Наукова думка, 1985. – С. 5–18.
203. Толочко П. П. Киев и Киевская земля XII – XIII в. / Пётр Петрович Толочко. – К.: Наукова думка, 1980. – 223 с.
204. Толочко П. П. Массовая застройка Киева X – XIII вв. / Пётр Петрович Толочко. // Древнерусские города. – М., 1981. – С.
205. Толочко П. П. Древняя Русь / Пётр Петрович Толочко. – Київ: Наукова думка, 1987. – 245 с.

206. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город / Пётр Петрович Толочко. – Київ: Наукова думка, 1989. – 289 с.
207. Толочко П. П. Русские летописи и летописцы X – XIII вв. / Пётр Петрович Толочко – СПб.: Алетейя, 2003. – 246 с. (серия «Славянская библиотека»).
208. Уварова П. С. Городища и курганы / П. С. Уварова // Труды Московского Предварительного комитета по устройству XIV АС. – М.: Синодиальная типография, 1906. – Вып. 1. – С.88.
209. Холостенко Н. В. Исследование памятника XII в. в г. Новгороде-Северском / Н. В. Холостенко // Киевпроект. Сборник сообщений. – 1958. – № 13-14. – С. 34–43.
210. Федірко А. М. Патріотична освічена еліта Новгорода-Сіверського на рубежі XVIII – XIX ст. / А. М. Федірко // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С. 77–83.
211. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии / Филарет (Дмитрий Григорьевич Гумилевский). – Чернигов: Тип. Шапиры, 1873 – Кн. 3. Мужские монастыри – 392 с.; Кн. 5: Губ. город Чернигов. Уезды: Черниговский, Козелецкий, Суражский, Кролевецкий и Остерский. — Чернигов: Зем. тип., 1874. – 444, 4, 5 с., 1 л. табл; Кн. 6: Уезды: Новгород-Северский, Сосницкий, Городницкий, Конотопский и Борзенский. — Чернигов: Зем. тип., 1874. – 542, 4 с.
212. Фроянов И. Я. Киевская Русь . Почерки социально-политической истории / И. Я. Фроянов. – Ленинград: издательство ЛГУ, 1980. – 256 с.
213. Фроянов И.Я. Города-государства в Древней Руси / И. Я. Фроянов // Становление и развитие раннеклассовых обществ. – Ленинград: издательство ЛГУ, 1986. – С. 198–311.
214. Хилков А. Я. Ядро Российской истории / А. Я. Хилков. – М.: Императорский Московский Университет, 1791. – 500 с.
215. Черненко О. Є. Археологічні дослідження в Новгороді-Сіверському в 2003р. / Олена Євгеніївна Черненко, Андрій Леонідович Казаков, Іван Станіславович

- Кедун // Археологічні відкриття в Україні 2002 - 2003 рр. – К., 2004. – С. 341–342.
216. Черненко О. Є. Охоронні археологічні роботи біля с. Путивськ Новгород-Сіверського району / О. Є Черненко, А. Л. Казаков, О. С Дудко // Археологічні відкриття в Україні 2002 - 2003 рр. – К., 2004. – С. 15.
217. Черненко О. Є. Давньоруське поселення на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського Монастиря / Олена Євгеніївна Черненко, Андрій Леонідович Казаков // Сумська старовина. – 2005. – № 15. – С.194–201.
218. Черненко О. Є. Дослідження давньоруської монументальної споруди в Новгороді-Сіверському / Олена Євгеніївна Черненко, Андрій Леонідович Казаков // Ruthenica. – Т. IV. – К., 2005. – С. 7–21.
219. Черненко Е. Е. Новые данные о столице князя Игоря Святославича (по материалам раскопок 2003 г.) / Елена Евгеньевна Черненко // Музейні читання. Матеріали наукової конференції Музею історичних коштовностей України. – К., 2006. – С.145–153.
220. Черненко О. Є. Колекція з розкопок І. І. Єдомахи у Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського / Олена Євгеніївна Черненко, Вікторія Георгіївна Мудрицька // Сумська старовина. – 2006. – № XVI - XVII. – С. 145–148.
221. Черненко О. Є. Нові матеріали до вивчення Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря / Олена Євгеніївна Черненко // Могилянські читання 2005: Збірник наукових праць / Національний Києво-Печерський заповідник. – К., 2006. – С. 555–558.
222. Черненко О. Є. Дослідження Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря в 2004 р. / Олена Євгеніївна Черненко, Андрій Леонідович Казаков, Іван Станіславович Кедун // Археологічні відкриття в Україні. – К., 2006. – С. 52–54.
223. Черненко О. Є. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського (1896 – 1948 рр.) / Олена Євгеніївна Черненко. – Чернігів, 2007. – 135 с.

224. Черненко О. Є. Династичні імена нащадків Святослава Ярославича (XI - XIII ст.) / Олена Євгеніївна Черненко // Чернігів у середньовічній та ранній історії центрально-східної Європи. – Чернігів, 2007. – С. 292–297.
225. Черненко Е. Е. Казаков А. Л. Новый памятник древнерусской архитектуры в Новгороде-Северском / Елена Евгеньевна Черненко, Андрей Леонидович Казаков // Труды государственного Эрмитажа: [Т.]46: Архитектура и археология Древней Руси: материалы научной конференции, посвящённой 100-летию со дня рождения М. К. Каргера (1903-1976). – СПб., 2009. – С. 120 – 126.
226. Черненко О. Є. До питання про час заснування Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря / Олена Євгеніївна Черненко // Чернігівські старожитності. – Вип. II – Чернігів, 2009. – С. 326.
227. Черненко Е. Е. Древнерусское поселение у с. Путивск на территории сельской округи Новгород-Северского / Елена Евгеньевна Черненко, Иван Станиславович Кедун // История и археология восточноевропейской деревни. Выпуск I / под редакцией Р. В. Новожеева. – Брянск, 2011. – С. 58–62.
228. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / [за редакцією А. В. Кудрицького]. – К., 1990. – С.552.
229. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено / А. Шафонский. – К., 1851. – 797 с, 4 карты.
230. Шекун А.В. К вопросу территориального развития древнерусской селищной структуры// Проблемы археологии Южной Руси: материалы историко-археологического семинара (Чернигов и его округа в IX – XIII вв.), 26 – 28 сентября 1988 г. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 73–76.
231. Шинаков Е. А. По пути Буй-Тур Всеволода Святославича / Е. А. Шинаков, В. В. Зайцев // Новгороду-Северскому 1000 лет: тезисы докладов областной научно-практической конференции / под ред. А. Б. Коваленко, В. П. Коваленко, А. М. Федирко. – Чернигов – Новгород-Северский, 1989. – С. 36–37.

232. Шинаков Е. А. Время и направления распространения христианства на севере Черниговской епархии / Евгений Александрович Шинаков // 1000 років Чернігівській Єпархії. – Чернігів, 1992. – С. 45–50.
233. Шинаков Е. А. Пути формирования городов в деснинском регионе Древней Руси / Евгений Александрович Шинаков // Русский сборник. – Брянск, 2008. – С. 86–105.
234. Шинаков Е. А. Характер размещения древнерусских памятников на территории «Воронежских лесов» / Евгений Александрович Шинаков // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. – К., 1981. – С. 123
235. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI - XVII ст / Наталя Яковенко. – К, 2002. – 416 с.
236. Янин В. Л., Гайдуков П. Г. Актовые печати Древней Руси X - XV вв. – Т. III. Печати, зарегистрированные в 1970 - 1996 гг. М.: Интрада, 1998. – .127. №124-3).
237. Ясновская Л. В. Из истории археологического изучения Новгород – Северского / Людмила Васильевна Ясновская // Новгороду-Северскому 1000 лет: тезисы докладов областной научно-практической конференции / под ред. А. Б. Коваленко, В. П. Коваленко, А. М. Федирко. – Чернигов – Новгород-Северский, 1989. – С. 17–20.
238. Яновська Л.В. Здобутки відділу охорони та вивчення пам'яток археології Чернігівського історичного музею / Людмила Василівна Яновська // Скарбниця української культури. – Вип. 2. – Чернігів, 2002. – С. 32–34.
239. Яновська Л. Свідчення про давньоруські церковні старожитності північного лівобережжя у студіях другої половини XVII – XVIII ст./ Людмила Яновська // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини (Матеріали наукової конференції). – Чернігів, 2002. – С. 152-157.
240. Ясновская Л. В. И. И. Едомаха – исследователь Черниговского Подесенья / Людмила Васильевна Ясновская // Проблемы первобытной археологии Евразии. К 75-летию А. А. Формозова. – М., 2004. – С.100–103.

241. Ясновська Л. Давньоруські старожитності Новгород – Сіверського Подесення / Людмила Ясновська// Сіверянський літопис. – 2005. – №6. –С. 9–26.
242. Ясновська Л. В. Автореф. дис. канд. іст. наук Давньоруські старожитності Чернігівщини в історико-культурному просторі та науковому житті регіону. – Чернігів, 2010. – 20 с.
243. Ясновська Л. В. К истории изучения роменских древностей Новгород-Северского подесенья / Людмила Васильевна Ясновська // Средневековый город Юго-Востока Руси: предпосылки возникновения, эволюция, материальная культура. – Курск, 2009. – С. 27.
244. Ясновська Л. В. Пам'ятки Новгород-Северського подесення IX – XIII ст. / Людмила Василівна Ясновська // Археологічні дослідження Львівського університету. – Вип. 10. – Львів, 2007. – С .292–295.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

245. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій,

№ 1968/50. Горюнов Е. А. Отчет о работе Среднедеснинской археологической группы Института археологии (Ленинградское отделение) АН СССР, 1968 г., 33с.

246. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1980/110. Григорьев А.В. Отчет о работе разведочного отряда Новгород-Северской археологической экспедиции ИА АН УССР и ИА АН СССР., 23 с., 54 табл.

247. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1983/122. Григорьев В.А. Отчет о работе Путивльського археологического отряда Черниговского археологического исторического музея, 33 с., додаток – 27 с., альбом ілюстрацій – 37 а.

248. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1973/45. Иванченко И. Ф. Отчёт об археологических исследованиях, проведённых в Черниговской и Сумской областях по берегам реки Десны и её притоков в 1973 году, 6 с., альбом ілюстрацій – 50 табл .

249. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1959/20. Едомаха И. И. Отчёт об археологической разведке в г. Мене и Менском районе Черниговской области в 1959 году, 16 с.

250. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1959/20. Едомаха И. И. Отчёт об археологической разведке в городе Новгород –Северский. – НА ИА НАНУ, 8 с.

251. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1960/63. Едомаха И. И. Отчёт об археологических раскопках в г. Новгород-Северский в 1960 г., 22 с.

252. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1962/65. Едомаха И. И. Отчёт о раскопках в г. Новгород - Северский в 1962 г., 24 с.

253. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1987/201. Казаков А. Л., Гребень П. Н. Отчёт об археологических исследованиях городов Переяславской земли в 1987 г., 72 с.

254. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1997/26. Казаков А. Л. Отчет об охранных археологических исследованиях на территории Н-Северского Спасо-Преображенского монастыря в 1996 г., 34с.

255. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1998/18. Казаков А. Л. Отчёт об охранных археологических исследованиях на территории Н-Северского Спасо-Преображенского монастыря в 1997 г., 28 с.

256. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 2004/4. Каравайко Д. В. Звіт про розкопки Західного Юхнівського городища та поселення в 2004 р. // Науковий архів ІА НАН України

257. Науковий архів Інституту археології НАН України,

Ф. експедицій

№ 2005/30. Каравайко Д. В. Звіт про розкопки городища Киселівка II в 2005 р. // Науковий архів ІА НАН України

258. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1980/52. Коваленко В. П. Отчёт об исследованиях летописных городов на Черниговщине в 1980 г., 1980/52, 30с.

259. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1981/31. Коваленко В. П. Отчёт об исследованиях летописных городов на Черниговщине в 1981 г., 30 с.

260. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1983/146. Коваленко В. П., Куза А. В. Отчёт об исследованиях Новгород – Северского посада в 1982 – 83 гг., 30 с.

261. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1996/34. Коваленко В. П.. Отчёт об охранных археологических исследованиях на посаде Домоткановского городища в 1996 г., 78 с.

262. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1980/125. Куза А. В., Коваленко В. П., Моця А. П. "Отчет о раскопках в г. Новгород-Северском и Новгород-Северском р-не.", 40 с., 57 рис.

263. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1965/48 Мельниковская О. Н. Отчет о работах Юхновского отряда Приднепровской экспедиции за 1965 г., 15 с., 27 табл.

264. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1980/125. Моця А. П., Куза А. В., Коваленко В. П. Отчёт о раскопках в Новгород – Северске и Новгород – Северском районе Черниговской области в 1980 г., 40 с.

265. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1981/37. Моця А. П., Куза А. В., Коваленко В. П. Отчёт о раскопках в Новгород – Северске в 1981 г., 40 с.

266. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1979/37. Орлов Р. С., Куза А. В., Шинаков Е. А., Коваленко В. П., Григорьев А. В. Отчет о раскопках в г. Новгород-Северске и разведке в Черниговской области в 1979 г., 74 с. 55 рис.

267. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1989/137. Ситий Ю.Н., Отчёт об археологических работах 1989 г. на Черниговском Задесенье, 31 с., 154 рис.

268. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 2000/66. Черненко О. Є. Дудко О. С. Науковий звіт про археологічні роботи 2000 р. на поселенні між сс. Горбове та Араповичі Н.-Сіверського р-ну, 68 с.

269. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 2002/44. Черненко О. Є. Казаков А. Л. Кедун І. С. Звіт про археологічні роботи 2002 р. на поселенні біля с. Путивськ Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської області, 13 с.

270. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 2003/227. Черненко О. Є., Казаков А. Л. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Спасо-Преображенського монастиря в 2003 р. в м. Новгород-Сіверському

271. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 2004/172. Черненко О. Є., Кедун І. С. // Звіт про охоронні археологічні роботи у Новгород-Сіверському Чернігівської обл. в 2004 г. (готель “Слов’янський”), 13 с.

272. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 2004/198 Черненко О. Є. Звіт про охоронні археологічні дослідження у м. Новгород-Сіверському Чернігівської обл. в 2004 р. (вул. К. Маркса, 51).

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АО	Археологические открытия	
КСИА	Краткие сообщения археологии АН СССР	Института
АДУ	Археологічні дослідження в Україні	
ПСРЛ	Полное собрание русских летописей	